

SPRÅKRÅDET REKOMMENDERAR

Perspektiv, metoder och
avvägningar i språkriktighetsfrågor

Red. Maria Bylin & Björn Melander

SPRÅKRÅDET REKOMMENDERAR

*Perspektiv, metoder och avvägningar
i språkriktighetsfrågor*

Språkrådet rekommenderar

*Perspektiv, metoder
och avvägningar
i språkriktighetsfrågor*

REDAKTÖRER:

Maria Bylin
Björn Melander

Utgiven av Språkrådet,
Institutet för språk och folkminnen, 2023

Språkrådet rekommenderar

Perspektiv, metoder och avvägningar i språkriktighetsfrågor

Författare: Maria Bylin, Björn Melander

© Institutet för språk och folkminnen, 2023

Språkrådet

Institutet för språk och folkminnen

Box 20057

104 60 Stockholm

www.isof.se

ISBN: 978-91-86959-90-6

Permanentlänk:

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:sprakochfolkminnen:diva-2552>

Omslag, grafisk form och sättning: Tone Gellerstedt, Isof

Innehållsförteckning

Förord	9
--------------	---

INLEDNING

Rätt och fel, standardsvenska och språkliga rekommendationer	13
---	----

Den offentliga svenskan: ett standardiserat skriftspråk	14
---	----

Standardsvenska och all annan svenska	17
---	----

Variation inom standardsvenska	19
--------------------------------------	----

Språkvård	21
-----------------	----

Språkvård av svenskan i det svenska språksamhället	22
--	----

Klarspråk och begriplighet, av vem och för vem?	26
---	----

Språkvård värderar utifrån vetenskapliga beskrivningar	27
--	----

Perspektiv, metoder och avvägningar	28
---	----

Språkbruket	29
-------------------	----

Normerna och normkällorna	31
---------------------------------	----

Grammatiken	33
-------------------	----

Funktionaliteten och begripligheten	35
---	----

Acceptansen	36
-------------------	----

Maktfrågorna	38
--------------------	----

Skrifthistorien	39
-----------------------	----

Svenskans gränser	40
-------------------------	----

Principkonflikter och sammanvägning	42
---	----

TEMAN

Könsneutralt språk: <i>Om skribenten vill skriva könsneutralt, hur ska hen göra då?</i>	45
---	----

Hen	49
-----------	----

Man eller en	53
--------------------	----

Tjänsteman eller tjänsteperson?	55
---------------------------------------	----

Avslutning	57
------------------	----

Benämningsfrågor: Om samhällets ord för grupper av människor	59
Handikapp, funktionsnedsättning, funktionsvariation, funktionshinder, funkis	63
Person först.....	69
Samer, romer och ursprungsamerikaner	72
Avslutning	77
 Betydelseförskjutningar: Är du ensam eller själv?	79
Själv eller ensam?	82
Knappt och nästan	86
Drygt	89
Avslutning	91
 Stavning och böjning av lånnord: De orange blinkarna	93
Ska man försvenska stavningen?	95
Går det att böja <i>orange</i> utan att någon tycker att det blir fel?.....	97
Blinkar eller blinkers?	98
Avslutning	104
 Att göra termer begripliga: På hur många sätt kan man förstå observation?	105
Cellgifter eller cytostatika?	110
Vad betyder egentligen <i>en rekommendation</i> ?	113
Hur svenskt är <i>screening</i> ?	115
Avslutning	117
 Finlandssvenska språkvårdsfrågor:	
<i>Småningom gör vi avtal</i>	119
Finlandssvenskt <i>att</i> i satsfläta	126
Minnessjukdom eller demens?	128
Avslutning	130
 Sammansättning och särskrivning: Goda småkakor eller goda små kakor	133
Vattenflaska eller vatten flaska?	137

Små kakor och småkakor.....	142
Över huvud taget och i dag	144
Avslutning	146
 Tårta på tårta i språkriktighetsfrågor: Skälet varför böndernas liv är så arbetsamt är att de envisas med att ha kor	
149	
Lexikal dubbling: <i>Orsaken beror på andra skäl</i>	152
Dubbelimperativ: <i>Ta fram hawaiiiskjortan och våga var turist!</i> ...	157
Dubbel adjektivkomparation: <i>Vi är mitt i Silly seasons mest galnaste stund</i>	161
Avslutning	163
 Pronomenvariation: <i>Till de/dem/dom som bryr sig</i>	
165	
Objektsformer, subjekts-former och enhetsformer – de, dem och dom.....	167
Sin/hans/hennes: <i>Persson kritiserade advokatens skötsel av hans affärer</i>	174
Avslutning	179
 Bestämd form och obestämd artikel på substantiv: <i>Denna dagen, ett liv</i>	
181	
Denna dagen eller denna dag?	185
De patienter/patienterna som ingår i studien ska få ersättning...	188
Hon är läkare eller hon är en läkare?	192
Avslutning.....	197
 Onödiga eller nödvändiga att: <i>Eftersom att det är fredag i dag så fokuserar vi på klimatmålet</i>	
199	
Ska man skriva <i>eftersom</i> eller <i>eftersom att</i> ?	201
Heter det <i>som om</i> eller <i>som att</i> ?	205
Ska det vara <i>att</i> eller <i>och</i> ?	209
Avslutning	213

Kongruens i predikativen: <i>Korvar är goda men pannkakor är gott</i>	215
Biträdet är missnöjt/missnöjd	221
Hygien är viktigt	224
Avslutning	231

Negationer: <i>Ingen tvivlar väl på att det inte behövs?</i>	233
Negationshopp: <i>Jag hoppas inte att ni har glömt av sista ansökningsdag</i>	236
Negation och mängduttryck: <i>Alla barn åt inte upp sina ärtor</i>	240
Flera negationer: <i>Ingen tvivlar väl på att det inte behövs?</i>	242
Avslutning	247

Ordföljdsfrågor: <i>Biskopen framhöll att det gäller inte frälsningens väg</i>	249
V2 och V3: <i>Och då hon började backa</i>	253
Huvudsatsordföljd i bisats: <i>Då morrade VC-sköterskan att de ska inte tala om för oss vad vi ska göra</i>	256
Avslutning	262

Stilperspektiv på rätt och fel: <i>Gatan var öde, det fanns ingen där</i>	265
Satsradning: <i>Gatan var öde, det fanns ingen där</i>	268
Ha-strykning: <i>Det verkar som vi äntligen kommit i mål!</i>	273
Så och då: <i>När det här är över, så får vi fira!</i>	276
Avslutning	280

SLUTORD

Språkriktighet i ett föränderligt språksamhälle	285
Tips på resurser	286
Korpusar	286
Normkällor	286
Mer språkvårdslitteratur	287
Medförfattare	288

Förord

Institutet för språk och folkminnen, Isof, har till uppgift att bedriva språkvård och på vetenskaplig grund öka, levandegöra och sprida kunskaper om språk i Sverige. En del av detta är att ge råd och upplysningar i språkfrågor, vilket avdelningen Språkrådet ansvarar för. Huvudsyftet med denna bok är att visa hur de råden och rekommendationerna arbetas fram. Men i boken ges också konkreta råd i olika språkfrågor.

En föregångare till den här boken är *Språkriktighetsboken*, som gavs ut 2005 av dåvarande Svenska språknämnden. Det har länge framställts önskemål om en liknande bok. Samtidigt har utvecklingen medfört att man inte längre söker svar på sina språkfrågor genom att slå upp i en bok. Nätresurser som frageladan.isof.se och de ordböcker som finns fritt tillgängliga på svenska.se ger snabbare svar och kan lättare uppdateras när språket förändras. Därför lägger den här boken i stället fokus på att redovisa de metoder och tänkesätt som språkvården använder för att utarbeta svaren och rekommendationerna.

Att förstå hur arbetet med rekommendationer går till är viktigt för alla som använder språkråden, men kanske särskilt för svensklärare, språkkonsulter, kommunikatörer och andra professionella språkarbetare, som ofta behöver förmedla råden vidare.

Huvudredaktörerna Maria Bylin och Björn Melander har utarbetat boken, med hjälp av forskare och språkvårdare som skrivit texter om sina expertområden. I arbetet har också en rad personer medverkat som lektörer och granskare. Vi tackar Anna Antonsson, Ellen Bijvoet, Kristian Blensenius, Johan Brandtler, Lars Olof Delsing, Anna Maria Gustafsson, Maria Fremer, Linnea Hanell, Susanne Haugen, Louise Holmer, Åsa Holmér, David Håkansson, Charlotta af Hällström-Reijonen, Olle Josephson, Mikael Kalm, Ola Karlsson, Susanna Karlsson, Mats Landqvist, Johanna Ledin, Lena Lind Palicki, Lisa Loenheim, Benjamin Lyngfeldt, Maria Löfdahl, Erik Magnusson Petzell, Karin Milles, Catharina Nyström Höög, Ingrid Olsson, Tomas Riad, Gabriella Sandström, Sanna Skärlund, Jan Svanlund, Marie Sörlin, Magdalena Sörlle, Sofia Tingsell, Karin Webbjörn, Bo A Wendt, Anna Westerberg, Sandy Åkerblom och Carin Östman som alla på olika vis bidragit till utarbetandet av boken. Dessutom vill vi tacka högre seminariet vid Institutionen för svenska och flerspråkighet på Stockholms universitet, föreningen Examinerade språkkonsulter i svenska och Språkvårdsgruppen, som gav oss tillfälle att presentera arbetet.

Maria Bylin och Björn Melander

INLEDNING

Rätt och fel, standard-svenska och språkliga rekommendationer

Den här boken handlar om språkriktighet i svenskt skriftspråk i dag. Den reder ut och ger rekommendationer för den typ av språkriktighetsfrågor som inte enkelt kan slås upp i ordböcker och skrivregelsamlingar. Det är frågor av olika slag om sådant som ordval, konstruktioner och ordföljd. Hur ska man skriva:

- hon är klubbens snabbaste simmare/simmerska
- de/dem som har symptom rekommenderar vi att ta kontakt med sjukvården
- hon bad arbetskamraterna att förmedla råden till hennes/sin efterträdare
- de trodde inte att det skulle bli så dyrt/de trodde att det inte skulle bli så dyrt?

Språkriktighet leder lätt tanken till en skiljelinje mellan rätt och fel. Så både kan och ska rekommendationerna i boken användas, men egentligen besvarar de en fråga som kan formuleras annorlunda: Vad räknas som en del av den svenska standardskriftsvenskan? Det är typiskt för de språkriktighetsfrågor som behandlas här att det inte finns något självklart svar; det finns goda skäl att tveka inför valet mellan *två avokados* eller *två avokador*, *överhuvudtaget* eller *över huvudtaget*, *ersättningen betalas ut till de som arbetat övertid* eller *ersättningen betalas ut till dem som arbetat övertid*. Det är ofta

möjligt att svara *båda går bra* på språkriktighetsfrågor, men även om två eller fler former bägge hör till standardskriftsvenskan, så kan valet ge olika stileffekter, betydelseskiftningar eller associationer.

I den här boken diskuterar vi därför inte bara rätt och fel utan lägger lika mycket möda på att visa hur Språkrådet kommer fram till sina svar när vi utreder lite mer komplicerade språkriktighetsfrågor. Dessa perspektiv och metoder tillämpas inte bara i Språkrådets normeringsarbete, utan i många fall även av ordboksredaktioner, språkvårdare på myndigheter, tidningar och organisationer eller andra som på olika sätt ger språkliga rekommendationer och råd. Boken är alltså inte bara en handbok i språkriktighet utan också en handbok i språkriktighetsutredning. Merparten av frågorna rör ordval, grammatik och meningsbyggnad, och boken är organiserad i 15 teman, eftersom olika typer av språkriktighetsfrågor kräver skilda angreppssätt.

Den offentliga svenskan: ett standardiserat skriftspråk

Språkriktighetsfrågor handlar om att avgöra om ett uttryck ska räknas som en del av vad man med en tung sammansättning kan kalla *standardskriftsvenskan*. Det viktigaste för att man ska kunna utreda språkriktighetsfrågor är därför att förstå vad standardskriftsvenska är och vilken roll den har i språksamhället.

Det finns många olika sätt att skriva och tala svenska på, i olika delar av Sverige och Finland, i olika medier och genrer, i olika åldrar, yrken och grupper, och av människor med olika

språklig bakgrund och med olika erfarenheter. Sådana varianter av svenska lär man sig genom att umgås och kommunicera med andra, och de passar alla i sina sammanhang. Standardskriftsvenskan har dock en särställning. Den är det skriftspråk man använder som medborgare och i arbetslivet, det vill säga när man skriver eller läser till exempel informerande texter, rapporter, jobbsökningar, mötesprotokoll i föreningar, debattinlägg, pm, brev till och från myndigheter, sakprosaböcker och alla möjliga formella texter. Den är också det språk vi möter i massmedier som tidningar och liknande. Genom att vi använder det standardiserade skriftspråket i våra olika roller i samhället lär vi oss att behärska det ännu bättre, och är samtidigt med och utvecklar det.

Standardskriftsvenskans särställning märks tydligt genom att den är den variant man lär sig skriva i skolan: i svenskämnet, i svenska som andraspråk och i skolans övriga ämnen, som tränar eleverna att hantera olika fackområden i svensk standardskrift. Den är det gemensamma sätt att skriva svenska som eleverna behöver tillägna sig för att klara av studier, arbete, frivilliga engagemang och förtroendeuppdrag, som ofta kräver att man kan skriva standardsvenska. Målet är att eleverna självständigt ska kunna delta i det svenskspråkiga skriftsamhället.

Standardskriftsvenskan behöver uppfattas som neutral för att fylla sin funktion. Den gör det möjligt att skriva utan att det behöver framgå om man är stockholmare eller värmlänning, kvinna eller man, ung eller gammal. Utanför standardsvenskan väljer alla från det regionala och sociala smörgåsbordet: *rullebör* eller *skottkärra*, *sen gick han* eller *sen han gick*, *tröja* eller *tisha*, *skitsne* eller *starkt kritisk*, *skorna är svart* eller *skorna är svarta*. Men i standardsvenskan är valet oftast redan gjort av generationer av medborgare och

skribenter, och därefter beskrivet som standardnormen av språkvården.

Standardsvenskan är stabil men inte statisk. Den förändras med samhället, och då uppstår nya valmöjligheter, som kan bli till språkriktighetsfrågor. Inte sällan uppfattas en språkförändring som att vissa skribenter har börjat använda språket på ett felaktigt sätt. Men ords och uttrycks betydelser och funktioner bestäms av hur de används, så om nya sätt att använda ord och uttryck etableras i standardspråkliga texter blir de en del av standardsvenskan, eller med ett annat ord: rätt. Talesättet ”bara för att ett fel upprepas ofta så blir det inte rätt” stämmer alltså inte i språkriktighetssammanhang. Tvärtom är det just så språkförändring fungerar – det som en gång var fel blir rätt om det upprepas tillräckligt ofta i standardsvenska texter.

Upplevd neutralitet är en huvudpoäng med en standard, men ibland blir det nästan omöjligt att uppnå. Vissa språkförändringar och språkriktighetsfrågor hamnar mitt i skottlinjen för större ideologiska strider i samhället, vilket gör det svårt att hitta uttryckssätt som uppfattas som neutrala. *Hen* var en sådan fråga under några år, då den fick bära jämställdhetsfrågan. *De* och *dem* har av och till tolkats som en indikation på att skolans svenskundervisning inte fungerar, och fått bära skolfrågan. Olika tider har olika symbolfrågor, och språkliga symbolfrågor säger mycket om var samhällets konfliktlinjer går i debatten. Diskussioner om språk handlar i princip alltid om mer än språk.

Det är praktiskt att ha en standard. Men det är också en demokratisk jämlikhetsfråga. I tider där normeringsarbete och kodifiering i normkällor saknades, blev den politiska, sociala och ekonomiska elitens språkbruk ”det rätta språket”, det vill säga det språk som skulle användas när man skulle uttrycka sig formellt och offentligt. Det överfördes då inom

eliten. Andra fick sämre tillgång till det, vilket gjorde att den språkliga ojämlikheten förstärkte politiska, sociala och ekonomiska klyftor. Av det skälet är det mer demokratiskt att ha en beskriven standard som lärs ut till alla elever i ett allmänt utbildningssystem. Då får alla undervisning i hur de ska skriva enligt den standard som krävs för högre studier, för att kunna skriva i tjänsten och för att uttrycka sig skriftligt som medborgare.

Standardsvenska och all annan svenska

Alla människors språk varierar, och det beror på många olika saker. I grunden lär sig en individ att tala det språk den hör i sin omgivning. Det betyder att ett barn som växer upp i en viss del av landet kommer att höra en viss dialekt, vissa sociolekter och vissa sätt att uttrycka sig. Att skriva standardiserad svenska lär barn sig i skolan. Skriften speglar till stor del talet, men ju mer utbildning i skrivande man får, desto mer lär man sig att behärska skriftspråkets specifika normer och grammatik.

Språket säger mycket om en persons historia. Vägen in i och förhållandet till den standardiserade skriften kan se olika ut beroende på sådant som dialekter och sociolekter. Kommer man från Norrbotten kan det kännas naturligt att skriva *Det är många företag i branschen som blivit uppköpt av utländska företag*; att inte böja predikativ i plural (*uppköpta*) är typiskt för många norrländska dialekter. Finlandssvenskar kan säga och skriva *Lokalen i Bryssel anser vi att bör flytta upp i EU-kvarteren*, där den sverigesvenska standarden föreskriver *Lokalen i Bryssel anser vi bör flytta upp i EU-kvarteren*. I bägge

fallen kan en del skribenter få lägga ned möda på att lära sig ett standardsspråkligt mönster som för andra känns helt oproblematiskt, för i standardskriftsvenskan ingår inte konstruktioner som är starkt associerade med avgränsade grupper av svensktalande. Den ska ju uppfattas som allmän och neutral.

Det handlar dock inte bara om sådant som variation mellan olika svenska dialekter. Många människor i Sverige har svenska som sitt andraspråk, de har lärt sig svenska efter att deras förstaspråk etablerats under uppväxten. De kan använda grammatiska mönster på ett annat sätt än förstaspråkstalare. Medan de flesta förstaspråkstalare av ett språk böjer ett ord på samma sätt konsekvent, även om det kan avvika från standard, uppvisar andraspråkstalaras texter inte sällan mer variation. Avvikelserna är också ofta av ett annat slag än förstaspråkstalarens. Även en andraspråkstalare med stort ordförråd kan använda andra genus (en och ett) för ord eller utnyttja bestämd/obestämd form på ett annat sätt än förstaspråkstalare. Många av de mer grammatiska språkriktighetsfrågorna i denna bok faller också inom områden som avancerade andraspråkstalare är väl bekanta med, eftersom de har karaktären av avvikelse från ett generellt grammatiskt mönster. Kongruensböjning av typen *Styrelsen är eniga* eller *Pannkakor är gott* (se sidan 215) lägger andraspråkstalare ofta märke till, och reglerna för ordföljd i bisats (se sidan 249) brukar vara vältrampad mark för avancerade andraspråkstalare.

Språkvården har under det senaste halvsekle kommit att bli allt mer uppmärksam på att språket varierar, och den har fått en mer öppen hållning till att både språkbruk och språkkänsla skiljer sig åt mellan olika människor. Språkvårdsrekommendationerna har på olika sätt anpassats efter det.

Variation inom standardsvenska

Den språkliga normering som denna bok behandlar syftar till att skilja variation utanför standard från standardskriftsvenskan. Men även om skriftspråket är mycket standardiserat rymmer även det en hel del variation. Språkvård strävar efter att begränsa formvariationen inom det standardiserade skriftspråket, så att man inte ska behöva välja mellan olika varianter. Samtidigt vill språkvårdare lämna tillräckligt mycket utrymme för variation inom standard för att det ska bli möjligt att använda standardskriften i situationer med olika formalitetsgrad. Skribenter formulerar sig till exempel inte likadant i en lärobok för mellanstadiet som i en arbetsansökan eller ett mötesprotokoll, utan när man skriver standardsvenska behöver man göra stilistiska val. Detta sker på alla språkliga nivåer: från rubriksättning till styckeindelning, meningsbyggnad, ordval, tilltal, stavning och skiljetecken.

Oftast gör skribenter den här anpassningen utan att tänka på det, men ibland blir man osäker på vilket uttryckssätt man ska välja. Särskilt kan osäkerheten uppstå när man skriver i en genre eller situation man är ovan vid, eller utifrån en ny skribentroll. Men även i språkriktighetsfrågor där olika grupper betraktar de andras uttryckssätt som inkorrekt kan man känna tveksamhet. *Så-konstruktioner (Om inga invändningar har kommit in så träder beslutet i kraft vid årsskiftet)* eller satsradning (*Skolan kan inte lösa allt, lärarnas uppgift är främst kunskapsförmedling*) kan av vissa språkbrukare uppfattas som rätt eller fel-frågor men ses av språkvården som stilistisk variation inom standard (se sidan 265). Signalen för att språkvårdare anser att variationen ryms inom standarden är formuleringen ”båda går bra”.

Gränsen mellan standardskriftsvenska och all annan svenska

är relevant för alla som skriver, men uppfattas på olika sätt. Många skribenter som tränats i skriftspråkets normer i skolan, tänker på den gränsen som en skiljelinje mellan rätt och fel. Men för språkvården är gränsen en skiljelinje mellan det som kan rekommenderas i den offentliga svenskan och det som kan användas i andra sammanhang. Att något inte anses tillhöra standardskriftspråket innebär alltså inte att det är fel i någon absolut mening, utan bara att det inte anses lämpligt just där.

Språkvård

Språkvård innebär åtgärder för att styra språkanvändningen. Styrningsförsöken kan delas in i olika nivåer, och detta är vårt sätt att dela in dem.

1. Vård av villkoren för språkets användning

Styrning av vilka språk som används i olika samhälleliga sammanhang. Hit räknas till exempel EU:s språkpolicy, staters språklagar, bestämmelser om undervisningsspråk och företags språkpolicyer. Även tillgången till ordböcker, skrivhandledningar och grammatikbeskrivningar hör till det som påverkar villkoren för språkets användning.

2. Vård av språkbruket

Styrning av hur språket används, genom råd och riktlinjer för hur texter bör se ut. Ett exempel kan vara det arbete som under lång tid lagts ned på att göra det svenska myndighetsspråket enkelt, begripligt och medborgar-tillvänt, det som brukar kallas klarspråksverksamhet.

3. Vård av den språkliga koden

Styrning av vilka ord och konstruktioner som räknas till standardnormen, det vill säga normering av enskilda ord och grammatiska konstruktioner. Det kan till exempel gälla sådant som ords stavning, böjning och betydelse, vilka grammatiska konstruktioner som räknas som korrekta och hur skiljetecken ska användas.

Styrningsförsök på alla dessa nivåer hänger ihop, och de är alla ideologiska såtillvida att de vilar på värderingar. Det gäller även råd om till synes tekniska språkdetaljer som stavning och böjning. Språkvetenskap och forskningsresultat används för att

beskriva och analysera språksamhället och språket, men styrningsförsöken utgår alltid från ideologiska värderingar om vad som är bra och dåligt. Utan värdering kan inget språk, språkbruk eller språkligt uttryck rekommenderas före ett annat.

Språkvård av svenskan i det svenska språksamhället

Svenska är officiellt språk i Sverige och Finland. Den statliga språkvården i Sverige är politiskt styrd av regering och riksdag, genom myndigheten Isofs instruktion och regleringsbrev, men framför allt genom den språklag riksdagen beslutade om 2009. I den och dess förarbeten regleras och signaleras hur politiken vill att det svenska språksamhället ska se ut. Den riktar sig till samhällets institutioner: myndigheter, regioner och kommuner, och det är på samhället som ansvaret läggs för att alla får tillgång till språk.

Språklagen ger svenskan status som huvudspråk i Sverige, och finska, jiddisch, meänkieli, romska, samiska ges särskild status som nationella minoritetsspråk. Det svenska teckenspråket ska skyddas och främjas. För alla andra språk säger språklagen att samhället ska ”ge tillgång” till språk. Huvudbudskapet är alltså att svenskan ska vara det gemensamma huvudspråket i ett flerspråkigt samhälle, där alla ska ha rätt till alla sina språk.

Att svenskan ska fungera som huvudspråk medför att ett särskilt ansvar för svenskan läggs på samhällets institutioner. De ska använda svenska (och i vissa fall även andra språk), och den offentliga svenskan ska vara värdad, enkel och begriplig. Svenskan ska också vara samhällsbärande, vilket betyder att

den ska kunna användas inom alla samhällsområden. Det innebär bland annat att svenska termer måste finnas, och språklagen ålägger myndigheterna ett särskilt ansvar för den svenska terminologin inom deras områden. De ska alltså använda och utveckla svensk terminologi, samt se till att den finns tillgänglig för andra.

Den myndighet som ansvarar för att följa upp språklagen och bedriva språkvård är Isof. I regeringens instruktion för myndigheten står det att "Institutet för språk och folkminnen har till uppgift att bedriva språkvård och på vetenskaplig grund öka, levandegöra och sprida kunskaper om språk, dialekter, folkminnen, namn och immateriella kulturarv i Sverige".

På Isof är det avdelningen Språkrådet som ansvarar för språkvården rörande svenskan, samt flera andra verksamheter som är centrala för språkvården: språkpolitik, språkteknologi och terminologi. Språkrådet bedriver språkvård på alla nivåer: bevakar svenskans villkor, sprider kunskap om språkliga attityder, arbetar för klarspråk i den offentliga svenskan och normerar standardskriftsvenskan. Språkpolitiskt följer Språkrådet upp språklagen och arbetar för ökad kunskap om språklagen och den svenska språksituationen. Språkteknologiarbetet bidrar med att tillgängliggöra de datamängder som behövs för att utarbeta språkteknologiska verktyg som sökfunktioner, språkgranskningsprogram med mera. Terminologerna arbetar främst med att stötta och samordna myndigheter, eftersom många behöver stöd i att bygga upp terminologiskt arbete inom sina expertområden, och en arena för att kunna samverka sinsemellan.

I Sverige finns dessutom en fristående aktör med ansvar för språkvård i svenska: Svenska Akademien. De normerar stavning och böjning i *Svenska Akademiens ordlista*, och bidrar till beskrivningen av det moderna och historiska svenska

ordförrådet genom ordböckerna *Svensk ordbok* och *Svenska Akademiens ordbok*. Dessutom beskrivs den svenska grammatiken i *Svenska Akademiens grammatik*. Dessa resurser är fritt tillgängliga. Svenska Akademien bevakar också villkoren mer allmänt för svenskan, och samarbetar på alla nivåer med Isof och avdelningen Språkrådet.

Över huvud taget bedrivs mycket av språkvården i Sverige genom samarbeten och nätverk. Det är nödvändigt både för att fånga upp vad som behöver normeras och för att få genomslag i arbetet. Några exempel på samarbeten med särskild relevans för standardsvenskan är Samspråk, en organisation för språkvårdare i offentlig förvaltning, Språkvårdsgruppen, där organisationer med språkvårdande uppdrag i svenska samarbetar och Nätverket för språknämnderna i Norden, som ordnar nordiska språkmöten vartannat år. Utöver dessa finns många fler aktörer, grupper och nätverk som medverkar till språkvården av svenskan.

Skolan har en särställning bland samhällets språkvårdsaktörer, vilket redan framhållits. Det bedrivs också mycket språkvård i organisationer och företag, delvis utifrån andra syften och ideologier än den officiella språkvårdens uppdrag att normera standardskriftsvenskan. Organisationer och företag driver ibland kampanjer och lanserar nya ord för att höja medvetenheten om olika fenomen. De reder ut terminologi för att organisera kunskap eller förändrar uttryckssätt för att främja något annat syfte. Företag och organisationer tar också fram textmallar för rapporter, brev och dokumentation – det är ett arbete som rymmer många språkvårdsaspekter.

Den typ av politiskt motiverad språkvård som kallas språkaktivism kan syfta till att öka medvetandet om missförhållanden eller fördomar, eller att få oss att tänka på asymmetrier och ojämlikheter i språket. Ofta uppmärksammar den

ord som kategoriserar eller benämner grupper av människor: *same, person med funktionsvariation, köttätare*.

Svenska är också officiellt språk i Finland. I Sverige ger språklagen svenskan status som huvudspråk i Sverige, och svenska är det språk som normalt ska användas av ”det allmänna”, alltså staten, kommuner, domstolar och myndigheter. I Finland ger grundlagen svenskan formell status som nationalspråk, tillsammans med finskan, och det allmänna ska använda båda dessa två språk. I Sverige är svenskan majoritetsspråk. I Finland är svenskan numerärt ett minoritetsspråk; ungefär fem procent av befolkningen talar svenska som förstaspråk. Många av de offentliga texter som skrivs på svenska är därför översatta från finska.

Minoritetspositionen gör att den finlandssvenska och den sverigesvenska språkvården har olika förutsättningar och utgångspunkter. Den finländska språkvården syftar till att hålla den finlandssvenska standardskriftnormen så nära den sverigesvenska som möjligt. En del av de finlandssvenska språkriktighetsutredningarna syftar därför till att utreda och informera om huruvida ett uttryck är en finlandism eller ej. Den sverigesvenska normeringen har inget annat huvudspråk eller någon annan standardnorm att förhålla sig till, utan syftar främst till att avgöra vad som hör till standardskriftsvenskan i Sverige, och att sprida kunskap om det, på ett sätt som är karakteristiskt för majoritetsspråkvård. Den här boken handlar mest om tankarna bakom den sverigesvenska standardskriftnormen, men kapitlet ”Finlandssvenska språkvårdsfrågor” på sidan 119 visar hur den finlandssvenska normeringen resonerar och tar upp specifikt finlandssvenska språkriktighetsfrågor.

Språkvård i svenska bedrivs alltså av många aktörer, på olika sätt och med olika syften.

Klarspråk och begriplighet, av vem och för vem?

I det svenska språkvårdsarbetet har klarspråk länge haft en central roll. Språklagen ställer nu också krav på att myndigheter reflekterar över hur språket används och att det anpassas till dem man kommunicerar med. Att språket i offentlig verksamhet ska vara begripligt för invånarna är viktigt av rätts-säkerhetsskäl och av demokratiska skäl. Språket ska inte vara ett hinder för att ta del i samhällslivet, att förstå beslut och att engagera sig i samhällsfrågor. Medborgarnas förtroende för myndigheter antas också stärkas om språket är klart och begripligt.

Benämningen *klarspråk* brukar mest användas om myndigheters språk, främst det skrivna språket, men avgränsningen är inte självklar. Språklagen omfattar visserligen bara språket i offentlig verksamhet, alltså myndigheter, kommuner, regioner och andra offentliga organ. Men efter årtionden av klarspraksarbete i den svenska förvaltningen kan klarspråk sägas ha blivit norm också i andra sammanhang där standard-svenskan används. Även hos medier, banker, försäkringsbolag och andra privata aktörer finns ett intresse för att kommunicera vårdat, enkelt och begripligt med läsare och kunder.

Klarspråk ska vara vårdat, vilket innebär att det ska följa den officiella språkvårdens rekommendationer. Inom svensk språkvård har man länge betonat att det språk som enklast och mest funktionellt låter mottagaren ta del av informationen är det bästa. Det har fungerat som den bärande principen för klarspraksarbetet. ”Skriv klart, skriv enkelt, skriv kort, skriv svenska”, var devisen för 1900-talsspråkvårdaren Erik Wellander, och dagens klarspraksråd ligger inte långt ifrån hans uppmaningar. Ideologin är likartad, och i språkvårdens

bedömningar av språkriktighetsfrågor väger enkelhet, kort-
het och framför allt begriplighet tungt som argument. Där-
emot är det inte alltid metodiskt enkelt att avgöra vad som är
det begripligaste uttrycket (se sidan 105).

Språkvård värderar utifrån vetenskapliga beskrivningar

Språkvård är ofrånkomligen en ideologisk verksamhet, även
om den utgår från vetenskapliga beskrivningar av språk,
såsom grammatiska analyser, frekvens- och användnings-
undersökningar och attitydkartläggningar. De flesta sådana
ideologiska utgångspunkter är relativt okontroversiella, som
att ett entydigt uttryck är bättre än ett flertydigt, vilket leder
till att *Du kommer att få ersättning för dina utlägg* rekomen-
deras framför *Ersättning utgår vid utlägg*. Andra ideologiska
utgångspunkter kan vara mer omtvistade i samhället, som till
exempel om, och i så fall hur, man ska markera kön och köns-
neutralitet i språket. Det kan gälla pronomenvalet mellan
man och en, där olika synsätt rörande genus/kön och språk
kan avgöra hur man ställer sig i pronomenfrågan. Sådant ska-
par höga krav på språkvården att formulera sina rekomen-
dationer med respekt för olika åsikter och individer.

Språkvårdens värderingsmässiga utgångspunkter kan också
gå på tvärs mot varandra i enskilda fall. Kanske bidrar en
rekommendation som *tjänsteperson* till ökad jämställdhet i
språket, men samtidigt orsakar det, åtminstone till en början,
störningar och reaktioner. Då står principer om könsneutra-
litet i motsats till störningsfrihet och effektivitet. Alla syften
går inte alltid att uppfylla samtidigt.

Perspektiv, metoder och avvägningar

Språkriktighetsfrågor innebär alltid att det finns minst två alternativa sätt att uttrycka något. Det kan också uttryckas som att två normer kolliderar, att två olika språkliga regelverk kommer i konflikt med varandra. Hade det bara funnits ett enda sätt och en enda norm så skulle ingen diskussion ha uppstått. För att avgöra om något bör räknas in i det skriftliga standardspråket eller inte, har språkvårdare väl etablerade metoder. Att redogöra för dessa är ett av bokens huvudsyften. Men olika frågor kräver olika angreppssätt. Därför är utredningarna i boken uppdelade i tematiska områden, med exempel på olika typer av språkriktighetsfrågor, och hur man kan tänka kring dem. Där beskrivs mer temaspecifika bedömningar och sätt att utreda.

I denna inledning presenteras de viktigaste perspektiven att ta hänsyn till vid språkriktighetsbedömningar. Med viss förenkling urskiljer vi åtta sådana:

- språkbruket
- normerna och normkällorna
- grammatiken
- funktionaliteten och begripligheten
- acceptansen
- maktfrågorna
- skrifthistorien
- svenskans gränser.

Det är inte någon uttömmande lista, och alla perspektiv är inte relevanta för alla språkriktighetsfrågor, men den kan ändå fungera som en checklista att hålla i minnet när man vill göra en grundlig språkriktighetsutredning.

Språkbruket

Det första steget i en utredning innebär alltid att man kartlägger hur varianterna används i språkbruket. Standardskriftbruket väger då absolut tyngst: offentliga texter som tidningsartiklar, myndighetsbroschyrer och brev, fackböcker, utredningar och rapporter. När man kartlägger bruket har man stor hjälp av korpusar, det vill säga ord- och textsamlingar där urvalet skett efter genomtänkta principer. Där kan man söka efter ord och konstruktioner digitalt. Exempel på korpusar för olika typer av språkbruk finns listade på sidan 286.

Genom sådana undersökningar får man en bild av variationen. Förekommer varianterna i samma typer av texter, som exempelvis *ska/skall* och *över huvud taget/överhuvudtaget*, eller i olika, som *stjäla/tillgripa* och *vila/chilla*? Används de med skilda betydelser i fackspråk och allmänspråk, som *brodyr/broderi*? Finns det geografiska eller andra sociala mönster, som att folk norrifrån hellre skriver *ostkrok* och folk söderifrån *ostbåge*, äldre *eftersom* och yngre *eftersom att*? Har variationen skilda funktioner, som *Han sa att han kommer inte/Han sa att han inte kommer*? Verkar variationen bero huvudsakligen på en faktor eller samspelar flera faktorer?

När man gör en sådan undersökning av språkbruket brukar man få resultat som kan spegla en av följande tre situationer:

1. De varianter man väljer mellan är tydligt fördelade mellan standardspråkliga texter och mer personliga eller tillfälliga texter, som *cykel* och *cyckel* eller *det grövsta gruset* och *det grovaste gruset*. Den träffbilden är ett tungt argument för att rekommendera den variant som redan hör till standardskriften. Många språkriktighetsundersökningar kan avslutas där, med konstaterandet

att en variant tydligt hör till standardsvenskan, medan de andra varianterna hör till andra sorters svenska.

2. Alla varianter man väljer mellan förekommer i standardspråket. Då är det variation inom standard, som man behöver undersöka vidare. Hör den ena formen till specialiserat fackspråk och den andra till allmänspråket, som *appendicit* och *blindtarmsinflammation*? Eller är den ena formen en stilistiskt högtidligare eller formellare variant av den andra, som *e-post* och *mejl*? Går det kanske inte att se någon tydlig skillnad, som *över huvud taget* och *överhuvudtaget*? När sökningarna visar denna träffbild blir svaret det klassiska ”båda går bra”, ofta med tillägget ”fast i lite olika sammanhang” (exempelvis upplysningen att den ena ses som lite formellare än den andra).
3. Ingen variant förekommer i standardspråket. Då kanske frågan inte berör standard, eller så är det något så nytt att inget etablerat bruk hunnit växa fram. När språkbruket inte ger vägledning är det mycket svårt för språkvården att rekommendera någon form före en annan. Den situationen är vanlig vid böjning och stavning av nyinlånade ord. Heter det *en moodboard* eller *ett moodboard*? I dessa fall behöver man analysera hur uttryckssätten stämmer med språksystemet, och samråda med dem som använder uttrycket, liksom med andra språkvårdare.

När man väl har fått grepp om vad man har att göra med för typ av språkriktighetsfråga så förgrenar sig de metodiska vägarna och valen av perspektiv. För att bedöma syntaktiska konstruktioner (*de lovade att låta styrelsen läsa sin/deras rapport*) behöver man göra en annan typ av analyser och värdera andra

argument än i bedömningen av benämningar på grupper av människor (*funktionshindrad* eller *funktions varierad*) eller ordvalsfrågor (*appendicit* eller *blindtarmsinflammation*).

Normerna och normkällorna

En tryckt skrift, en webbplats eller annan källa som meddelar vad som anses höra till standardspråket och som har en institution med stark auktoritet i språkriktighetsfrågor som avsändare, brukar räknas som normkälla. Den viktigaste normkällan för svenskans stavning och böjning är *Svenska Akademiens ordlista* (SAOL). Andra källor av stor betydelse är Svenska Akademiens *Svensk ordbok* samt Isofs *Svenska skrivregler* och digitala resurs Frågelådan, som ger upplysningar om andra aspekter av svenskan.

Vad som är en normkälla är dock inte självklart. Mycket språkvetenskaplig litteratur är menad att vara deskriptiv, men blir läst normativt. Till exempel antar många att ett ord som står med i en ordbok ”finns” i högre grad än ett ord som inte står med, eller att inkluderandet i en ordbok kan tolkas som ett slags klartecken för att använda ordet mer allmänt. En konstruktion som finns beskriven i en grammatikbok antas på liknande vis ingå i språksystemet på ett mer självklart sätt än det som inte beskrivs.

Ibland finns flera språkliga varianter beskrivna i normkällorna. För det mesta stämmer normbeskrivningen med språkbruket, men inte alltid. Orden *gangster* och *trailer* har pluralformerna *gangstrar* och *trailrar* i SAOL, trots att *gangsters* och *trailers* är minst lika vanliga i bruket. Och ibland stämmer normkällans beskrivning med bruket, men inte med en vitt spridd normuppfattning; det är vanligt att meningar i standard-

skriftspråket börjar med *och* eller *men*, och detta nämns som fullt acceptabelt i utförligare beskrivningar av svenskans meningsbyggnad, men inte desto mindre finns ett vitt spridd uppfattning att man inte bör skriva så.

Språkvårdare skiljer mellan faktisk norm, upplevd norm och kodifierad norm. Den faktiska normen är det bruk som vi i realiteten följer i standardspråket i skrift. Den upplevda normen är det vi tror är det riktiga. Den kodifierade normen är den norm som beskrivs i normkällor som ordböcker och skrivhandledningar. För det mesta stämmer de tre överens, men det finns fall där de skiljer sig åt. Och just de fallen blir gärna språkriktighetsfrågor.

Ett fall där den faktiska normen skiljer sig från den upplevda är *både och*. De flesta anser nog att "både ... och" är det korrekta; det är med andra ord den upplevda normen. Men många använder även "både ... men också" när olika moment i ett resonemang går igenom, så det är en faktisk norm, parallell med "både ... och". Ett exempel på kodifierad norm, som inte svarar mot vare sig den faktiska eller upplevda, är *e-brev*, som står i ordböcker, men sällan används och av många upplevs som tillgjort.

Poängen med en kodifierad norm är att man kan slå upp den. Stavning och böjning har det allra tydligaste normläget. Står ordet med i den senaste upplagan av SAOL så är det oerhört ovanligt att språkvårdare rekommenderar någon annan stavning eller böjning. Det krävs starka skäl, som att språkbruket förändrats drastiskt eller något liknande.

För ords betydelser finns inga källor med samma solklara, normerande status som SAOL. Betydelseordböcker är inte menade att normera, men ger information om i vilka betydelser ord används, vilket vägs in i en rekommendation. Ibland ger de också uppgifter om stilvärden, konstruktionssätt med mera.

Konstruktioner är ofta svårare att slå upp, eftersom det inte alltid finns ett ord att slå på. I och för sig upplyser *Svensk ordbok* eller kombinationsordboken *Svenskt språkbruk* till exempel om att det heter *intresse av*, *i* eller *för* – men inte *på* eller *om* – och att prepositionen kan följas av ett substantiv, ett verb i infinitiv eller en att-bisats. Men många gånger krävs kunskap om vad konstruktionen kallas och hur den kategoriseras för att man ska hitta beskrivningar av den i grammatikböcker, som *Svenska Akademiens grammatik*, *Svenskt konstruktikon* eller andra källor (se sidorna 286–287).

Språkriktighetsböcker och språkspalter kan ta upp såväl stavning som böjning, betydelser, ordval och syntaktiska konstruktioner. En lista med några sådana som fungerar som normkällor finns på sidorna 286–287.

Grammatiken

En aspekt som väger tungt i många språkriktighetsfrågor, är hur väl uttryckssättet stämmer med språkssystemet i övrigt. Den aspekten fungerar bäst vid normering av nyord och lånord, där det finns tydliga synliga mönster i form av deklinationer och konjugationer. Substantiv som slutar på obetonat -a, som *flicka* eller *blomma*, får -or i plural. Då fick *influensa* och *agenda* också det. Men om ett uttryckssätt ska anses överensstämma med systemet eller inte beror delvis på hur man har beskrivit systemet. S-plural var länge en avvikelse från det svenska deklinationssystemet, tills *Svenska Akademiens grammatik* och flera efterföljande grammatikböcker beskrev s-pluralen som en sjunde deklination. Då började många engelska och spanska lånord plötsligt stämma med det svenska språkssystemet, vilket illustrerar hur svaret på frågan

om något stämmer med det svenska systemet också beror på hur man beskriver det.

Och det är betydligt knepigare att avgöra hur språkssystemet ser ut när det gäller syntaktiska mönster för ordföljd och hierarkier mellan ord. Bilden av det syntaktiska systemet skapas ju genom att man analyserar vilka strukturer som är tänkbara för ett språkligt uttryck. Att avgöra om något passar beror återigen på hur det är beskrivet. Ta ett fenomen som *Styrelsen var enig i sitt beslut* eller *Styrelsen var eniga i sitt beslut*, som brukar analyseras som en skillnad mellan formell och semantisk kongruens. I den formella varianten, *Styrelsen var enig*, böjs *enig* i singular efter styrelsen som formellt är ett substantiv i singular. I den semantiska varianten, *Styrelsen var eniga*, böjs *eniga* i plural efter betydelsen hos *styrelsen*, som är en grupp människor. Beskriver man svenskans kongruenssystem som helt formellt styrt så stämmer bara den formella kongruensen med språkssystemet, men beskriver man det som ett blandsystem där betydelse ibland påverkar, så tillåts variation. Beskrivningen av systemet styr även då hur väl ett språkligt uttryck stämmer med det.

Balansgången mellan behovet av en tydlig norm och behovet av variation är knepigast i syntaktiska språkriktighetsfrågor. Svenskans system för ordföljd följer vissa mönster, men innehåller också mycket variation som skapar uttrycksmöjligheter. Exempelvis börjar i standardskriftspråket ungefär två satser av tre med subjektet, men den språkvårdare som skulle få för sig att rekommendera alla skribenter att alltid börja alla sina satser med subjektet skulle begå ett stort misstag. Här gäller det snarare att upplysa om vilka möjligheter som står till buds och ge råd om när den ena eller den andra varianten är att föredra. Sådan variation gör att många aspekter av syntaxen inte bör normeras särskilt hårt; tvärtom kan just variation vara det som ska uppmuntras.

Att slå i grammatikböcker är nödvändigt, eftersom alla individers grammatiska system skiljer sig något åt. Därför kan den enskilda språkvårdaren inte helt förlita sig på sin egen grammatiska intuition, även om den kan ge vägledning. Det system som används som referenspunkt i språkriktighetsbedömningar ska inte vara en enskild individs, utan en abstrakt beskrivning av standardskriftsvenskans grammatiska system.

Funktionaliteten och begripligheten

Ett traditionellt perspektiv inom svensk språkvård har varit det funktionella, som kan förstås som kommunikativ effektivitet. Uttryck ska vara lätta att hantera: att stava, böja, lära in, använda och förstå. Begriplighetsaspekten överlappar med klarspråksperspektivet, som språklagen tydligt lägger till grund för språkvården av den offentliga svenskan.

Men hur vet man vad som är enkelt och begripligt? För vem är det lätt att förstå, för vem är det svårt? Här finns inga enkla mätmetoder, utan det blir en fråga om bedömning och sammanhang. Om ett uttryck ”är begripligt” eller ”kan orsaka missförstånd” beror väsentligen på textsammanhanget och mottagarens förkunskaper. Det enskilda uttryckets begriplighet går därför knappast att bedöma utan sammanhang.

Klarspråkstänkandet innebär förändring mot enklare uttryckssätt, men det har också en konservativ sida när det gäller språkriktighetsfrågor. Allt fokus ska enligt klarspråksperspektivet ligga på innehållet, inte på ordvalet eller grammatiken. Grundrekommendationen blir utifrån det tänkesättet att välja det alternativ som syns minst och helst inte

irriterar läsare, vilket oftast är det traditionella uttryckssättet.

Den utgångspunkten tas vanligtvis för given i språkvärden, men det normkritiska perspektivet kan ge en helt annan ingång i frågan. Det handlar ofta om att få läsaren att reagera och uppmärksamma ojämlikheter i den etablerade standardskriftsvenskan. Här kan de två perspektiven leda till olika rekommendationer.

Acceptansen

När varianterna är kartlagda i språkbruket och normkällorna har man fortfarande att ta hänsyn till folks acceptans av formerna. Några uttryck används flitigt i vissa kretsar, medan andra retar sig på dem. En del uttryck stör språkvärden, men knappast någon annan. Åter andra, som starkt värdeladdade ord, reagerar de flesta på.

Information om associationer och sociala värden kan vara viktig att förmedla i ett språkråd, men de är svåra att undersöka. Vissa diskussioner om språkliga uttryck kan man hitta på nätet eller i annan offentlig debatt, men ofta kan folks attityder till språkliga uttryck vara svåra att fånga. Öppet redovisade attityder kan också skilja sig från undermedvetna. Många säger att de tycker att svenska ord är bättre än engelska lånord, men anser samtidigt att till exempel *benchmark* låter mer initierat och seriöst än *riktmärke*.

Det finns olika anledningar till att folk irriterar sig på ett uttryck. I vissa fall är irritationen inlärd, och då inte sällan en effekt av gårdagens språkvård. Den beror på vad som lärts ut i skolan och kommunicerats av språkvärden. Att *kommer* alltid skulle följas av *att* uppfattades som en självklar del i skolans förmedling av standardnormen under stora delar av

1900-talet. Språkvården signalerade att detta var den gällande normen, och svensklärarna rättade *att-lösa* infinitivfraser efter *kommer*. Så ändrade språkvården sig, svensklärarna följde efter, och kvar fanns bara en obestämd känsla hos de tidigare rättade generationerna, en känsla av att ett *kommer* utan *att* var något dåligt och felaktigt. De som har lärt sig att vara på sin vakt mot ett uttryck i sin egen standardskrift kan lätt bli irriterade när de ser andra bekymmerslöst använda det.

IBland är språkvårdare och svensklärare mer upprörda än resten av folket. Det kan gälla systemfrågor som plural-s:et, länge motarbetat av språkvården eftersom man befarade konsekvenser i systemets nästa led, den bestämda pluralformen. *Flera avokados* kanske går bra, men hur blir det med de *godaste avokadosarna/avokadosen/avokadorna*? Många utanför språkvårdens led tyckte nog att det kändes lite abstrakt att kämpa för att undvika en tom position i böjningssystemet.

Men ofta beror irritationen på att ett språkligt uttryck används av en viss typ av människor, som man ogillar. Managementsvenska, byråkratsvenska, mäklarsvenska – listan kan göras lång över olika sätt att skriva och tala svenska, som kännetecknar vissa grupper och samtidigt retar upp andra grupper. För det är väl känt att det vi tycker om språk är omöjligt att skilja från det vi tycker om dem som använder språket.

Det leder till en grundfråga i all hantering av icke-acceptans: Vad och vems är problemet? Är problemet att vissa avviker från det som uppfattats som standardnormen, eller är problemet snarare att andra irriterar sig på det? Borde vissa sluta uttrycka sig på det viset, eller borde andra arbeta på sin tolerans och hantera sitt kontrollbehov?

Frågan om acceptans leder in i frågor om vems perspektiv på uttrycket språkvården bör ta störst hänsyn till, vem som har mest makt och vem som drabbas mest av irritationen.

Språkvårdare vill gärna verka för ökad språklig tolerans och inte ge legitimitet åt språklig irritation, men de måste också ge individen verktyg att navigera i den språkliga irritations-skärgården. Denna aspekt väger olika tungt för olika språkriktighetsfrågor. När det gäller termer eller stavning är den sällan den tyngsta, men i normkritiska frågor kan den fälla avgörandet. Hur man viktar argumentet ”kan väcka negativa reaktioner” beror på perspektiv och situation.

Maktfrågorna

En särskild typ av språkriktighetsfrågor och acceptansbedömningar gäller kategoriseringar av, och relationer mellan, människor. Det kan vara ord som *brukare*, *åldring*, *frivreligiös*, *autist*. Många ser språkförändringar och nya benämningar som en del i en förändrad relation mellan olika grupper i samhället, och ofta är det maktförhållandena som förändras. Då spelar det historiska språkbruket och etableringsgraden inte alls samma roll som i andra språkriktighetsfrågor. Att *riksdagsman* hade en solid ställning i språkbruket viktades inte så tungt när man ville byta till *riksdagsledamot*. Tvärtom var själva bytet poängen.

Andra skiljer mellan språkliga uttryck och förhållningssätt till gruppen i fråga, och uppfattar då språkförändringar som meningslösa och besvärliga (varför ska det heta *gles landsbygd* och inte *glesbygd*?). Deras huvudargument är att det är förhållningssättet och bemötandet av människor som är det avgörande, och räknar inte in benämningen i det.

Dessa frågor är starkt ideologiska, alternativen kan vara många och snabbt förändras, vilket gör det svårt att ge språkliga rekommendationer som håller över tid, utöver den all-

männan principen att lyssna på dem som benämns (se sidan 59). En risk är att de människor som benämns kan bli illa berörda av den benämning som valts. En annan risk är att den som använder en viss benämning kan bli associerad med politiska ställningstaganden – med eller mot sin avsikt. I många av dessa fall går det inte att ge en neutral rekommendation, utan rådet måste kanske mer gå ut på att medvetandegöra skribenter om alternativens ideologiska laddning, så att skribenten kan välja utifrån det, eller att tipsa om omskrivningsmanövrar, för den som inte vill att texten ska ta ställning.

Skrifthistorien

I utredningen av en språkriktighetsfråga brukar det också ingå att skaffa sig ett grepp om de olika varianternas historia i skriftspråket. Ibland är variationen gammal och har diskuterats som en språkriktighetsfråga under många decennier, kanske många hundra år, som *den yngsta mannen* eller *den yngste mannen, sin* eller *hans/hennes, större än mig* eller *större än jag*. Ibland är det nya fall av variation på ett gammalt mönster, som stavningen av diftonger i engelska lånord. *Trejler* för *trailer* är så ovanligt att det inte upplevs som ett val för dagens skribenter. *Mejl* och *mail* är ett relativt nytt språkriktighetsval. *Sprej* för *spray* är betydligt äldre, och där har även den tredje valmöjligheten *sprä* funnits, men den har inte setts till sedan 1948. *Tejp* för *tape* är inte längre ett språkriktighetsval, för till skillnad från *trejler* är den försvenskade varianten *tejp* den självklara formen i standardsvenskan.

Om det gäller olika former av enskilda ord kan man slå upp varianternas skrifthistoria i historiska ordböcker, som *Svenska Akademiens ordbok*. Genom att jämföra äldre upp-

lagor av *Svenska Akademiens ordlista*, kan man få information om vilka som har varit de normerade standardstavningarna och böjningarna, men *Svenska Akademiens ordlista* berättar inte vilka andra varianter som funnits i språkbruket, vilket *Svenska Akademiens ordbok* gör. Sökningar i historiska korpusar är ett annat sätt att kartlägga en variations skrifthistoria. När det gäller syntaktiska konstruktioner kan de ibland vara den enda vägen till kunskap om konstruktionsvariationen inte finns beskriven i grammatikböcker, som till exempel ordföljden *Sen han kom*.

Att ett uttryck har en lång historia i skrift brukar ses som ett argument för att det tillhör standardspråket, men det behöver inte vara så. Det kan bli aktuellt att undersöka vilken typ av texter uttryck har förekommit i, det vill säga om de använts innanför eller utanför standard. Om uttrycket blivit mycket ovanligare under senare år kan det vara på väg att glida ut ur standard. Även om ord som *livstykke* och *mp3-spelare* har varit etablerade i skrift är de inte längre omedelbart användbara, eftersom tingen de betecknar inte längre används. Orden kan behöva förklaras om man använder dem för att skriva om äldre förhållanden. I andra fall glider ord ur standard utan uppenbar orsak. *Brandgul* används nu sällan för 'orange'.

Svenskans gränser

Bedömningar i språkriktighetsfrågor måste ju utgå från det språk som redan används, och de blir därmed alltid i någon mening puristiska, det vill säga avvisande mot det som verkar främmande, både i bruks- och systemperspektiv. Purism har dålig klang i språkvårdssammanhang, eftersom det associeras med slutenhet och provinsialism. Dessutom kan det uppfattas

som ett lönlöst försök att dra gränser kring språket. Vad som är norskt eller svenskt är inte alltid möjligt att avgöra, och det som var ett engelskt ord igår kan bli svenskt i morgon, som *screening* (se sidan 115). Trots det blir det ofta nödvändigt i språkriktighetsfrågor att försöka avgöra om ord, stavningar eller böjningar ska klassificeras som svenska eller inte. En språkvårdare får inte sällan svara på frågan om ett visst uttryck ”finns” i svenskan eller inte, alltså frågor av typen ”Hon skrev om ett random inlägg på Twitter. Finns ordet *random* ens på svenska?”

Svenska språkvårdare har länge haft ett dubbelt förhållningssätt till lånord och språkblandning. Å ena sidan uppfattas lånord som ett sätt att berika svenskans ordförråd, vilket är bra och utvecklande. Å andra sidan vet språkvården av erfarenhet att nya lånord kan bli svårförståeliga, exkluderande och svåra att stava, böja och hantera i skrift. Ordföljder eller böjningar som allmänt uppfattas som osvenska kan inte rekommenderas som en del av standardskriftsvenskan.

Språkvårdarnas hållning till inslag från andra språk i standardsvenskan kan också bero på vilka attityder som råder till olika språk. Ofta har man betraktat påverkan från vissa språk som hotfull, men inflytande från andra språk som berikande.

Ibland är det svårt att finna lösningar som fogar in lån från andra språk i svenska mönster. Den försvenskade pluralen *partner* har till exempel aldrig accepterats av språkbrukarna, som i de flesta fall skriver *flera partners*. En alltför puristisk hållning riskerar att bli provinsiell och göra så att standard-svenskan inte speglar språkbruket.

Principkonflikter och sammanvägning

Vissa faktorer går att undersöka med tydliga metoder, som korpussökningar, litteraturgenomgångar och grammatisk analys. Andra är mer svårfångade, som begriplighetsbedömningar, acceptans och associationer. När man tagit reda på det man kunnat är nästa steg att väga samman alla olika perspektiv och undersökningar, där resultaten kan peka i olika riktningar och komma i konflikt med varandra. Lånord kan vara bra och berikande för svenskans ordförråd, men de kan vara svåra att förstå för många i början, och därmed bryta mot klarspråksprincipen. Klarspråksperspektivet kan krocka med ambitionen att skriva normkritiskt och könsneutralt. Att balansera olika kriterier mot varandra blir till sist en avvägningsfråga.

Denna bok innehåller femton olika språkriktighetsteman, där varierande typer av argument blir relevanta. Varje tema inleds med centrala begrepp och analyser av de aktuella frågorna, och sedan ges exempel på hur man kan resonera och vikta olika perspektiv när man utreder just den typen av språkriktighetsfrågor. I varje avsnitt finns givetvis rekommendationer. Men i språkriktighetsfrågor finns inga evigt rätta svar, utan en rekommendation beror alltid av sin tid, liksom värderingarna och syftet bakom utredningen. De är på så sätt en färskvara, och den här boken syftar till att visa hur man kan göra, snarare än hur man bör göra.

TEMAN

Könsneutralt språk

Om skribenten vill skriva könsneutralt, hur ska hen göra då?

Jämställdhet – lika villkor och möjligheter oavsett kön – har länge varit ett prioriterat mål i Sverige. Det gäller även språkligt. I propositionen *Bästa språket. En samlad svensk språkpolitik 2005/06:2* anges att ett mål för svensk språkpolitik ska vara ”att motverka språkbruk som konserverar könsroller och osynliggör kvinnor”. Men vilket språkbruk som konserverar könsroller och vilket som osynliggör kvinnor är inte självklart, och ibland kan dessa två mål stå i konflikt med varandra.

Ska man till exempel benämna någon som *lärare* oavsett om det är en man eller en kvinna som har detta yrke? Man kan argumentera för att dubbelformer som *lärare–lärarinna* är ett konserverande av könsroller – det viktiga är yrket, inte könet. Men man kan också mena att *lärare* historiskt sett är en maskulin form och därför leder tanken till manliga lärare. Då kan man hävda att det är att synliggöra kvinnor att använda båda formerna parallellt. Vad som ska räknas som icke-sexistiskt eller könsneutralt i språket kan alltså diskuteras, och det diskuteras ofta. När det könsneutrala pronomenet *hen* började användas mer allmänt var debatten stundtals livlig, för att sedan efterträdas av en diskussion om *en* i stället för *man* som generiskt pronomen.

I Sverige är jämställdhet, att alla ska leva under samma villkor och ha samma rättigheter i samhället oavsett kön, ett ledord inom många verksamheter. Diskrimineringslagen från 2008 ska också främja lika rättigheter för, och motverka

diskriminering av, alla oavsett kön eller könsöverskridande identitet eller uttryck. Frågan om könsneutralt språk är alltså en del av såväl svensk jämställdhetspolitik som svensk språkpolitik.

Ojämslälldhet och sexism finns nedärvda i spräket. Samhällets uppdelning av mänskiskor i kvinnor och män finns inbakad i grammatik och ordförråd. Det syns tydligt i en del yrkesbeteckningar: *sjuusköterska*, *barnmorska*, *tjänsteman*, *rådman*. De ändelser som används för att göra personbenämningar har varit, eller är fortfarande, uppdelade efter kön. Ändelserna *-are* (*lärare*), *-ör* (*frisör*) och *-og* (*psykolog*) var historiskt sett maskulina men upplevs nu av många som neutrala. Ändelserna *-inna* (*lärarinna*), *-ös* (*sminkös*), *-ska* (*sömmerska*) och *-issa* (*diakonissa*) skapade feminina beteckningar. Därtill finns könsuppdelade benämningar också för släktförhållanden (*svåger/svägerska*), nationalitet (*fransman/fransyska*), religion (*judel/judinna*). Dessutom har det i några fall funnits beteckningar för kvinnor utifrån makens yrke (*majorska*, *doktorinna*), men dessa är i dag helt föräldrade.

Hur könsneutralt ett ord uppfattas beror på flera faktorer. En sådan faktor är våra tankar om vilka som ingår i gruppen. En *läkare* var en gång i tiden självklart en man, men allt eftersom allt fler kvinnor blivit läkare har också vår tolkning av ordet *läkare* ändrats i könsneutral riktning. Om alternativa ord som uppfattas som mer könsneutrala får spridning, kan det också påverka. När möjligheten att säga eller skriva *riksdagsledamot* uppstod, började *riksdagsman* uppfattas som allt mer manligt. Ytterligare en faktor är hur vi diskuterar ord. När det uppstår en debatt om huruvida ett ord signalerar kön, så blir vi mer uppmärksamma på de aspekterna av ordet. Vad som framstår som könsneutralt är alltså föränderligt.

Förutom att spräket ger möjlighet att skilja kvinnliga och

manliga benämningar åt, kan vissa uttryck användas för att förminska eller osynliggöra. Vid sidan av rent sexistiska och kränkande tillmälen som är enkla att undvika, har en del benämningar associationer och bibetydelser som ställer till det. Många upplever att feminina suffix förminskar kvinnan som beskrivs: att det inte är lika fint att vara *författarinna* som *författare*, att en *simmerska* sportar på en mindre seriös nivå än en *simmare*. I svenskan liksom i många andra språk har dessutom det maskulina pronomenet han kunnat användas generiskt, för att syfta på vem som helst. I en mening som *när läsaren förstår sammanhanget, kan han lätt dra egna slutsatser* behövde den åsyftade läsaren alltså inte vara en man.

Vad gäller yrkesbeteckningarna har svensk språkvård länge förordat att det ska finnas *en* gemensam, och i möjligaste mån språkligt könsneutral, beteckning att använda för att omnämna människor, oavsett kön. Med start under 1900-talet har många tidigare könsmärkta beteckningar diskuterats och i en hel del fall bytts ut. Vi säger numera *riksdagsledamot* i stället för *riksdagsman/riksdagskvinna* och *lärare* har ersatt *lärarellärrarinna*. De flesta yrken har därför numera en etablerad beteckning som kan fungera könsneutralt för alla oavsett kön. Också mindre reglerade yrkesbeteckningar har börjat få könsneutrala varianter – *vetenskapsman* ersätts med *forskare*, *fackman* med *expert* och *förskolefröken* med *pedagog*. Ett argument för sådana enhetsformer är att de kan fungera även för personer som varken identifierar sig som män eller kvinnor.

Valet av enhetsformer kan också motiveras med hänvisning till ambitionen om enkelt offentligt språk – dubbla former blir mer omständliga:

Om du vill bli polis måste du vara ostraffad.

Om du vill bli polisman/poliskvinna måste du vara ostraffad.

Vi utlyser en tjänst som servitör.

Vi utlyser en tjänst som servitör/servitris.

Men en del tydligt könsmarkerade titlar finns fortfarande kvar, som *brandman*, *nämndeman* och *talman*. Beteckningen *sjuksköterska* diskuterades under 1900-talet, och där har yrkesgruppen i Sverige bestämt att benämningen *sjuksköterska* ska behållas i sverigesvenskan, medan samma yrke i Finland heter *sjukskötare*.

Under senare år har också nya mer inkluderande och neutrala pronomen börjat användas, såsom *hen*, *en* (för *man*) och andra uttryck kopplade till könsidentitet. Röster har höjts för att byta ut vissa äldre uttryck som upplevs vara osynliggörande eller problematiska på annat sätt. Men i frågor som handlar om jämställdhet och könsidentitet finns många olika uppfattningar, och förslag på området skapar ofta kontroverser och debatt. En del ord kan också främst användas inom begränsade grupper och vara tämligen okända – och därför svårbegripliga – utanför dessa.

I valet mellan olika uttryckssätt är de omskrivnas åsikter ett av de viktigaste perspektiven att ta hänsyn till. Men även meddelandets syfte och mottagare måste vägas in. Syftar texten till att bara informera kan det vara viktigt att använda etablerade och genomskinliga uttryckssätt, men vill texten också förmedla något om avsändaren eller ett ideologiskt innehåll, kan det finnas anledning att pröva nya uttryckssätt. Dessutom bör frågor om klarspråk och begriplighet väga tungt. Är uttrycket någorlunda etablerat och begripligt för mottagarna? Det spelar också roll om det rör sig om ett mer allmänspråkligt sammanhang eller ett mer fackspråkligt. I fackspråk kan man till exempel behöva använda exakt de beteckningar som står i ett visst juridiskt dokument.

Historiska argument väger däremot inte alls lika tungt. De sexistiska strukturer som speglas i ord och uttryck har en lång historia, men språkvården vill uppmuntra ett språk som speglar dagens mer jämställda samhälle och ideal. Att främja jämställdhet i språket är ett språkpolitiskt beslut som språkvården har att följa. I denna typ av frågor går det därför inte att ta så stor hänsyn till skrifttraditionen som annars görs. Inte heller det nuvarande bruket behöver tillmätas den vikt som i andra språkvårdsfrågor: det kan ju vara just en förändring av språkbruket man vill åstadkomma.

Sammantaget kan det här ställa till det för språkbrukare som vill kunna uttrycka sig jämställt och icke-sexistiskt men samtidigt klart och tydligt. Det gör också dessa frågor svåra att utreda en gång för alla, eftersom förutsättningarna skiftar. Det måste därför handla om vilka perspektiv som behöver tas med i bedömningen, och inte om någon lista på för evigt jämställda ord. För att illustrera hur dessa resonemang ändå kan omsättas i konkreta språkråd utreds här tre vanliga frågor vad gäller könsneutralt språk: *hen* som könsneutralt pronomen, valet mellan *man* eller *en* som generaliserande pronomen och yrkesbeteckningen *tjänsteman*/*tjänsteperson*.

Hen

Problemet

I våra anvisningar som riktar sig till kunder behöver vi formulera oss så att de inkluderar personer av alla kön, är *hen* ett bra val då? Går det exempelvis att skriva så här: *Om sökanden vill göra en annan typ av bostadsanpassning, får hen kontant ersättning motsvarande kostnaden för inköp?*

Utredning

Pronomenet *hen* blev under en period mycket omdebatterat. Historiskt har vi i svenskan använt *han* eller *hon* för att syfta på specifika personer. För att skriva eller tala om enskilda personer i allmänhet användes förut så kallat generiskt *han*, ett *han* som också kunde syfta på kvinnor: *Ifall den sökande vill, så kan han naturligtvis ansöka i ett annat län*. Någon enstaka gång har *den* använts generiskt, som här i en roman från 1839: "Louise, biträdd av Eva, serverade kaffe och the, smörgåsar på rostadt bröd m.m. och aktade uppmärksamhet på, att var och en skulle få hvad den mest tyckte om."

Under förra seklet höjdes röster för att hitta alternativ till det så kallade generiska *han*. Vid sidan om mer konventionella förslag på att använda dubbelformen *han eller hon* började ordet *hen* dyka upp som ett alternativ. Som ordform liknar det såväl de könsmärkta pronomenen *hon* och *han* som det neutrala *den*. Några pekade också på finskans könsneutrala pronomen *hän* som en förebild.

Under ganska lång tid avvisades dock *hen* av den offentliga språkvården. Den ansåg det svårt att etablera ett nytt pronomen i det stabila svenska pronomensystemet. Användningen av pronomenet kunde dra uppmärksamheten från budskapet och bryta mot klarspråksidealens önskan om begriplighet. Under tidigt tjugohundratal började *hen* emellertid brukas i nya sammanhang. Framför allt var det transpersoner som själva valde det som personligt pronomen, eftersom de inte ville omnämnas vare sig som *han* eller *hon*. Men också genuspedagoger och feminister använde *hen* för att kunna omnämna personer utan att köna dem. *Hen* kom då att användas allt mer frekvent och spred sig också till fler genrer.

Till en början var många misstänksamma eller starkt negativa till ordet. En del menade att *hen* störde läsningen, var

okänt eller fult. Andra såg allvarigare konsekvenser för både språket och samhället. Förespråkarna tyckte däremot att *hen* var praktiskt och elegant, och menade att ordets konsekvenser för samhälle och språk var positiva. Fortfarande är attityderna delade, och även om debatten har lagt sig kan *hen* väcka reaktioner åt olika håll. Trots det måste *hen* nu betraktas som välkänt och etablerat. År 2015 togs det in i den nya upplagan av SAOL, och *hen* används numera i många typer av texter, oftast i dess generiska betydelse.

Kunskapen om att människor kan föredra andra pronomen än de traditionella har också ökat. Här är den offentliga språkvårdens utgångspunkt att man, liksom i benämningsfrågor i övrigt (se sidan 59) i första hand bör följa önskemålen från den som ska omtalas eller tilltalas, vilket innebär att *hen* bör användas om en person som vill omnämnas med det pronomenet.

Rekommendation

När du skriver om personer i allmänhet kan *hen* passa: *Om sökanden vill göra en annan typ av bostadsanpassning, får hen kontant ersättning motsvarande kostnaden för inköp. Hen är såväl subjekt- som objektsform, och genitivformen är *hens*. Användningen av *hen* har ökat i många typer av texter. Det är alltså väl etablerat i språkbruket i dag, men måste samtidigt vara medveten om att det fortfarande uppfattas som ett signalord av vissa, och därför bedöma lämpligheten utifrån målgruppen.*

Hen kan väcka reaktioner, och det finns flera andra strategier för att uttrycka sig könsneutralt, om man anser att *hen* inte passar, eller vill variera. Dessa listas på nästa sida:

- **Den.** Också pronomenet *den* kan användas generiskt om personer: *Om sökanden vill göra en annan typ av bostadsanpassning, får den kontant ersättning motsvarande kostnaden för inköp.*
- **Uppreping av huvudordet.** I vissa fall går det att undvika pronomen genom att upprepa huvudordet. *Om sökanden vill göra en annan typ av bostadsanpassning, får sökanden kontant ersättning motsvarande kostnaden för inköp.*
- **Omskrivning till plural.** Genom att sätta huvudordet i flertal kan man använda *de*, som ju alltid är könsneutralt: *Om de sökande vill göra en annan typ av bostadsanpassning, får de kontant ersättning motsvarande kostnaden för inköp.*
- **Passivering.** Meningen kan göras passiv: *Kontant ersättning motsvarande kostnaden för inköp ges.* Formuleringen kan dock kännas stel och opersonlig.
- **Den som-konstruktion.** Med hjälp av *den som*-konstruktioner undviks också problemet: *Den sökande som vill göra en annan typ av bostadsanpassning får kontant ersättning motsvarande kostnaden för inköp.*
- **Direkt tilltal.** I vissa sammanhang är den person man skriver om samma som den som ska läsa texten, och då kan det passa med *du*-tilltal: *Om du vill göra en annan typ av bostadsanpassning, får du kontant ersättning motsvarande kostnaden för inköp.*
- **Man/en som könsneutralt pronomen.** Det generaliserande pronomenet *man/en* kan också användas i många situationer: *Om man vill göra en annan typ av bostadsanpassning, får man kontant ersättning motsvarande kostnaden för inköp.* Alternativt med *en*: *Om en vill göra en annan typ av bostadsanpassning, får en kontant ersättning motsvarande kostnaden för inköp.* (Se diskussionen om valet av *man* eller *en*.)

Man eller en

Problemet

Vi har fått reaktioner på att vi använder *man* i rekommendationer som den här: *Borsten ska hållas snett mot den del av tanden som möter tandköttet så att man rengör både tand och tandkött*. Reaktionerna har varit att detta *man* gör att det låter som om rekommendationen inte gäller kvinnor. Men vad är alternativet? Går det att använda *en* som ett neutralt alternativ: *Borsten ska hållas snett mot den del av tanden som möter tandköttet så att en rengör både tand och tandkött*?

Utredning

Pronomenet *man* är ett av svenskans vanligaste ord. Det är ett generaliserande pronomen som kan användas för att syfta på hela eller valda delar av mänskligheten, ofta när det inte är möjligt eller lämpligt att närmare definiera vem som åsyftas. Pronomenet kan syfta såväl på en grupp människor där talaren inte nödvändigtvis ingår: *Här brukade man dansa förr i tiden*, som på en grupp där talaren räknas in: *Man ska borsta tänderna både morgon och kväll*. Med *man* kan viktiga aktörer döljas: *Man har höjt skatten*, *Man borde diska*, *Man ogillar de nya grannarna*. Pronomenets vanlighet och vaghet gör att en del stör sig på *man* rent allmänt.

Annan kritik mot pronomenet *man* är könspolitisk och handlar om kopplingen till substantivet *man*, som pronomenet historiskt hänger ihop med. Det är denna aspekt som kommer att behandlas här. Pronomenet kritiseras för att osynliggöra kvinnor och förmedla idén om mannen som norm. Historiskt går båda orden, pronomenet och substantivet *man*, tillbaka på fornsvenskans *maþer*, som betydde både

'mansperson' och 'människa'. Att ett pronomen som ska kunna syfta på alla människor historiskt går tillbaka på ett ord som betyder 'man' blir då en symbol för en förlegad tanke om mannen som representant för hela mänskligheten. För de flesta språkbrukare i dag är också kopplingen till 'människa' okänd, och därmed ligger det än mer nära till hands att ställa sig negativ till att *man* ska få syfta på alla människor.

Feministiska språkaktivister har därför börjat ersätta *man* med *en*. Pronomenet *en* är ingen nybildning utan har en lång historia. Använt i generaliserande betydelse förekommer *en* i skriftliga källor som Bibeln och krönikor ända från medeltiden fram till på 1800-talet, dock betydligt mer sällan än pronomenet *man*. Med tiden fick formen *en* som subjekt ålderdomlig och talspråklig prägel, och användes bara i talspråk och i vissa dialektområden.

Man och *en* kan alltså användas synonymt. Subjektsformen *man* är den standardspråkliga varianten, medan *en* i modern tid främst förekommit i vissa dialekter. Objektsformen för både *man* och *en* är *en* och genitivformen *ens*.

Att i stället för *man* använda *en* blir ett sätt att både ifrågasätta den manliga normen och göra språket mer könsneutralt och inkluderande. Dessutom möjliggör könsneutraliteten, åtminstone i teorin, ett maximalt inkluderande av alla möjliga könsidentiteter, inte bara kvinnor och män.

Denna normkritiska användning av *en* började spridas i större omfattning i början av 2010-talet. Det finns språkbrukare som har införlivat det i sitt talspråk, även om det mest förekommer i skrift. *En* som generaliserande pronomen används mycket på sociala medier och framför allt av feminister. *En* har därmed fått en symbolisk laddning som gör att användaren kan signalera sin politiska hemvist med hjälp av det.

Rekommendation

I valet mellan det traditionella *man* och det nyare *en* är det syfte och målgrupp för det tänkta meddelandet som väger tyngst. *Man* kan väcka reaktioner, men Språkrådets bedömning är att *man* ändå fungerar mer neutralt än *en*, som väcker reaktioner hos relativt många. Beroende på mottagarens ideologiska inställning och dialektala bakgrund kan det uppfattas positivt som inkluderande, könsneutralt och feministiskt medvetet – eller negativt som alltför talspråkligt, ålderdomligt, dialektalt, akademiskt och tillgjort. Valet beror alltså också på vem det är som står som avsändare till texten, och hur den vill uppfattas.

Den som vill slippa välja kan också använda några av strategierna på sidan 52.

Tjänsteman eller tjänsteperson?

Problemet

Tjänsteman är en väl inarbetad beteckning med lång historia, men i många andra sammanhang har man ju bytt *-man* mot något neutralt, som *-ledamot* i *riksdagsman*–*riksdagsledamot*. Passar *tjänsteperson*, som flera använder?

Utredning

Beteckningen *tjänsteman* är gammal i svenskan och har förekommit åtminstone sedan medeltiden. Betydelsen i dag är en person med administrativa eller förvaltande uppgifter, ofta anställd i stat eller kommun. I dag finns det över en miljon personer med sådan tjänst i Sverige.

Flera initiativ har tagits för att byta ut *tjänsteman* mot *tjänste-*

person. I några av landets kommuner har politiska beslut fattats att börja använda *tjänsteperson*, och det finns också organisationer som börjat använda ordet. Det är dock osäkert hur vanlig och etablerad den nya beteckningen har hunnit bli. I medietexter och på webben har användningen av *tjänsteperson* ökat något, men än dominerar det traditionella *tjänsteman* stort.

Historiskt sett har den svenska arbetsmarknaden varit tydligt könsuppdelad, och detta har avspeglats i många yrkesbeteckningar. Många av de manligt könsmärkta beteckningarna har skapats med hjälp av efterledet *-man*: *riksdagsman*, *ombudsman*, *tjänsteman*. Under 1900-talet har många av dessa bytts ut mot könsneutrala alternativ. På så sätt har exempelvis *riksdagsman* blivit *riksdagsledamot*.

Men också andra mindre reglerade yrkes- och funktionsbeteckningar med efterledet *-man* har bytts ut. Många gånger ersätts *justeringsman* med *justerare*, *fackman* med *expert*, *talesman* med *talesperson* och *gärningsman* med *gärningsperson*. Förändringar i språkbruket är i dessa fall antagligen lättare att genomföra, eftersom det inte finns någon sammanhållen yrkesgrupp eller en formaliserad utbildning.

Många av alternativformerna har *-person* som efterled. Det är möjligt att detta kan göra efterledet mer produktivt. Efterledet *-person* är också genomskeinligt och lätt att förstå. Denna könsneutrala strategi har länge förordats av språkvården. Funktion snarare än könstillhörighet är i allmänhet det viktiga när vi skriver eller talar om vad personer sysslar med, och det är i linje med den arbetspolitiska viljan att skapa en arbetsmarknad där alla, oavsett kön, behandlas lika och har samma villkor och möjligheter.

Det finns alltså många faktorer som talar för att också *tjänsteman* successivt kan ersättas av *tjänsteperson*.

En motverkande omständighet är dock ålder och etable-

ringsgrad hos beteckningen *tjänsteman*. Beteckningen finns i många befintliga dokument av mer varaktig karaktär som lagar och regelverk. Att *tjänsteman* funnits länge i svenskan och att det är den vanligaste beteckningen väger dock inte särskilt tungt när det handlar om att börja använda *tjänsteperson* som alternativ i nyare texter och i tal. Ord och uttryck speglar det samhälle de tillkommer i. Då synen på kön har förändrats i grunden de senaste hundra åren är det viktigt att ord och uttryck avspeglar denna förändring. *Tjänsteperson* är en genomskinlig beteckning som bör kunna införas successivt i olika sammanhang. Den äldre beteckningen *tjänsteman* kommer även i fortsättningen att förekomma parallellt, i äldre dokument och liknande.

Rekommendation

I de fall beteckningen syftar på personer oavsett kön rekommenderar vi *tjänsteperson*, då det uppfattas som mest könsneutralt. I de fall en viss könstillhörighet behöver lyftas fram kan adjektiv som till exempel *manlig*, *kvinnlig* eller *ickebinär* användas: *manlig/kvinnlig/ickebinär tjänsteperson*.

Om man inte vill välja mellan *tjänsteman* och *tjänsteperson* kan det ibland fungera att använda alternativa könsneutrala beteckningar som *anställd*, *handläggare* eller *administratör*.

Avslutning

Föarbetena till språklagen pekar ut arbete mot sexistiskt språk som en angelägen uppgift för språkvården med formuleringen ”att motverka språkbruk som konserverar könsroller och osynliggör kvinnor”. Men exakt hur det ska göras måste bedömas från fall till fall. Vem vänder man sig till, och i vilken

roll skriver man? Skriver man som individ får man själv avgöra när det är lämpligt att driva språkförändring och signalera ett ideologiskt ställningstagande. Skriver man däremot för en organisation är det organisationen som bör ta ställning till dessa val.

I språkfrågor om könsneutralitet väger det tungt hur beteckningar och pronomen uppfattas i samtiden. Det är svårt att bedöma, och i regel finns olika uppfattningar. Språkbruket och historien är inget självklart rättesnöre, eftersom frågan handlar om att förändra språkbruket i könsneutral riktning. Samtidigt används historien och det etablerade bruket som argument i debatten, speciellt för att inte förändra. Det är därför svårt att hitta ett uttryck som kan sägas vara neutralt, och som språkvården kan rekommendera som allmängiltig standardsvenska. Lösningen för den som behöver förhålla sig neutral blir därför oftast mer eller mindre omständliga omskrivningar.

Benämningsfrågor

*Om samhällets ord för
grupper av människor*

Frågor om hur grupper av människor ska benämnas kan orsaka genuin osäkerhet om vilket ord som ska väljas. Det är inte så konstigt, eftersom kategoriseringar av människor har kopplingar till makt, status, samhällets syn på minoriteter, mänskliga rättigheter och lika möjligheter. Många benämningar för grupper av människor är ideologiskt laddade, inte minst om kategoriseringen görs på grund av kön, sexuell läggning, etnicitet eller funktionalitet, eller rör olika diskriminerade minoritetsgrupper.

Många upplever att trots att det finns en rad benämningar i omlopp samtidigt, är det bara en eller ett par som är gångbara vid en viss tidpunkt. Variationen inom standard upplevs ofta som mycket snäv, och som om synonyma uttryck inte accepteras, trots att de finns tillgängliga i ordförrådet. Samtidigt brukar många nya uttryck uppstå som konkurrerar om att accepteras och införlivas i standardspråket. Ibland bedrivs mycket medveten påverkan av intresseorganisationer och vissa språkbrukare för att få alternativa former att accepteras och spridas. Den här typen av språkfrågor tenderar att präglas av snabb förändring vilket gör det svårt att ge språkliga rekommendationer som håller över tid. Den som vill skriva neutralt och opolitiskt hamnar därför i en ideologisk konflikt som kan vara svår att navigera i, och lätt för till frågor om makt och normer.

För att utreda benämningsfrågor behöver man väga in många olika perspektiv. I detta kapitel går vi igenom några viktiga sådana.

Ett av de viktigaste perspektiven är om det finns en tydlig avgränsning av den grupp människor som benämningen avser, och vad de som ingår i den har för synpunkter. Om den grupp som ska benämnas är relativt enig och tydligt kommunicerar vad de vill bli kallade blir valet enklare. *Romer* och *samer* är tydliga med att de vill benämnas just så som grupp, även om avvikande åsikter också förekommer. Inom andra grupper kan oenigheten vara större och förslagen vara många fler. Det kan finnas svårigheter med själva kategoriseringen av gruppen, som inte enkelt går att ringa in eller som kanske inte utgår från någon gemensam identitet. Då kan det bli svårt att veta vilka man ska fråga, och vilkas synpunkter som ska väga tyngst. Det kan bli omöjligt att rekommendera en benämning som alla i gruppen accepterar. Men en tumregel är ändå att ju närmare ordvalet ligger gruppens egna diskussioner och förslag, desto större är möjligheten att hitta en benämning som upplevs som respektfull och accepteras. Samtidigt förekommer också benämningar som bara accepteras inom gruppen, vilket gör att den som inte tillhör gruppen kanske inte kan använda dem. Ibland kan grupper använda och reclaima benämningar som av andra använts nedsättande, och på så sätt avvärja de negativa associationerna. Detta är dock initiativ som måste tas inom grupperna själva, och inte kan göras av språkvården.

En besläktad faktor är benämningarnas associationer. Ord och konstruktioner laddas med sociala betydelser genom sin historia och de sammanhang de används i. Vissa benämningar är starkt kopplade till diskriminering och exkludering. De ger en negativ bild av den grupp som benämns, men associationerna gäller inte bara den som blir benämnd, utan också den som benämner. Den skribent som använder en kritiserad benämning om en grupp människor riskerar att uppfattas som negativt inställd till den gruppen.

Ytterligare ett perspektiv att väga in är sammanhanget som benämningen ska användas i. Vissa benämningar utgör en del av ett fackspråk, det vill säga att de ingår i den terminologi som myndigheter, forskare och organisationer behöver för att kategorisera och benämna grupper av människor i formella texter, ofta i övergripande sammanhang som kan handla om exempelvis rättighetsfrågor. I sådana texter och sammanhang kan en grupp avgränsas av fastslagna kriterier och ges en specifik benämning, till exempel *personer med funktionsnedsättning*. Men i mer allmänspråkliga sammanhang finns ett behov av mer vardagliga benämningar. De som i en fackspråklig kontext kallas *personer med funktionsnedsättningar* kan därför i andra sammanhang benämnas *funkisar*, *rullstolsburna* eller *döva*, medan en individ som berättar om sig själv kanske säger *Jag använder rullstol* eller *Jag hör ingenting*. Sammanhanget påverkar ordvalet, vilket en rekommendation också måste ta hänsyn till.

Ett perspektiv som också väger tungt i en språkvårdsutredning är klarspråksargumentet, att benämningarna måste vara begripliga för de tänkta mottagarna. För aktivister kan det vara viktigt att genom nya uttryck framhålla distinktioner, uttrycka perspektiv eller utmana gamla sätt att kategorisera och se på världen. Sådana nya benämningar kan uppfattas som svårförståeliga av andra: när språket förändras snabbt och abstraktionsgraden ofta är hög riskerar benämningarna att bli svåra för breda läsargrupper. Hur krånglig eller svårbegriplig en benämning uppfattas är därmed en fråga om tänkta mottagare och sammanhang. I texter till mottagare med olika förförståelse måste nya uttryck förklaras för att bli begripliga för så många som möjligt. En funktionell språkvårdsaspekt är också att nya benämningar bör väljas så att de är lätta att stava, böja och använda. Annars riskerar de att inte få fäste eller att inte användas på avsett sätt i praktiken.

Ett perspektiv som man inte brukar vikta så tungt i benämningsfrågor, trots att det är centralt i många andra språkvårdsutredningar, är den skriftliga traditionen. Vad som har använts historiskt och är mest frekvent i dag är bedömningsgrunder som inte alls väger lika tungt som de gör i andra frågor. Vissa uttryck förpassas snabbt till utanför standardskriftsvenskan, men lever kvar i andra delar av språkbruket. Om man ser till skrifthistorien finner man exempelvis att uttryck som *idiot* och *dåre* som i dag är nedsättande tillmälen, en gång varit standardbenämningar på personer med olika funktionsnedsättningar.

Det finns sällan alternativ som uppfattas som neutrala av alla samtidigt. Vi kan ha olika ideologiska utgångspunkter, och olika tankar om i vilken riktning samhället bör förändras. Den oenigheten är inget som en språkvårdsrekommendation kan lösa. Vi kan också ha olika uppfattningar om ord. En benämning som ses som neutral av vissa kan av andra uppfattas som negativ eller stötande. I språkriktighetsutredningar gäller det att väga samman olika perspektiv som kan peka åt olika håll, göra en nulägesbedömning och att avläsa och försöka förstå den specifika kommunikationssituationen. Det är också viktigt att inte bli alltför kategorisk i sin rekommendation.

Utredningsexemplen i detta kapitel berör tre typer av benämningar, funktionsrelaterade, *person först*-konstruktionen och ett par etniska gruppbenämningar, som ger tre olika ingångar till temat. Alla fall har unika historiska omständigheter, men förhoppningsvis kan dessa utredningar ge inspiration till hur man kan tänka även i andra fall.

Handikapp, funktionsnedsättning, funktionsvariation, funktionshinder, funktis

Problemet

Vi skriver en informationsbroschyr om kommunens arbete med tillgänglighet. Vilka benämningar kan vi använda när vi kategoriserar människor utifrån funktionalitet?

Utredning

Många olika benämningar har använts i olika tider, och associeras med sin tids syn på människor: *idiot, imbecill, sinnesslö, efterbliven, dåre, vanför, krympling, invalid, kroniker, handikappad, person med funktionsnedsättning, funktionshindrad, person med normavvikande eller normfungerande funktionsuppsättning, person med funktionsvariation och person med funktionskillnad*. I dag är många av de äldre orden obrukbara eller har helt ändrat betydelse. En del av de nyare har inte etablerats i allmänspråket. Orden har oftast varit omdiskuterade. Det hänger samman med att området präglats av stora politiska reformer och förändrade samhällsliga perspektiv. I samband med att funktionshinderpolitiken setts över har också begreppen retts ut och förändrats. Här kommer vi att utreda de för tillfället mest aktuella i standardsvenska: *funktionsnedsättning, funktionshinder och funktionsvariation*. Som bakgrund kommer även *handikapp* att behandlas.

Handikapp var det vanligaste ordet under 1970- och 1980-talet. Det ansågs neutralt och användes om både personer och grupper, och som förled i sammansättningar som *handikapp-toalett* och *handikappanpassning*. *Handikapp* användes också för att benämna de hinder som finns i relationen mellan

människa och miljö; till exempel utgör trappor utan rullstols-ramp hinder för den som använder rullstol. Så småningom blev ordet mer ifrågasatt, och med tiden kom Socialstyrelsen att avråda från det.

Begreppsparet *funktionshinder*–*handikapp* har använts i Sverige sedan början av 1980-talet. Definitionen var då att *funktionshinder* skulle stå för den varaktiga skadan, till exempel hörselnedsättningen, medan *handikapp* var ett relativt ord som stod för skadans innebörd i praktiken, vilket är beroende av hur anpassad miljön är. Det betyder att ett *funktionshinder* inte behöver innebära ett *handikapp*. Om exempelvis en föreläsning teckenspråkstolkas kan döva följa med, men annars är det ett *handikapp* för den som inte hör.

Under andra halvan av 1900-talet hade man frångått idén att personer med funktionsnedsättningar skulle förvaras på institution eller gömmas undan, och omyndighetsförklaringen av vissa personer med funktionsnedsättningar upphävdes. Lagar och internationella konventioner om rättigheter för personer med funktionsnedsättning antogs i Sverige kring millennieskiftet, och i samband med det sågs även språket över. Rekommendationen blev att i stället för *handikapp* använda *funktionshinder* och *funktionsnedsättning*. Ambitionen var att de skulle betyda olika saker. Medan *funktionshinder* reserverades för hinder i relationen mellan människa och miljö (det som tidigare hetat *handikapp*) skulle *person med funktionsnedsättning* användas för att referera till personer (tidigare *funktionshindrad*).

I formella och övergripande sammanhang används nu *funktionsnedsättning* och *person med funktionsnedsättning*, till exempel i myndighetstexter. Det är också de benämningar som återfinns i lagtext och i Socialstyrelsens termbank. *Funktionsnedsättning* har där en fastslagen fackspråklig definition,

'nedsättning av fysisk, psykisk eller intellektuell funktionsförmåga'. Definitionen följs av en så kallad anmärkning som klargör hur termen är tänkt att användas: "En funktionsnedsättning kan uppstå till följd av sjukdom eller annat tillstånd eller till följd av en medfödd eller förvärvad skada. Sådana sjukdomar, tillstånd eller skador kan vara av bestående eller av övergående natur."

Enligt Socialstyrelsen såväl som *Svensk ordbok* rekommenderas *funktionshinder* för 'begränsning som en funktionsnedsättning innebär för en person i relation till omgivningen'. Men trots den rekommendationen används *funktionshindrad* inte sällan även om personer, inte minst i mediaspråket.

Sedan mitten av 2010-talet har *funktionsnedsättning* och *funktionshinder* fått konkurrens av ord som *funktionsskillnad*, *funktionsvariant*, *funktionsuppsättning* och *funktionsvariation*, eftersom en del upplever *funktionsnedsättning* som negativt laddat. De orden betonar mer att alla människor fungerar på olika sätt, inte bättre eller sämre. De refererar alltså teoretiskt till alla människor, varför de kan fungera sämre när man vill lyfta fram grupper med särskilda behov.

Funktionsvariation har fått bredast spridning och används dels i fraser som *person med funktionsvariation* men också i formen *funktionsvarierad(e) person(er)*. *Funktionsvariation* är belagt sedan 2012 och bygger på tanken att varje person har en unik uppsättning förmågor av varierande grad, och betonar att alla människor fungerar på olika sätt. Det refererar teoretiskt till alla människor, men i praktiken används *funktionsvariation* nästan uteslutande om samma referenter som *person med funktionsnedsättning*. Det kan också användas mer övergripande för funktionsförmågor som på något sätt avviker från den gängse normuppfattningen om en "normal-fungerande" människa. Det kan avse funktionsnedsättningar

men kan även sådant som i vissa sammanhang är en tillgång – som att vara väldigt lång eller att, som många personer med adhd, vara särskilt energisk.

Ordet *funkis* har börjat användas i vissa sammanhang. Det används ofta i sammansättningar som *funkisrörelsen* och *funkisvänlig* och betraktas som en vardaglig form i analogi med andra ord som slutar på *-is* som *föris*, *loppis* och *stammis*. Vissa reagerar på den för att de associerar den till barnslighet, och vill därför inte använda den.

Handikapp undviks mestadels, i alla fall i mer formella eller offentliga texter. Men att fasa ut ordet *handikapp* har varit en lång process som har sträckt sig över flera decennier, och det finns de som vill ha det kvar. Diskussionerna om ordets vara eller icke-vara är inte speciell för Sverige utan har pågått i flera länder, inte minst de engelskspråkiga. Numera är ordet uttrangerat i många sammanhang, men lever kvar i vissa uttryck där det inte syftar direkt på människor, som i *handikapptoalett* och *handikapparkering*. En del människor föredrar också att använda just *handikappad* om sig själva. Ett argument kan då vara att det anses lättare att hantera språkligt än längre fraser som *person med funktionsnedsättning* och fungerar bättre i sammansättningar. Ordet lever också kvar i vardagliga sammanhang där *handikapp* kan avse något tillfälligt: ”Jag har ryggskott och känner mig handikappad.”

Socialstyrelsen har sedan 2007 rekommenderat *person med funktionsnedsättning* för att referera till personer. Rekommendationen hade inkluderande ambitioner och har fått fäste i många formella sammanhang. Däremot har det varit svårt att få in benämningen i allmänspråket, som till exempel i mediaspråk. Ett skäl är att ordet *funktionsnedsättning* i sig har kritiserats eftersom nedsättning uppfattas som något negativt. I stället har andra ord föreslagits: *funktionsuppsättning*,

funktionsvariation och *funktionsskillnad* är de språkliga uttryck som har fått mest spridning. Dessa har hittills störst utbredning i allmänspråket, men användningen är ändå begränsad.

En del tycker att *funktionshindrad* är ett bättre ord att använda om sig själva: ”Jag är hindrad men inte nedsatt”, kan man höra i debatten. *Funktionshindrad* om personer är också en spridd användning i mediaspråket, antagligen för att det är ett lättare ord att hantera i rubriker och korta nyhetstexter.

Det råder alltså delade meningar om nyare benämningar som *funktionsvariation*. Förespråkarna framhäver den positiva laddningen, att fokus ligger på att alla människor är olika och har skilda funktionsförmågor, och att uttrycket därmed bidrar till en normförskjutning. Motståndarna menar att ordbytet stannar vid just ett ordbyte, att referenterna är desamma, liksom synen på dem, och att uttrycket inte fungerar särskilt väl för att till exempel prata om rättigheter för en viss grupp. Ett besläktat argument är att efterledet *-variation* skymmer att många typer av variationer kan upplevas som hindrande av individen själv.

Sammanfattningsvis kan sägas att diskussionen om orden är mycket ideologisk, och att detta är både naturligt och nödvändigt. Många vänder sig också mot det faktum att orden ofta diskuteras och byts ut, eftersom det skapar osäkerhet och lägger onödigt stor vikt vid språket, vilket man menar tar fokus från andra reformer som skulle göra större skillnad. Det finns en uttalad kritik mot vissa begrepp och ibland starka påbud om vilka ord som bör väljas. Att få gehör för att undvika vissa ord, som *handikapp*, verkar i vissa fall lättare än att hitta ersättningsord som är enkla att lära, använda och förstå – det som i regel är en förutsättning för att ord ska få fäste.

Rekommendation

Som formella termer rekommenderar vi *funktionsnedsättning* och *person med funktionsnedsättning*, speciellt i fackspråkliga sammanhang. Med *funktionsnedsättning* menas då en nedsättning av någon av kroppens eller hjärnans funktioner, till exempel en hjärnskada eller dövhet. *Funktionshinder* avser i stället hinder i miljön för den som har en funktionsnedsättning, till exempel trappor utan rullstolsramp för den som använder rullstol.

Sammansättningar med ord som *funktionsnedsättning* kan bli långa och otympliga. Som ensamt ord är kortformen *funkis* alltför vardagligt för att fungera i mer formella texter. I sammansättningar kan den däremot användas mer generellt och stilneutralt: *funkisrörelsen*, *funkisfrågor*, *funkisvänlig*.

Handikapp är ifrågasatt, och vi rekommenderar att man försöker ersätta det, om det är möjligt. I vissa etablerade sammansättningar, som i *handikapptoalett*, kan det vara svårt att ersätta med *funktionsnedsättning*. Sådana ord kan dock ibland ersättas med andra ord, beroende på sammanhang, till exempel *tillgänglig toalett*, *stortoalett* eller *rullstolstoalett* (ibland förkortat till *RWC*).

I många fall, särskilt när fokus ligger på konkreta behov, kan det vara bäst att precisera och tala om *döva*, *blinda*, *personer i rullstol* eller vilken grupp det rör. Då kan man också behöva variera mellan mer övergripande respektive specificerade uttryck, som i fallet *synskadad* (övergripande om personer med olika grader av synnedsättning) och *blind* (person med grav synnedsättning utan förmåga att se).

Person först

Problemet

Vi fick en broschyr från vården, där det stod om *personer med hörselskada* och inte *hörselskadade*. Är det så man ska skriva nu?

Utredning

En speciell typ av benämningar inom främst funktionsnedsättningsområdet rör det så kallade *person först*-språket, som ofta framförs som ett inkluderande och respektfullt sätt att benämna människor. *Person först*-principen kommer från USA och har vuxit fram inom funktionshinderrörelsen. Det bottnar i uppfattningen att någon inte är sin funktionsnedsättning utan en människa som har en funktionsnedsättning. Fram till 1990-talet var *people first* ett sätt bland flera att referera till personer med funktionsnedsättningar, men sedan dess har både formella och informella riktlinjer förespråkat principen i flera länder.

I Sverige lanserades *person med funktionsnedsättning* officiellt 2008 i samband med att FN:s internationella konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning ratificerades. Bruket har successivt blivit alltmer utbrett; speciellt inom områden som psykologi och specialpedagogik har *person först*-benämningar spridits på bred front. Man använder *personer med blindhet*, *personer med neuropsykologiska funktionsnedsättningar*, *personer med autismspektrumtillstånd* och så vidare.

I synnerhet i formella sammanhang som myndighetstexter används ofta *person med funktionsnedsättning*, till exempel ”personer med funktionsnedsättning kan kräva ersättning”. Även för specifika nedsättningar är *person med* vanligt: *personer med hörselskada*.

Bruket har fått viss spridning även utanför funktionshinderområdet. *Person i hemlöshet*, *person med erfarenhet av flykt* och *person med hiv* är konstruktioner som föreslagits och som i viss mån förekommer i bruket.

Bruket är dock inte utbrett som benämning för alla grupper. Undantag är inte sällan grupper som har en egen stark röst och som benämner sig själva. Varken föreningen Sveriges Dövas Riksförbund eller Organiserade Aspergare sätter *person* först. Konstruktioner som att *vara heterosexuell*, *bisexuell*, *homosexuell* respektive *transsexuell* är utbredda i allmänspråket – inga röster hörs som förespråkar *person med homosexualitet* eller liknande. Benämningsvariationen kan vara stor även inom grupperna. Många gånger är det när fackspråk och allmänspråk möts som kollisioner uppstår. Professionella tenderar att i mycket högre utsträckning föredra *person först*-konstruktioner än berörda själva och deras anhöriga. I fackspråket är *person först*-konstruktioner vanligast, medan allmänspråkets ordflora är rik och varierad – att *vara blind*, *se väldigt dåligt*, *ha en synskada*, *ha en synnedsättning* och så vidare är fraser som alla används av personer som själva inte ser.

Ett argument som har anförts för *person först*-språket är ett antagande om att ordens placering har betydelse för uppfattningen om de personer som benämns. Om personen rent ordföljdmässigt placeras först och därefter beskrivningen av personen, kommer funktionsnedsättningen också att komma på andra plats i tanken. Även avståndet mellan orden – både språkligt och visuellt – antas bidra till att stereotyper av individer med funktionsnedsättningar bryts.

Nuförtiden motiveras principen sällan uttryckligen utan det är underförstått att *person först*-språket signalerar respekt. Många psykologer, specialpedagoger och vårdpersonal har fått

lära sig att konstruktionen bidrar till att någon i första hand *är* en person, och i andra hand *har* en funktionsnedsättning.

Det finns även en rivaliserande uppfattning, ett identitet först-språk, vilket innebär att funktionsnedsättningen i stället omnämns först. Argumentet är att det inte går att separera funktionsnedsättningen från personen, och att funktionsnedsättningen är någonting man är stolt över och sätter värde på, och något som ska rymmas inom det normala.

En funktionell aspekt är att flerordsfraser lätt blir otympliga, varför adjektiviska ettordsuttryck ibland kan vara motiverade. Det kan språkligt vara enklare att tala om en *synskadad* än om *person med synskada* (eller *synnedsättning*). Olika benämningar kan även upplevas som olika känsliga: att benämnas *missbrukare* kan upplevas som mer stämplande än att benämnas till exempel *dyslektiker* eller *rökare*.

Rekommendation

Person först-språket används i vissa typer av fackspråk. I sådana sammanhang kan det också finnas skäl att hålla sig till fastslagna betydelser och entydiga termer, och där kan *person först*-uttryck rekommenderas när man uttrycker sig på en generell nivå om grupper. Vid omtal av specifika individer kan *person först*-uttryck däremot upplevas som distanserande och onödigt abstrakta.

Samer, romer och ursprungssamerikaner

Problemet

Jag undervisar i historia på gymnasiet. I de texter vi arbetar med kommer ibland äldre benämningar på folkgrupper upp, som i dag känns problematiska, såsom *lapp*, *zigenare* och *indian*. Det kan bli intensiva diskussioner i klassen om sådana ord, vilka rekommenderar ni?

Utredning

Benämningen *lapp* användes fram till mitten av 1900-talet mest om den grupp vi i dag benämner *samer*. *Lapp* är troligen inlånat från finskan och belagt ända sedan 1300-talet i svenskan. *Samer* är en försvenskad form av det egna samiska folknamnet.

Det första kända belägget som ifrågasätter benämningen *lapp* kommer från C.J.L. Almqvists manus till *Om svenska rim*, som han hade med sig när han återvände från Amerika 1865. *Om svenska rim* innehåller bland annat ett avsnitt om det samiska språket. I berättelsen förs en diskussion om en samisk dikt mellan den som i berättelsen kallas "statsrådet i svenska språket" och "herr Hugo". I diskussionen envisas herr Hugo med att använda benämningen *lappar* i stället för *samer*, vilket föranleder att det svenska statsrådet avbryter honom och utbrister:

Jag ber Herr Presidenten ursäkt mig! utropade Föredraganden hastigt: jag har icke ett enda ögonblick kallat dem Lappar; och jag håller för det orättvisaste, det orimligaste, det mest ohistoriska, att uppkalla ett

folk annorlunda än med det namn som det ger sig själv;
och framför allt måste man icke gifva det ett öknamn,
ett ord, hvilket det ogillar och afskyr, såsom "Lapp",
betydande "utdrifven, förkastad, exilerad".

Ordet *lapp* fortsätter dock att vara den vanligaste benämningen fram till 1900-talets mitt då det ifrågasätts alltmer, och diskuteras på exempelvis tidningarnas debattsidor. Förespråkarna för ordbytet hänvisar till just Almqvist och alltså till principen om gruppens eget självbenämning. Motståndarna anför att ett byte skulle "skapa oreda" med tanke på alla de sammansättningar som ordet *lapp* förekommer i, inte minst landskapsnamnet *Lappland*. Vidare anföras att *lapp* är ett gammalt ord och att det är naturligt att i svenskan ha ett annat namn på folkgruppen än vad som är namnet i samiskan, på samma sätt som att vi i svenskan har egna namn på exempelvis tyskar och spanjorer.

Brytningspunkten är synlig genom att dubbelbenämningar som *lappar/samer* förekommer i tidningstext under 1960-talet. 1965 går det att läsa i SvD att "Ordet same – flertalsformen *samer* – är nog på god väg att tränga ut ordet *lapp*". I det officiella språket utrangeras *lapp* i samband med den nya rennäringslagen från 1971. Där skrivs genomgående *same*, och *lapp* används enbart i sammansättningen *lappmarker*.

Ordbytet var dock inte efterfrågat av alla. Under debatten i mitten av 1900-talet framkommer kritik mot bytet till *same*, ofta med argumentet att *same* är ett ord för "de intellektuella" och att det kommer ovanifrån. Än i dag kan det finnas enstaka individer som vill kalla sig själva för *lappar*, även om det verkar vara ovanligt. I ordböckerna blir avrådan från ordet *lapp* gradvis starkare formulerad under tidigt 2000-tal.

Ordbytet från *zigenare* till *rom* har en senare historia. Lån-

ordet *rom* är enligt *Svensk ordbok* belagt i svenskan sedan 1976 och kommer från romska där det betyder 'man, make'. Det har ersatt ordet *zigenare*, som lånats in från tyskans *Zigeuner* på 1600-talet.

De svenska romerna kämpade för mänskliga rättigheter sedan 1960-talet, men fokus låg då inte på benämningarna. I samband med kriget på Balkan ökade den romska invandringen och nyanlända romer reagerade mot att man i det svenska språkbruket använde *zigenare* – det fanns till exempel så kallade *zigenarkonsulter*. På Balkan sågs det motsvarande ordet *zigenare* som diskriminerande och användes inte i offentligt språk.

Rom användes av romerna själva, och på 1990-talet spreds *rom* snabbt i svenskan. Den snabba spridningen hjälptes av att romernas marginaliserade situation varit på den inrikespolitiska agendan och att det arbetades med integration på nationell nivå. Romer bjöds in för att medverka i olika arbetsgrupper inom departementen inför ratificeringen av Ramkonventionen till skydd för nationella minoriteter 1998–99, till exempel i Romska rådet. I dessa sammanhang och i kontakt med politiker, media och allmänhet användes *rom*.

Utvecklingen gick snabbt. Under 1990-talet ändrades rekommendationen och på mycket kort tid slog *rom* ut *zigenare* som normalform i medierna, medan *zigenare* kom att uppfattas som alltmer problematiskt att använda. I *Svensk ordbok* från 2021 avråds från att använda *zigenare* eftersom det ses som "starkt nedsättande; något ålderdomligt". Även på andra språk är benämningar som *rom*, *roma*, *romani* på väg att bli mer allmänna, där man tidigare sagt *tzigane*, *gitano*, *zingaro*, *gypsy*, *Zigeuner*.

Ett annat exempel är *indian*, som har ifrågasatts inte minst i USA och Kanada, men även i Sverige. *Indianer* har i Sverige

använts sedan 1600-talet som en sammanfattande benämning för över 500 olika grupper av språkligt och kulturellt skilda folk på den amerikanska kontinenten. Ordet har sitt ursprung i att Christofer Columbus och hans närmaste efterföljare misstog Amerika för Indien, och bygger alltså på ett västerländskt perspektiv och ett misstag. I engelskan är ordet detsamma som benämningen för 'indier' – *indians*, medan sammanblandningen i svenskan inte har varit lika tydlig eftersom orden skiljer sig åt – *indier* är inte samma som *indianer*. Ordet *indian* håller även i svenskan på att förändras från ett accepterat ord till ett ord som kan uppfattas som stötande. Ifrågasättandet har sitt ursprung i att ordet ursprungligen är skapat av koloniserare och inte är en benämning som de människor som benämnts har valt själva.

I USA har *indian* ersatts av samlande benämningar som *native americans*, medan det i Kanada är vanligare att använda *first nations*. I Latinamerika benämns folken *indígenas* eller *pueblos indígenas*. Debatten är långt ifrån entydig, och det finns många olika åsikter om vad som är den bästa övergripande benämningen. Medan *indians* har varit mest ifrågasatt, har *american indians* och *indigenous american* framförts som bra alternativ. Det är alltså inte självklart att *native american* är mer neutralt än *american indians* i amerikansk engelska. Ordet *indians* förekommer också fortfarande hos många olika grupper som benämner sig själva. I USA har många namn på de olika grupperna av ursprungsbefolkningen använts, som *comanche*, *cherokee*, *pawnee* eller *cheyenne*. Det kan fungera i ett amerikanskt sammanhang, även om förklaringar kan behövas eftersom många amerikaner bara känner till de vanligaste folken. I Sverige blir problemet med den strategin mycket större eftersom folknamnen är obekanta för de flesta.

Debatterna har också handlat om namn på till exempel

idrottslag och klubbar. Benämningar som *indians* har på ett stereotypiserande sätt kopplats ihop med krigiskhet och Vilda Västern vilket har gjort dem till populära namn inom sporter som speedway och ishockey. Men allt fler klubbar har ändrat namn och loggor, både i USA och i Sverige, ofta efter påtryckningar från sponsorer och protester både inifrån klubben och utifrån samhället.

Indian står okommenterat i ordböckerna fram till 2021, när det i *Svensk ordbok* förses med kommentaren ”kan uppfattas som nedsättande”. Tidigare har enbart definitionen ’person som tillhör urbefolkningen i Amerika’ förekommit.

Gemensamt för benämningar som *lapp*, *zigenare* och *indian* är att de har en lång historia i svenskan och även förekommer i sammansättningar (*indiansommar*), namn (*Lappland*) och fasta uttryck (*indianer och cowboys*). Då är ordvalen ofta mindre känsliga, men samtidigt svårare att ersätta. Uttryck som *Lappland*, *lappuggla* och *indiankrasse*, *indiankål* och *indianlax* är fortfarande de vanligaste i standardsvenskan.

Rekommendation

Vi rekommenderar *same*. *Same* är av samiskt ursprung och är den benämning som de flesta samer föredrar. Det fungerar också i avledningar, sammansättningar och uttryck som *samiska*, *Sametinget* och *samisk kultur*.

Vi rekommenderar *rom*. *Rom* är det ord de flesta romer föredrar, och det fungerar också i uttryck som *det romska språket* och *romsk kultur*.

Indian har blivit en benämning som uppfattas som olämplig i många sammanhang. Som allmän benämning för olika folk eller enskilda personer kan man i stället tala om *urfolk*, *ursprungssamerikaner* eller *urfolksamerikaner* (jämför det vanliga engelska uttrycket *native americans*). Man kan också använda

amerikansk urbefolkning, urfolk på den amerikanska kontinenten för att inkludera andra amerikanska urfolk, som inuit och aleutfolk. Avses en specifik grupp eller individer ur den, är det bättre att använda det specifika folkets benämning: till exempel *apacher, azteker, navajofolket, siouxer*.

Ibland används föråldrade benämningar i sammanhang som inte primärt är personbenämningar, till exempel i många fasta uttryck såsom *indianreservat, indianhövding, lappuggla, Lappland*. Då kan de vara svårare att undvika, men i de fall det finns andra uttryck, som *brittsommar* i stället för *indiansommar*, är dessa att föredra.

Avslutning

Det finns sällan alternativ som uppfattas som neutrala av alla samtidigt, men det finns frågor att tänka igenom för att göra ett mer underbyggt val: Hur vill personer som ingår i gruppen benämnas? Vilket är sammanhanget? Vilka är benämningens associationer nu? Är benämningen begriplig för den tänkta mottagaren?

Rätten till självbenämnanande kan ses som en överordnad princip, även om den inte alltid är lätt att tillämpa. I många fall finns inga uttryck som fungerar väl i alla sammanhang och som upplevs som neutrala av alla, men en tumregel kan vara att ju närmare ordvalet ligger gruppens egna diskussioner och förslag, desto större är möjligheten att benämningen upplevs som respektfull och acceptabel av de flesta.

Sammanhanget har stor betydelse. I fackspråket behövs ofta termer med fastslagen och entydig betydelse som kan användas i professionella sammanhang, medan allmänspråket bör vara öppet för variation.

Ordens associationer har avgörande betydelse, men det kan vara svårt att entydigt slå fast vilka associationer språkliga former ger, eftersom ord och konstruktioner laddas med sociala betydelser genom sin historia och de sammanhang de används i. Associationerna kan också skilja sig åt mellan individer. Det kan alltså finnas skäl att själv läsa på och ta reda på hur diskussionen går om man vill göra ett mer underbyggt val.

En lång historia och tidigare vedertaget bruk i skrift är inte alls lika viktigt i denna typ av språkriktighetsfrågor som i andra, men att ett ord är etablerat kan ändå vara en stor fördel. Begriplighet är också en viktig aspekt. Snabba förändringar kan göra språket svårare att förstå. I den mån nya benämningar föreslås är det avgörande att de är begripliga för de tänkta mottagarna och lätthanterliga i språksystemet – annars riskerar de att inte få fäste.

Betydelse- förskjutningar

Är du ensam eller själv?

Hur ska det förstås om någon säger att ”det kom knappt hundra personer till föredraget”? Hade man hoppats på lite större publik och är aningen besviken? Och om man i stället säger att ”det kom nästan hundra personer”, är då tolkningen att detta var mer än förväntat och att man är glad över tillströmningen? Vad gäller om påståendet är att ”det kom drygt hundra personer” – är det strax över hundra som kommit, eller betyder det ungefär hundra, så att det även kan vara strax under hundra?

För det mesta är vi tämligen överens om hur ord ska användas. Om så inte vore fallet skulle språket inte fungera. Men vi är långtifrån alltid helt eniga, och ords betydelser förändras också över tid. Sådant väcker frågor om vad som är rätt eller fel, ofta med (den explicita eller underförstådda) utgångspunkten att ord borde ha en helt otvetydig och oföränderlig innebörd.

Många vanliga ord som vi använder i dag har genomgått en tämligen kraftig betydelseförskjutning. I dag skulle vi nog inte säga att en myra är *trevlig*, men tidigare hade adjektivet innebörden ’driftig’, ’rask’, ’flitig’, ’ihärdig’. En välkänd så kallad falsk vän i norskan och danskan är adjektivet *rolig* som betyder ’lugn’ – en betydelse ordet haft också i svenskan, vilket ännu märks tydligt i *orolig*, som ju betyder motsatsen till ’lugn’. Och ordet *glas* betecknar inte längre bara materialet, utan även något man dricker ur, och man kan nu säga att man dricker ur ett *plastglas*.

Ords betydelse kan alltså förändras på många sätt. Det

viktigaste perspektivet i språkriktighetsfrågor som uppstått på grund av skilda tolkningar av ords betydelse, är betydelseanalyser och förståelse för hur betydelser etableras och förändras. Därför följer först några ord om detta. Sedan diskuteras i tur och ordning *själv/ensam*, *knappt/nästan* och *drygt*, varvid mest utrymme ägnas åt *själv/ensam*.

Vad är *betydelse*? Ord kan identifieras, definieras och benämnas på många sätt, men generellt betraktas ord som en enhet med två sidor, form och innehåll, som förbinds med varandra i människans medvetande. Med *form* avses ord-bilden, det vill säga i skrift de bokstäver som bildar ordet, i tal fonemen. Med *innehåll* avses ordets betydelse, och den kan vara svårfångad. Man kan säga att det är människans erfarenheter av ords användning som formar deras betydelse, och att en människa utvecklar ett förråd av betydelser kopplade till olika ordformer. De är sinsemellan sammanbundna genom komplicerade nätverk i hjärnan. Detta gäller inte bara för enskilda ord, utan även för fasta uttryck som kan bestå av hela fraser, som *för övrigt* eller *göra mål*.

När man utreder ord och deras förändring står relationen mellan form och betydelse samt förändringar i denna relation i fokus. Hur fixerad relationen mellan form och betydelse är uttrycks ofta med begreppet *etablering*. Varje erfarenhet av ett ords betydelse sätter ett spår i minnet, och på så sätt stärks relationen mellan ett ords form och en betydelse. En viktig faktor för etableringen blir därmed hur många gånger ett ord används i en viss betydelse. Ett ords etableringsgrad är alltså nära förbunden med ordets *frekvens*.

När relationen mellan form och betydelse har uppnått en tillräcklig grad av fasthet hos ett tillräckligt stort antal språk-användare i en språkgemenskap kan det hända att ordet tas upp i ordböcker som exempelvis *Svenska Akademiens ordlista*

eller *Svensk ordbok*. Det kan ses som ett tecken på att ordet är etablerat i språksamfundet och en del av standardspråket, även om man måste räkna med att även ord som är upptagna i en ordbok kan ha varierande etableringsgrad och att inte alla behöver vara helt överens om vilken innebörd ett visst ord har. Dessutom saknas många ord i ordböckerna, trots att de måste betraktas som etablerade och fullt användbara i standardsvenska. Det kan bland annat handla om sammansättningar som exempelvis *hundtass*. *Hund* finns, *tass* finns, men av utrymmesskäl tar man inte upp den helt genomskinliga sammansättningen. Många ord är alltså både väl använda och väl spridda, trots att de inte finns i ordböcker.

Ords betydelser etableras alltså genom användning och det är även genom användning som innebörden kan förändras. När vi kommunicerar utgår vi från att andra människor använder ord som fyller en funktion och har en betydelse. I de fall ordet har en oklar betydelse för mottagaren kommer denna att försöka tolka ordet i sin strävan att göra omvärlden begriplig. Mottagaren tolkar alltså ordet utifrån sin kunskap och sina erfarenheter samt med hjälp av de ledtrådar som finns i texten, och även genom att jämföra med andra ord som den känner till, både vad gäller betydelse, form och användning. Sådana tolkningsprocesser gör ords betydelser föränderliga. Betydelseförskjutningar är vidare kopplade till varandra. Den gemensamma mänskliga erfarenheten och den språkliga strukturen gör att det alltid finns en förbindelse mellan den gamla och den nya betydelsen. Alla betydelseförskjutningar innebär därför att nya betydelser samexisterar med gamla. Både hos individen och i språkgemenskapen finns det variation.

Utifrån insikterna som beskrivits ovan bör man vid en utredning av ord och deras förändring undersöka ords betydelser och användning i ordböcker, men också i olika typer av tex-

ter. Genom en sådan undersökning kan man skapa sig en bild av hur vanliga olika betydelser är, om de används parallellt eller om de överlappar så att flera används samtidigt, hur väl spridda de är samt om olika betydelser används på skilda sätt i olika typer av texter. För att utreda olika betydelser acceptans i språkbruket kan man analysera språkdiskussioner eller frågor som ställts till språkvårdare eller medier. En annan väg att gå är att genomföra en undersökning där man vänder sig direkt till språkbrukare och frågar om ett ords betydelse, användning och acceptans.

Själv eller ensam?

Problemet

Vi skriver i en rapport: *Till våra serviceboenden finns ett antal satellitlägenheter där brukaren bor själv med stöd från personal från serviceboendet. Det vi menar är att brukaren bor utan sällskap. Kan man använda själv och ensam som om de betydde samma sak, eller bör man hålla isär dem?*

Utredning

Traditionellt har betydelsen hos *själv* varit 'utan hjälp' medan *ensam* har haft betydelsen 'utan sällskap'. I dag är däremot det här bruket vanligt: "Jag trivs i mitt eget sällskap och jag gillar att vara själv. Ensam är jag inte. Ensam är man om man inte gillar att vara själv." Här har *själv* betydelsen 'utan sällskap' och *ensam* har samma betydelse plus den negativa betydelsen 'ofrivilligt ensam' eller 'övergiven', det vill säga att man är utan sällskap och att man inte trivs med det. Det här innebär att ordet *själv* hos många har fått en utvidgad be-

tydelse i och med att det också har antagit den centrala betydelsen hos *ensam*, medan *ensam* har fått en snävare betydelse. Speciellt det förstnämnda upprör många: "Tilltaget att använda *själv* i betydelsen 'ensam' har länge irriterat mig som en helt onödig försämring av språket" är en reaktion som många språkvårdare mött. Betydelseinskränkningen hos *ensam* förefaller färre reagera på.

Trots att bruket av ordet *själv* i betydelsen 'utan sällskap' i dag upprör många är det gammalt. Betydelsen finns beskriven i ordböcker redan i mitten av 1800-talet, och av detta kan man sluta sig till att betydelsen varit i bruk en lång tid före det. Vad gäller den negativa betydelsen yansen 'övergiven' hos *ensam* tycks även den ha varit i bruk redan på 1700-talet.

Vad är det då som har hänt med betydelsen hos orden *själv* och *ensam*? Den främsta förändringen har skett hos ordet *själv*, eftersom det har tagit över den centrala delen av betydelsen hos *ensam*, det vill säga 'utan sällskap'. En undersökning gjord på samtida informell text visar att betydelsen 'utan sällskap' hos ordet *själv* är frekvent men komplex. I exemplet "I dag är jag själv hemma med dottern" har *själv* betydelsen 'utan sällskap', men i undersökningen framkommer fler betydelser hos *själv*. I exemplet "Tvååringen kan redan äta själv" förstår man att det handlar om att äta 'utan hjälp', eftersom det handlar om ett litet barn och att någon vuxen sannolikt var i närheten, men i exemplet "Katarina skrev hemtentan själv" är det svårare att veta om Katarina skrev hemtentan 'utan hjälp' eller om hon gjorde det 'utan sällskap' – eller båda. Sammanhanget är alltså viktigt för tolkningen.

Undersökningen visar tydligt att *själv* kan ha betydelsen 'självständig', det vill säga *samtidigt* ha betydelserna 'utan sällskap' och 'utan hjälp'. I exemplet "Vill du arbeta själv eller i grupp?" är man naturligtvis utan sällskap precis i den stund

man inte arbetar i grupp, men uttrycket betyder också att man arbetar utan hjälp om man arbetar *själv*. Vidare visar undersökningen att betydelsen 'utan sällskap' kan avse en frånvaro av specifika personer, som föräldrar eller en partner: "Jag har en kompis som bor själv" (utan föräldrar), "Det är försörjningsstödet som gör att han kommer klara av att leva själv" (utan föräldrar), "Ofrivillig singel? Nej, jag har inga problem med att vara själv" (utan partner).

Det är numera vedertaget att betydelsen hos *ensam* utöver det neutrala 'utan sällskap' ofta har en negativ association till övergivenhet, ensamhet eller tomhet. I exemplet "Om jag går själv på bio kan folk se på mig och tro att jag är ensam" framträder en betydelse av 'allmänt ensam i livet' eller 'som lever i ensamhet' och i exemplet 'Jag är hellre ensam själv än ensam i en relation' framträder en tydlig känsla av inre ensamhet och tomhet hos individen.

Vid betydelseförskjutningar finns alltid en närhet till eller likhet med den gamla betydelsen. I de exempel som angivits ovan finns förvisso flera skillnader vad gäller betydelsenysanser, men det finns också en tydlig likhet mellan dem, liksom mellan betydelserna hos *själv* och *ensam*. Att göra något 'utan hjälp' (*själv*), ligger inte så långt ifrån att göra något 'utan sällskap' (*ensam*). I exemplet ovan, "Katarina skrev hemtentan själv", kan man också se att de ligger så nära att det inte alltid är tydligt vilket som avses. Betydelseförskjutningen hos *själv* kan beskrivas ungefär så här: 'utan hjälp men eventuellt i sällskap av andra' → 'utan hjälp och utan sällskap' → 'utan sällskap' → 'utan sällskap av specifika personer som exempelvis föräldrar eller en partner'. Vad gäller betydelseinskränkningen hos *ensam* kan den på motsvarande sätt beskrivas ungefär så här: 'utan sällskap' → 'ofrivilligt utan sällskap' → 'med en känsla av övergivenhet, ensamhet, tomhet'. Man kan alltså säga att *själv* beteck-

nar ett tillstånd, medan *ensam* alltmer kommit att beteckna en känsla.

Det finns flera tänkbara orsaker till att betydelseförskjutningarna hos *själv* och *ensam* har skett. En är att betydelserna hos *själv* och *ensam* legat så nära varandra att en vacklan kan ha uppstått, det vill säga att orden har förväxlats med varandra eller att språkbrukaren har svårt att avgöra i vilka kontexter respektive ord är mest lämpligt. Men betydelseförskjutningar beror också på utomspråkliga faktorer, det vill säga att *innehållet* i ett ord har förändrats, eller att attityder till innehållet har förändrats. Det kan handla om språkbrukarnas attityder till exempelvis självständighet och ensamhet, och framkalla reaktioner som: "Jag har problem med att människor använder *själv* och *ensam* felaktigt. Är man rädd för ordet *ensam*?" Så kan det vara: om ensamhet börjar uppfattas mer negativt samtidigt som självständighet eller individualism tvärtom börjar uppfattas mer positivt i samhället, kan det vara en anledning till att ordet *själv* vinner mark, dels för att förstärka intrycket av självständighet, dels för att dölja en eventuell ensamhet. På så vis får också *ensam* en mer begränsad betydelse och användning.

Det är tydligt att både *själv* och *ensam* har genomgått betydelseförskjutningar och att *själv* har tagit över en central del av betydelsen hos *ensam*, det vill säga 'utan sällskap'. Men de två orden används också olika frekvent i betydelsen 'utan sällskap' i skilda texttyper. I informella texter som kan sägas vara talspråksnära och präglas av ett vardagligt språk är *själv* avsevärt vanligare än *ensam* i betydelsen 'utan sällskap'. Det motsatta förhållandet råder i traditionella presstexter där *ensam* är betydligt vanligare än *själv*. Man kan alltså säga att *själv* i betydelsen 'utan sällskap' är informellt och vardagligt medan *ensam* är mer formellt.

Rekommendation

Rekommendationen är att använda *själv* i betydelsen 'utan hjälp' och *ensam* i betydelsen 'utan sällskap' i mer formella texter, medan valet är friare i informella texter. Risken för missförstånd får sägas vara begränsad, då betydelsen brukar framgå av kontexten. Betydelsen 'utan sällskap' hos *själv* är etablerad i språksamfundet sedan länge, men att bruket fortfarande upprör tyder på att många språkbrukare ändå inte har denna betydelse i sitt mentala lexikon.

Knappt och nästan

Problemet

Jag har undrat hur *nästan* och *knappt* ska användas. Är det inte skillnad mellan dem? Man kan väl inte skriva att det omkommit knappt 300 personer i en flygolycka? Det betyder ju att man önskar att fler omkommit. Borde inte *nästan* användas i stället?

Utredning

Både *knappt* och *nästan* har sedan lång tid tillbaka den etablerade betydelsen 'inte fullt', det vill säga något som inte riktigt når upp till exempelvis en viss mängd. Det finns emellertid en nyansskillnad i de två ordens betydelser. *Knappt* används mest när något är mindre eller sämre än förväntat, som exempelvis i *I dag har eleverna knappt fått två timmars undervisning* eller i *Personalen är så stressad att de knappt hinner äta*. Rätt ofta innebär det en viss besvikelse eller ett missnöje, som man kan utläsa i de föregående exemplen, men också i uttryck som *Patienten åt knappt två köttbullar till middag*. Det gäller dock inte alltid, som i *Patienten var på benen knappt en vecka efter*

operationen, vilket i positiva ordalag beskriver att personen var på benen efter kortare tid än förväntat. *Nästan* används å sin sida antingen neutralt som i *Klockan är nästan* elva eller antyder att något är mer eller bättre än förväntat som i *Patienten åt nästan tolv köttbullar*.

De här betydelsenyanserna har enligt ordböckerna funnits sedan 1600-talet. Två exempel på användningen av *knappt* är *Knappt töras bedia om ett stycke Brödh* (1667) – man tordes nästan inte be om ett stycke bröd – och *Tjuften var en knappt tjuguarig pojke* (1892) – tjuven var yngre än förväntat. Exempel på *nästan* är *Plantorna behöfwa at man them nästan dageliga med watn begiuter* (1668, 1710) – plantorna är förvånansvärt törstiga och behöver vatten oftare än förväntat – och *Hon är nu uthgammal nästans 80 åhr* (1698) – kvinnan är väldigt gammal, då hon snart har nått en ålder av 80 år.

Nu kan man emellertid läsa formuleringar som *Förra veckan testades knappt 36 500 personer i Sverige för det nya coronaviruset*, en ökning jämfört med veckan före. Enligt den etablerade betydelsen hos *knappt* skulle man här anse att 36 500 testade personer var ett lägre antal än förväntat, men som framgår utgör det testade antalet en ökning, vilket var positivt i sammanhanget. På samma vis stod det i en tidningsrubrik *Knappt två miljoner tittare följde Loreen*, direkt följt av ingressens *Nästan två miljoner tittade när Loreen gick vidare till finalen*. I brödtexten kan man därefter läsa att en semifinal i Eurovision Song Contest inte haft så höga siffror sedan Malena Ernman tävlade. Här kan många läsare anse att *knappt två miljoner* är förbryllande. Enligt de etablerade betydelserna skulle det förväntade här vara att *nästan* användes i stället för *knappt*. De här två exemplen visar att *knappt* används synonymt med *nästan*, men det är inte är klart om *knappt* används i den neutrala betydelsen hos *nästan*, det vill säga 'inte fullt', eller med

den positiva betydelsen yansen 'mer eller bättre än förväntat'.

Betydelsen hos *knappt* verkar alltså närma sig betydelsen hos *nästan*, antingen som ett neutralt 'inte fullt' eller 'mer eller bättre än förväntat'. Det är tydligt att många skribenter uppfattar *knappt* och *nästan* som synonymer, även i texter av mer formell karaktär som traditionella presstexter. Majoriteten av skribenterna använder *knappt* och *nästan* i de etablerade betydelserna, men man kan ändå inte vara säker på hur de tolkas. I många fall går det inte att avgöra vilken innebörd som avses, ens med hjälp av sammanhanget.

I de etablerade betydelserna hos *knappt* och *nästan* finns som framgått betydelsen yanser som ger uttryck för attityder. Detta är en vanlig egenskap hos adverb. Den blir dock problematisk om språkbrukarna inte uppfattar attityderna på samma vis, utan på rakt motsatta vis: som avsändare kan man tillskrivas en helt annan attityd än den man själv tänkte sig, när man använder *knappt* eller *nästan*. Vilken position intar en debattör som skriver *Rapporten visade en total fördyring om knappt 70,7 miljoner* eller *Demonstrationen hade knappt en halv miljon deltagare*?

Rekommendation

Vårt generella råd är att använda *knappt* för något som är mindre än förväntat, och *nästan* för det som är neutralt eller bättre än förväntat. Det är – åtminstone än så länge – den mest etablerade innebörden och bör fungera bäst, speciellt i mer formella sammanhang. Men man bör samtidigt vara medveten om att tolkningen varierar. Attityderna förknippade med *knappt* och *nästan* beror både på sammanhanget och på läsaren, och det är som skribent svårt att helt skydda sig från oavsedda tolkningar. Att skriva *Det omkom knappt 300 personer i en flygolycka* kommer av många läsare (om än inte alla)

att tolkas som om skribenten signalerar att den tycker att antalet är i lägsta laget, vilket förmodligen inte är fallet. Men problemet blir inte helt löst med *nästan*, eftersom även det kan användas med betydelsen yansen 'över förväntan'. Också *Det omkom nästan 300 personer i en flygolycka* kan alltså tolkas på ett annat sätt än skribenten avsett. Om det är viktigt att minimera risken för feltolkningar rekommenderar vi därför andra uttryckssätt, exempelvis *närmare* eller *strax under*, som i *Det omkom närmare 300 personer i en flygolycka* eller *Det omkom strax under 300 personer i en flygolycka*.

Drygt

Problemet

Vissa uppfattar att *drygt* kan användas för att signalera att värdet kan ligga både under och över ett visst tal, exempelvis att *drygt 100* kan innebära både 97 och 102. Stämmer det?

Utredning

Ordet *dryg(t)* finns belagt i svenskan redan på 1300-talet och har enligt ordböckerna haft betydelsen 'lite mer än' sedan dess. Den betydelsen kan man också se i uttryck som *disk-medlet är drygt*, det vill säga att det räcker länge, eller när en person beskrivs som *dryg* och alltså uppfattas anse sig vara lite förmer än andra, på ett negativt, självhävdande vis. Den etablerade betydelsen framträder också i uttrycket *dryga ut* som innebär att man gör så att något räcker längre eller blir mer, exempelvis i *Hon drygade ut lönen genom att jobba extra*, *Han drygade ut risgrynsgröten genom att tillsätta grädde* eller *Laget drygade ut ledningen med tre mål*.

Den etablerade betydelsen hos *drygt* är alltså 'lite mer än',

men på senare tid har det blivit tydligt att betydelsen håller på att förändras så att ordet också kan betyda både 'ungefär' och 'lite mindre än'. Ungefär 20 procent, eller var femte person, uppgav i en nätenkät att *drygt* betyder 'ungefär' eller 'lite mindre än'. Resterande 80 procent höll fast vid den etablerade betydelsen 'lite mer än'. Det fanns dock en tydlig generationsskillnad. Bland personer yngre än 40 år ansåg 27 procent att betydelsen är 'ungefär' och 7 procent 'lite mindre än'. Totalt hade alltså 34 procent av personerna yngre än 40 år uppfattningen att *drygt* har en annan betydelse än den etablerade. Bland personer äldre än 60 år ansåg emellertid bara 8 procent att betydelsen är 'ungefär' och 1 procent att den är 'lite mindre än'. I den äldre åldersgruppen hade således bara totalt 9 procent uppfattningen att betydelsen hos *drygt* avviker från den etablerade. Den stora betydelseförskjutningen kunde alltså framför allt märkas hos personer yngre än 40 år.

Utifrån undersökningens resultat kan man dra slutsatsen att det under senare tid har uppstått en variation mellan den etablerade betydelsen 'lite mer än' och den nyare betydelsen 'ungefär'. Därefter har även betydelsen 'lite mindre än' uppkommit. Man kan därmed säga att *drygt* har fått fler tolkningsmöjligheter med tiden, från 'lite mer än' → 'ungefär' → 'lite mindre än'.

Rekommendation

Vår rekommendation är att använda *drygt* i den traditionella betydelsen 'lite mer än' i formell text, eftersom en majoritet i språksamfundet fortfarande anser att *drygt* har den etablerade betydelsen 'lite mer än'.

Det är dock tydligt att *drygt* är inne i en process där betydelsen håller på att vidgas till att dessutom ha innebörderna 'ungefär' och 'lite mindre än', och det är framför allt yngre personer som tolkar uttrycket så. Detta gör tolkningen av *drygt*

oberäknelig, så om sammanhanget inte ger ledning och man vill försäkra sig om att läsaren ska tolka uttrycket som 'lite mer än' kan man använda just (*lite*) *mer än* eller *över*, till exempel *Mer än 80 identifierade köpare har delgivits misstanke om brott* eller *Över 80 identifierade köpare har delgivits misstanke om brott*.

Avslutning

Av språkets alla delar är betydelsen den som är mest föränderlig. Ett ords betydelse är också svårgreppbar; den har en tämligen lös struktur och är inte enhälligt fastslagen och avgränsad. I stället är betydelsen öppen för nya tolkningar och användningar och anpassas efter användarnas behov.

Eftersom ords betydelser formas av människor som använder språket är det centralt vid utredningar av betydelseförskjutningar att undersöka språkbruket. Utifrån utredningarna på detta tema kan man tydligt se hur komplexa ords betydelser kan vara. Ord har inte en enda, klart avgränsad betydelse, utan ofta parallella betydelser som ibland används på olika sätt i olika texter. Ords betydelser formas i språkbruket och är öppna för tolkningar utifrån kontexten och språkbrukarnas erfarenheter och behov.

Betydelseförskjutningar är med största sannolikhet en vanlig process i alla språk. Men i ett samhälle med ett standardiserat skriftspråk och lättillgängliga ordböcker där ords betydelser beskrivs i fasta termer, skapar sådana förskjutningar ibland spänningar. Det blir lätt så att nya betydelser uppfattas som felaktiga om de inte finns beskrivna i ordböcker. Därför ger betydelseförändringar ofta upphov till språkriktighetsdiskussioner, och som språkbrukare behöver man ibland överväga sitt ordval noggrant.

Stavning och böjning av lånord

De orange blinkrarna

Hur inlånade ord ska stavas och böjas kan falla sig självklart, som med *printa*, *mobil* eller *pulka*, men ibland blir det mer komplicerat. Ord som *game*, *rave* och *skate* är exempel på inlånade engelska ord med uttal som gör dem svåra att stava. Bör de skrivas med svensk stavning, alltså *gejm*, *skejt* och *rejuv*, eller bör den engelska stavningen behållas? Den valda stavningen kan i sin tur påverka böjningen av ordet. Svensk stavning gör det lättare med avledningar genom att det bara behövs en extra ändelse, -a, för att bilda verb, *gejma*. Det blir då också lättare att böja verbet i skrift, till exempel *gejmar*, *gejmade*, *gejmat* om man valt den svenska stavningen *gejm*. Men har man stavat ordet *game* kan det bli större tveksamhet vid *gamear*, *gameade*, *gameat*. Språkvården måste därför hantera stavning och böjning på ett bräde.

Nuförtiden är det otvivelaktigt engelskan som är svenskans största långivande språk. Engelska inlån till svenskan har ibland motarbetats med argumentet att det redan finns ett fullt användbart motsvarande svenskt ord, eller att det går att direktöversätta. Denna tendens kan yttra sig i en strävan (hos språkbrukare) att använda eller (hos språkvårdare) att rekommendera svenska ord i stället för inlånade sådana. Exempel på föreslagna svenska ord är *luftkonditionering* för *air conditioning* och *reklamskribent* i stället för *copywriter*. Svenska ersättningsord som strategi får dock balanseras mot bruket inom allmänspråket och det eventuella fackområdet. Att under lång tid fortsätta att rekommendera ord som ingen använder är meningslöst.

Språkvårdens resonemang om stavning och böjning av inlånade ord brukar grunda sig på språksystemet, alltså i hur böjningsmönster för liknande ord ser ut i svenskan och hur språkbrukarna faktiskt gör. Vissa inlånade ord kan med lätthet anpassas till ett etablerat svenskt böjningsmönster (*printa, printade, printat*), medan andra vållar problem för skribenter under lång tid (*policy, designer*). Språkvårdens rekommendationer tar hänsyn till språksystemet och till språkbruket. Det är två faktorer som kan peka åt samma håll eller stå i konflikt med varandra, eller vara så svåra att tolka att de inte ger någon vägledning. Ibland kan olika faktorer samspela, så att exempelvis uttal och stavning påverkar rekommendationen om böjning.

Inlånade substantiv är särskilt ofta föremål för diskussion om hur de bäst anpassas till de olika böjningsmönster som finns i svenskan. Böjningsmönstren är uppdelade efter vilka ändelser substantiven får, till exempel *häst, häst-ar, häst-ar-na* eller *sko, sko-r, sko-r-na*. Språkvårdens ambition är att passa in nytilkommande lånord i något av de böjningsmönster som redan finns, exempelvis att böja *boss, boss-ar, boss-ar-na* efter samma mönster som *häst*, eller *video, video-r, video-r-na* efter samma mönster som *sko*.

När det finns olika böjningsformer kan de vara associerade med olika sociala värden. Somliga uppfattas som utpräglad tal-språkliga eller dialektala. Exempelvis säger många *husena* och *benä* i talspråk, men skriver *husen* och *benen*. Den som säger *avokadosar* och *cellosar* i tal skulle kanske ändå välja andra pluralformer i skrift, eftersom *-sar*-plural signalerar ett vardagligt språkbruk. På liknande sätt kan ålderdomliga böjningar som *schemata* i stället för *scheman* (av *schema*) signalera bildning och kunskap om det grekiska böjningsmönstret för vissa, men störa dem som inte känner till detta sätt att böja ordet.

Olika stavningssätt och böjningsformer kan också passa olika bra beroende på sammanhanget. En stavning som *mail* kan gå bra i många sammanhang, medan stavningen *mejl* vanligen är det som föredras i myndighetskretsar. Attityden och de språkliga föreställningarna hos både skribent och läsare spelar in. Inom vissa yrkesområden är kanske engelsk terminologi och lånord med engelsk stavning det vanliga och förväntade, vilket kan göra att svensk stavning av inlånade ord ser udda ut för dem.

Både språkbrukaren och språkvårdaren behöver alltså ta hänsyn till flera olika faktorer som till sist ska vägas samman när man väljer stavning och böjning. I följande avsnitt ger vi exempel på språkvårdsutredningar av detta utifrån olika perspektiv och med hänsyn till hur varierande språkbruket kan vara.

Ska man försvenska stavningen?

Problemet

Bör man skriva *gamea*, *ravea* och *skatea* eller *gejma*, *rejva* och *skejta*? Är det generellt bättre att stava engelska lånord med svensk än med engelsk stavning?

Utredning

Förmodligen har många läsare vid det här laget vant sig vid *ej*-stavning vid substantiv som *dejt*, *mejl* och *rejuv*. Dessa substantiv bjuder inte på några direkta problem, även om man skulle välja engelsk stavning. *Date*, *rave* och *mail* går att böja som andra svenska substantiv. Det är först när man bildar verb som problem uppstår. Verben är svårare att böja enligt svenskans mönster om man stavar dem engelskt (*datea*, *dateade*, *dateat*), så stavningen och böjningen påverkar varandra. Vilken stavning man väljer får också konsekvenser för

avledningar som *rejvare*, *raveare* eller *ravare*, och det kan påverka språkvårdens rekommendationer. I dagens språkbruk kan några olika varianter urskiljas för hur verbets infinitivform stavas:

1. *gamea*, *ravea* och *skatea*: engelskans stumma *e* behålls och svensk infinitivändelse läggs till
2. *gama*, *rava* och *skata*: stumt *e* stryks och svensk infinitivändelse läggs till
3. *gejma*, *rejva* och *skejta*: stavningen försvenskas i enlighet med uttalet, stumt *e* stryks och svensk infinitivändelse läggs till.

Det översta stavnings- och böjningssättet (1) kan störa läsningen och skapa en otydlighet i skriftbilden. Kanske lockar den även till ett stavningsnära uttal, vilket i så fall avviker från hur man brukar uttala verben. Ett argument som har anförts mot modell 2 är att det skulle finnas en risk för missförstånd: *gama* skulle kunna förväxlas med det redan existerande verbet *gama* (*gama åt sig*, 'roffa åt sig') och *skata* med fågeln *skata*. Men i ett textsammanhang brukar förväxlingsrisken vara minimal, och argumentet väger därför inte tungt. Återigen blir dock glappet mellan uttalet och svenska stavningskonventioner påtagligt, man måste veta att man ska "läsa på engelska" för att få uttalet rätt. Stavningssättet i variant 3 ger rätt uttal om man utgår från svenskans stavningskonventioner, och gör dessutom så att böjningsformerna blir enklare att hantera i enlighet med det svenska böjningssystemet. Valet av stavning får alltså direkt konsekvens för böjningsformerna i dessa fall. På liknande sätt kan man resonera om ord som *skajpa*, *svajpa* och *vejpa* (eng. *skype*, *swipe* och *vape*).

Rekommendation

Vårt råd i frågan om svensk eller engelsk stavning för ord som *gejma*, *skejta* och *rejva* är att välja den svenska stavningen, eftersom den ger rätt uttal utifrån svenska stavningskonventioner, och är lättast att anpassa till svenskt böjningsmönster.

Går det att böja *orange* utan att någon tycker att det blir fel?

Problemet

Hur gör man med ord som sedan länge är etablerade i svenskan, men där det trots allt finns en osäkerhet om stavning och böjning: ska man skriva ett *orange apelsinskal*, ett *oranget apelsinskal* eller ett *orangt apelsinskal*?

Utredning

Vid färgadjektiven *beige* och *orange*, som för länge sedan lånats in från franskan, uppstår fortfarande osäkerhet hos både talare och skribenter om hur de ska böjas. Det som skapar svårigheten att böja dessa ord i skrift är konflikten mellan stumt slut-*e* och de svenska böjningssystemets ändelser. När dessa adjektiv står i grundform (*beige*, *orange*) är det inga direkta problem att skriva eller uttala orden, men när orden kongruensböjs i plural (*två beigea soffkuddar*, *två orangea apelsiner*), bestämd form (*den beigea kudden*, *de orangea apelsinerna*) och neutrum (*ett beiget vardagsrum*, *ett oranget apelsinskal*) behöver skribenten ta hänsyn till både uttal och skriftbild i kombination med böjning. I talspråk är det oproblematiskt att böja adjektiven *beige* och *orange* genom tillägg av ändelserna *-a* och *-t*: /be:sja, be:sjt/ och /o 'ran:sja, o 'ran:sjt/. Däremot uppstår det problem i skrift i och med att de båda orden slutar på stumt *-e*.

En möjlig skrivmodell är att inte kongruensböja orden med suffix i skrift, utan låta *beige* och *orange* stå som de skrivs i grundform, det vill säga genom att skriva *den beige soffklädseln, det orange kuvertet, ett beige/orange kuvert*. En invändning mot detta är att det kan kännas som att det fattas något i skriftbilden, och skrivsättet är därmed inte alldeles fritt från störningar. Omformulering med tillägg av efterled kan därför ibland lämpa sig bättre beroende på sammanhanget, att man exempelvis skriver *ett beige/färgat/orangefärgat tyg*.

Om man ser till bruket i det formella skriftspråket är skrivsätten *det orangea kuvertet* och *det orange kuvertet* ungefär lika vanliga, medan *det oranga kuvertet* är mycket lågfrekvent. Neutruböjningen *oranget kuvert* är mycket ovanlig, likaså *orangt kuvert*. Lika tydligt är det inte med böjningar av *beige*, där betydligt mer variation finns mellan de olika skrivsätten.

Rekommendation

Vår rekommendation är att låta orden vara oböjda: *den beige tröjan, det orange kuvertet, ett beige/orange kuvert*. Denna lösning är dock inte helt störningsfri, och en omformulering kan därför passa bättre, som *ett beige/färgat/orangefärgat överkast*.

Blinkrar eller blinkers?

Problemet

Hur ska ord som *avokado* och *blinker* böjas i plural? Ska man skriva *avokador* och *blinkrar* eller *avokados* och *blinkers*?

Utredning

Både *avokado* och *blinker* har s-plural som ett av böjningsalternativen, och språkvårdens attityd till s-plural har histo-

riskt varit ganska reserverad. Det har talats om att s-pluralens användning i svenskan borde uppfattas som engelska. Det gjorde länge att s-pluralen inte kvalade in i det svenska språk-systemet med dess böjningsmönster.

Svenska substantivs böjningsmönster delas in i deklinationer. Traditionellt har man antagit fem eller sex deklinationer, ibland med olika undergrupper. I referensverket *Svenska Akademiens grammatik* listas och exemplifieras emellertid sju deklinationer, där den sjunde utgörs av ord med plural på -s.

Tidigare har grammatikböcker talat ganska nedtonat om s-pluralen under samlande beskrivningar som ”böjning med främmande eller inlånade pluralsuffix”. Skapandet av en egen deklination för substantiv med s-plural i svenskans mest omfattande grammatiska beskrivning, har skapat förutsättningar för en annan hållning till s-plural från språkvårdens sida. När s-pluralen beskrivs som en del av det svenska språkssystemet blir ju argumentet att den avviker från det svenska språkssystemet betydligt svagare. Denna syn reflekteras också i böjningsangivelserna i ordböcker som *Svensk ordbok* och *Svenska Akademiens ordlista*. När *Svenska skrivregler* kom ut i ny upplaga 2017, övergavs den tidigare upplagans formuleringar om att den främmande s-pluralen är ”olämplig”. Formuleringarna har ändrats till att det i regel är bäst att undvika s-plural i formella texter, samtidigt som det noteras att s-pluralen i vissa fall är så etablerad att den helt dominerar över andra böjningsmönster. S-pluralen har alltså gradvis börjat beskrivas som en del av det svenska språkssystemet.

Engelska influenser i svenskan har ofta uppfattats som ett hot mot det svenska språket, antagligen eftersom engelskan har så stark ställning både i Sverige och internationellt. Det är ett skäl till att s-plural uppfattats som problematisk. Man kan jämföra med pluralböjningar med latinskt och grekiskt ursprung

som inte alls behandlats lika njuget som s-pluralen, eftersom de associerats till humanistisk bildning. Det gäller sådana böjningsformer som *centrum* – *centra*, *examen* – *examina*, *faktum* – *fakta*.

Tidigare anförde språkvårdare argumentet emot s-pluralen att s-ändelsens betydelse var oklar. Ett indicium på detta skulle vara ord som *keps* och *slips* där den engelska pluraländelsen -s kommit att bli en del av ordstammen (*en slips* – *flera slipsar*). Det argument som har framhållits på senare tid är att s-pluralen är svår att passa in i det svenska böjningsmönstret. Framför allt gäller det bestämd form plural. *Svenska skrivregler* anger att s-pluralen leder till att det saknas en etablerad form för bestämd form plural. Detta resonemang bygger på systemtanken att s-pluralmönstret ska innehålla samma pluralsuffix, -s, genom hela böjningsmönstret i plural. Så är redan fallet med ett antal s-pluraler med bestämdhetsändelsen -en:

Uppslagsform – obestämd pluralform – bestämd pluralform
bootleg – *bootlegs* – *bootlegsen*
brat – *brats* – *bratsen*
situp – *situps* – *situpsen*

Problemet med bestämd form plural ligger tydligen inte i s-suffixet i sig, eftersom dessa bestämda pluralformer med -sen finns och fungerar bra. En central fråga är dock: Varför måste plural-s:et finnas med även i bestämd form plural, bara för att det finns i den obestämda formen? Det finns ju substantiv som växlar ändelse från singular till plural, som *ansökan* – *ansökningar* och *inbjudan* – *inbjudningar*. Kanske kunde man tänka sig ändelseväxling även mellan obestämd och bestämd form för s-pluralerna:

avokado – *avokados* – *avokadorna*
blinker – *blinkers* – *blinkrarna*
hashtag – *hashtags* – *hashtagarna*

En följdfråga blir då hur de ord som saknar en etablerad bestämd pluralform ska hanteras. Det gäller ord som

cliffhanger – *cliffhangers* – [?]

rookie – *rookies* – [?]

smiley – *smileys* – [?].

Om man slår upp orden i *Svenska Akademiens ordlista* kan böjningsuppgifterna tolkas som att bestämd pluralform bör undvikas, eftersom någon sådan form inte anges i ordlistan. Man kan tänka sig suffixväxling, *cliffhangrarna*, men man kan också tänka sig *-(s)arna* i bestämd form. Det andra alternativet ser likadant ut som för flera ord som slutar på *-s* i singular, *ansjovis(arna)*, *keps(arna)* och *potatis(arna)*, så skriftbilden med *-sar*na är bekant i svenskan. I *Svenska Akademiens grammatik* tas *sar*-plural som *avokadosar* och *cellosar* upp helt kort, och det sägs då att suffixet används i ”vardagligt talspråk”. På liknande sätt kan följande mönster fungera i vardagligt skriftspråk:

avokado – *avokadosar* – *avokadosarna*

burrito – *burritosar* – *burritosarna*

taco – *tacosar* – *tacosarna*

Som illustreras ovan är det inte bara engelska stammar som förses med *s*-plural. Utöver spanska stammar, är ett ofta använt exempel det tyska ordet *schlager*. Att låta det få en *s*-plural uppfattats dock som obildat av vissa, eftersom det inte är ordets tyska plural. Pluralformen *schlagers* har då ansetts vara extra olämplig på grund av språkblandningen av tysk stam och ”engelskt” suffix, liksom pluraler som *besserwissers*.

Ett perspektiv som måste vägas in i rekommendationen är bruksfrekvensen, som kan tolkas som ett mått på acceptansen bland språkbrukarna. Bruket undersöks i textkorporusar av olika slag, och då visar det sig att språkbruket ser olika ut för olika

s-pluralord. Pluralformen *blinkers* dominerar kraftigt över *blinkrar* i nyhetstexter, liksom *blinkersen* över *blinkrarna*. De bestämda pluralformerna *blinkersarna* och *blinkerserna* är ovanliga.

Avokado ansluter sig lätt till det traditionella böjningsmönstret, men det finns ändå stor variation i böjningen. Pluralformer som *avokado*, *avokador*, *avokadoer*, *avokados*, *avokadosar* och *avokadon* finns alla belagda i text, men *avokador* och *avokados* är de klart dominerande. I nyhetstexter är den rekommenderade formen *avokador* nästan den enda som används, men i många andra texttyper är *avokados* vanligare. Som bestämd form plural dominerar dock *avokadorna* stort över *avokadosarna*, även i informellare texter från sociala medier.

Denna variation är inte unik för *blinkar* och *avokado*. Till exempel visar sig den obestämda pluralformen *tornados* vara ganska jämnstark med den rekommenderade *tornador*. I bestämd form plural är den rekommenderade formen *tornadorna* dock mycket vanligare än *tornadosarna* eller *tornadosen*. *Broilers* är betydligt frekventare än den rekommenderade formen *broilrar*. Däremot är den bestämda pluralformen *broilrarna* frekventare än den närmast oanvända formen *broilersarna*. I nyhetstext visar sig *bikinis* mer frekvent än *bikinier*, och den bestämda -(s)arna-pluralformen *bikinisarna* är mer frekvent än den rekommenderade *bikinierna*. Det finns alltså ingen direkt förutsägbarhet i hur dessa lånord böjs i samtida text.

Språkbruket för enskilda ord kan alltså skilja sig från beskrivningen av det generella språkssystemet, och då blir den som ska ge en rekommendation tvungen att välja vilket perspektiv man ska ge störst tyngd i varje enskilt fall, bruket eller systemet. En lösning kan vara att rekommendera två alternativa former som skribenten får välja mellan, men innan man väljer den vägen måste man också komma ihåg att själva poängen med en standardnorm är att den gör valen

åt skribenten, som inte vid varje substantiv i plural ska behöva fundera över vilka signaler varje pluralform skickar ut.

En stark faktor har som synes varit förutsägbarhet enligt *systemargumentet*: om vi väljer *-s* som pluralsuffix, ska detta suffix vara kvar i paradigmet även i bestämd form plural, för så uppfattar många att språkssystemet ser ut. Skriver vi *en shot*, *flera shots*, bör *shots-* användas även i bestämd form plural. Då blir det *shotsen* – men man kunde kanske växla över till *shot(t)arna*?

För att återvända till de två substantiven under utredning så ansluter sig formen *avokador* till böjningssystemet och skapar inga svårigheter i bestämd form plural, *avokadorna*, och den är dessutom den dominerande i det vårdade skriftspråket. Den obestämda pluralformen med *-s*, *avokados*, tillåter också bestämd form *avokadosarna*, med tillägget att den formen kan uppfattas som alltför vardaglig i formellt skriftspråk. För *blinker* är *s*-formen den klart dominerande formen i plural, *blinkers*, vilket gör att det kan vara rimligare att följa bruket i de fallen. *Blinkers* används även som singularform, på samma sätt som *slips* och *keps*. Den bestämda pluralformen *blinkersen* används mycket, men ibland används *blinkersen* även som bestämd form singular. Språkbruket är med andra ord spretigt och osystematiskt. Från språkvårdssynpunkt är förutsägbarheten hos ett etablerat mönster ett tungt argument för singular *blinker* och plural *blinkrar*. Men vilken pluralform man än väljer så kan ändå *blinkrarna* och *avokadorna* användas i bestämd form plural.

Rekommendation

Vår rekommendation är att använda *avokador* respektive *blinkrar* eller *blinkers* i formell text. För *avokado* faller bestämd form plural ut av sig själv: *avokadorna*. För *blinker* blir det *blinkrarna* eller *blinkersen*.

Avslutning

Purism och funktionalism, språkhierarkier, uttal, stavning och böjning, språkbruk och språksystem – så många perspektiv kan krocka i hanteringen av lånord, och utredningarna är sällan enkla. Språkbruket, som man undersöker först, kan visa på stor variation mellan former och texttyper. Statusen på det långivande språket kan göra att stavningar och böjningar uppfattas på olika sätt. Samtidigt är det svenska språksystemet som synligast i böjningen av enskilda ord, och förutsägbarhet i böjning och uttal är en viktig egenskap i standardskrift, liksom enhetlighet. Det finns ett värde i att svenska ord, även inlånade sådana, böjs enligt ett enda system. Att vissa ord ska böjas latinskt, andra engelskt och åter andra franskt eller japanskt, gör standardnormen svårare att lära in och behärska. Vid beslutsångest i en utredning är den enklaste lösningen i variationens myller att inkludera två eller fler former i standard, men poängen med en standardskrift är just att peka ut en form som mest neutral, och den form som ska läras in i undervisning. Därför är det också angeläget att behålla standardskriften enhetlig, kanske framför allt vad gäller stavning och böjning. Det är förstås, som utredningarna ovan visat, en omöjlig uppgift att ge utrymme åt alla perspektiv, och det är ändå viktigt att ge en rekommendation, särskilt vid nya lånord.

Däremot är det inte meningsfullt att till varje pris hålla fast vid en rekommendation som språkbrukarna vägrar följa. Både stavning och böjningsmönster har växlat med tiden, och det som används mest i dagens svenska kanske är mindre aktuellt om hundra år. Språkvården och språkråden måste vara beredda att följa med i förändringen.

Att göra termer begripliga

På hur många sätt kan man förstå observation?

Facktermer är en helt nödvändig del av språkbruket i specialiserade sammanhang, och bidrar där till precision och effektivitet i kommunikationen. Men facktermer förekommer också i texter riktade till en bredare och mer varierad grupp av mottagare, och i denna gränsyta mot allmänspråket uppstår problem som språkvården behöver hantera. Diskussionerna kan handla om frågor som ifall det ibland är bättre att skriva *cellgifter* än *cytostatika* eller tvärtom. Eftersom termer ofta lånas in från andra språk leder de ibland också till språkriktighetsdiskussioner om vad som ska räknas som svenska. Kan en term som *screening* användas som den är eller bör den försvenskas på ett eller annat vis?

Det här kapitlet handlar alltså om en speciell typ av begriplighetsproblem, som uppstår när facktermer används i texter som är riktade till en bred och varierad målgrupp. Eftersom personer i en sådan målgrupp har varierande kunskaper i både språk och de ämnesområden texterna handlar om, ser möjligheterna att förstå och känna sig tilltalad olika ut. Många gånger är målgruppen just så här varierad för texter i samhällskommunikation och i utbildning, sammanhang där standardsvenska används och klarspråksperspektivet är viktigt.

Begriplighetsproblem av den här typen behöver utredas utifrån flera perspektiv. Fackspråksperspektivet går hand i hand med klarspråksarbete och aktualiserar att begriplighet alltid

beror på vem som är mottagaren. Att på text- och meningsnivå skriva enligt de principer som under lång tid utvecklats inom det svenska klarspråksarbetet främjar de flesta mottagare, men när vi kommer till val av ord och uttryck, som vi behandlar i det här kapitlet, blir mottagaranpassningen en komplex fråga. Vilket uttryck är mest begripligt när man vänder sig till en varierad målgrupp?

Språklagen ställer krav på att den offentliga svenskan ska vara begriplig, men den preciserar inte för vem. Å ena sidan kan facktermer vara oumbärliga för begripligheten för dem som är kunniga inom fackområdet, eftersom de ger precision i uttrycket. Å andra sidan kan facktermer vara svårbegripliga för alla som inte har kunskaper inom fackområdet. Vissa uttryck används inom både fackspråk och allmänspråk men med lite olika betydelser och då kan användningen av uttrycket bli tvetydigt.

Ytterligare en fråga som många ställer sig är hur man bör hantera inlånade termer. Facktermer hämtas ofta från andra språk, särskilt när kunskapsutvecklingen går fort och ett nytt fenomen behöver en benämning. Vad som sedan händer med den inlånade termen i svenskt språkbruk kan variera, både när det gäller den språkliga formen och det begrepp som termen står för.

Ambitionen bakom resonemangen i detta kapitel är att så många som möjligt ska förstå och känna sig tilltalade. Utredningarna handlar om språkliga problem som kan uppstå när man med hjälp av ord och uttryck ska förmedla ämnesspecifik kunskap till en varierad målgrupp. Frågorna som utreds exemplifierar tre typer av problem:

- Hur gör man när det finns ett uttryck i fackspråket och ett annat i allmänspråket?

- Hur uttrycker man sig i gråzonen mellan fackspråk och allmänspråk?
- Hur bör man hantera termer som lånats in i svenskan från andra språk?

Vi ger först ett antal mer generella utgångspunkter, och därefter utreds de tre problemtyperna i tur och ordning.

Målgruppen för samhällskommunikation eller för texter i utbildningssammanhang och i yrkesutövande är sällan homogen. Det är flera olika faktorer som kan variera, bland annat vilken kunskap läsaren har inom det aktuella området, hur stor läsvana och läsförmåga hen har och hur angeläget det är för hen att ta del av textens innehåll.

En del facktermer utgörs av inlånade ord från andra språk. För en person som inte är insatt i ämnet och inte kunnig i det aktuella språket kan det vara rent av omöjligt att dechifrera vad termen står för.

De flesta av oss behärskar ett eller flera fackspråk, exempelvis i vårt yrkesutövande och i specialiserade fritidssysselsättningar och intresseområden. Facktermer, det som utmärker fackspråk, finns alltså inom allt från juridik (*målsägande*), medicin (*hjärtsvikt*), musikvetenskap (*oktav*) och byggteknik (*spont*) till handarbete (*luftmaska*), sport (*backhand*) och matlagning (*blåkoka*). För den som är kunnig i ett ämne ligger termerna längst ut på tungan, och ibland kan det vara svårt att hitta ett annat ord på "allmänspråkiska", eller att förstå vad en person som inte behärskar fackspråket menar, eller vad den har svårt att förstå.

Att människor har olika djup i sin kunskap påverkar vilka uttryck de använder och förstår, och vilken innebörd de uppfattar att skilda uttryck har. En fackterm kan för en ämneskunnig stå för djup kunskap som hen oftast har klar för sig,

men för en icke-expert kan facktermen vara obegriplig och intetsägende. Och omvänt, ett mer övergripande eller allmänspråkligt uttryck om en ämnesspecifik företeelse kan för icke-experten vara begripligt och tillräckligt tydligt, men för den ämneskunniga otydligt eller rent av felaktigt. De olika graderna av kunskapsdjup hos den varierade målgruppen innebär alltså att det finns skilda behov av precision i kommunikationen – förutsatt att man strävar efter att så många som möjligt ska förstå och känna sig tilltalade. En språkkonsult som exempelvis får frågan: ”Ska förkortningar skrivas med punkt?” kan inte svara ja eller nej. Den måste få veta om frågeställaren med uttrycket *förkortningar* menar initialförkortningar, avbrytningar eller sammandragningar. För experten inom ämnesområdet är frågan med andra ord för oprecis. Frågeställaren, som inte alls känner till termerna, blir kanske i sin tur förvirrad av motfrågan.

Dessa aspekter, det vill säga varierande språkkunskaper och skilda förkunskaper, behöver man alltså ta hänsyn till när man kommunicerar med en varierad målgrupp.

Vissa ord används både i fackspråk och i allmänspråket, och då kan de få lite skilda betydelser. Många gånger förekommer det i språkbruket att ett ord med en allmän och bland språkbrukarna gemensam betydelse parallellt används insnävat som en term i ett ämnesspecifikt område. En sådan term kallas ibland för ett *terminologiserat allmänord*. Ett problem med dessa termer är att de ofta är svåra att urskilja som just termer. Så är det med *observation* som används inom hälso- och sjukvården. Det står där för något som man iakttagit och som man sedan ska hålla under bevakning, och inte bara något som man upptäckt, som i allmänspråket.

Det terminologiserade allmänordet skiljer sig inte på ytan från allmänordet. Det ”syns” inte på ordet att det är en term,

utan skillnaden ligger endast i den betydelse ordet används i. Många gånger kan det dessutom vara dunkelt för både exper-ten och icke-experten att betydelsen varierar mellan facksprå-ket och allmänspråket.

Ett liknande men motsatt begriplighetsproblem är när vissa specifika facktermer tar sig ut i allmänspråket. I det när-mast obegränsade informationsflöde som internet erbjuder och i ett samhälle som främjar delaktighet, inte minst inom hälso- och sjukvården, kommer vi i allt större utsträckning i kontakt med nya ämnesområden och därmed facktermer. På vägen kan termerna mista sin specifika betydelse och börja användas i en mindre precis eller delvis annan betydelse; de avterminologiseras.

Ett exempel är ordet *trauma*. Den medicinska betydelsen är 'fysisk eller psykisk skada som uppkommer till följd av yttre orsaker'. Termen *trauma* används alltså även för fysiska skador, allt från en stukad fot till livshotande skador efter en svår trafikolycka. Men i dagligt tal menar många att ett trauma är en dramatisk händelse som förändrat deras liv och vardag. Då innebär *trauma* svår psykisk påfrestning, som en följd av chock, sorg eller dylikt. I allmänspråket avses med *trauma* alltså inte fysiska skador.

Inte sällan reagerar experter på att "deras" facktermer an-vänds i en annan och mer oprecis mening i allmänspråket, eller med en annan betydelse i ett annat fackspråk. Exemplet *trauma* är bara ett av många ord som vandrar mellan allmän-språk och fackspråk där de i sina nya sammanhang får delvis nya betydelser. Andra exempel på avterminologiserade ord är *tsunami* och *timeout*.

Avterminologiserade ord kan ibland användas som så kallade signalord. Deras främsta funktion då är att snabbt och effektivt uppmärksamma en företeelse, skapa samhörig-

het kring den och väcka särskilda associationer. Signalord är, till skillnad från facktermer, vanligtvis vaga och svåra att ringa in. Därför är det också tacksamt att tillskriva dem olika betydelser beroende på vem som använder ordet, eller att ta till dem när man medvetet eller omedvetet vill undvika mer komplex information.

Ett exempel på signalord är ordet *klimat* när det används som förled i sådant som sammansättningarna *klimatkris*, *klimatutsläpp*, *klimatsmart*. Här har *klimat* inte den fackspråkliga innebörden som är 'vädrets egenskaper på en viss plats under lång tid, såsom temperatur, vind och luftfuktighet', utan snarare en opreciserad betydelse som har koppling till miljö- och hållbarhetsfrågor.

Den här vagheten kan leda till missförstånd och innebära att viktig information och kunskap hamnar i skymundan. Men för den som använder signalorden är det inte precision som är den viktigaste funktionen utan möjligheten att snabbt nå fram till många i en stor grupp som kanske inte har den djupare kunskapen om ämnesområdet.

Cellgifter eller cytostatika?

Problemet

Ska man använda *cytostatika* eller *cellgifter* i en text till cancerpatienter som ska genomgå en medicinsk behandling?

Utredning

Inom fackområden som många kommer i kontakt med, som hälso- och sjukvården, förekommer ofta två eller flera ord som refererar till samma sak. Så är det för det fackspråkliga ut-

trycket *cytostatika* och det allmänspråkliga uttrycket *cellgifter*, som båda står för samma typ av läkemedel. *Cytostatika* är en vedertagen term inom fackområdet men kan vara okänd för personer utanför området. *Cellgifter* är till synes mer begripligt men kan ge obehagliga associationer och är dessutom missvisande eftersom medicinen inte är ett gift för cellerna.

Synonyma uttryck förekommer ofta inom ämnesområden där experter och icke-experters möts. Inom områden som hälso- och sjukvården uppstår och används många olika synonyma ord och termer för samma företeelse. Anställda inom hälso- och sjukvården kommunicerar med varandra med facktermer som ingår i det medicinska fackspråket. Här kan det dessutom förekomma synonyma varianter beroende på var man arbetar inom vården.

Ibland finns det eller skapas det ett slags mer pedagogiska uttryck som används när hälso- och sjukvårdspersonal samtalar eller skriver till patienter och deras anhöriga. De kan ses som ett slags allmänord som kan sägas förekomma i ”det medicinska allmänspråket”. Detta gäller särskilt för de anatomiska begreppen och för en hel del vanliga diagnoser. Det som exempelvis kirurger sinsemellan kallar för *appendicit* kan de i kontakt med patienterna beskriva som *blindtarmsinflammation*.

Samtidigt blir det allt vanligare att patienter förstår och använder facktermer; kunskapsnivån har i samhället generellt blivit högre. Patienter har en större möjlighet i dag att sätta sig in i sitt sjukdomstillstånd, delvis beroende på att det numera är lättare att få tillgång till information via nätet. Det kan också bero på att allt fler av oss genomgår avancerade behandlingar, och därmed kommer i kontakt med det språkbruk som hälso- och sjukvårdspersonal använder sinsemellan.

Synonymer är inte alltid oproblematiskt utbytbara. När det finns olika synonyma uttryck som används beroende på

vem språkbrukaren är kan det vara svårt för en skribent att välja ett av uttrycken, särskilt när målgruppen är varierad. Även om synonymerna innehållsligt står för samma sak kan de ge upphov till olika reaktioner hos mottagarna. Det kan i en kommunikationssituation resultera i en krock mellan olika behov. För vissa kan sammansättningen *cellgifter* vara mer begriplig och enklare att ta till sig än *cytostatika*, eftersom leden i sammansättningen är genomskinliga, det vill säga: utan att veta vad ordet står för kan man genom hur det ser ut bilda sig en uppfattning om vad det betyder. Men för en del kan det låta skrämmande att kalla ett läkemedel för ett gift. Det är också missvisande: läkemedlet är inte ett gift utan hämmar tillväxten av icke önskvärda celler, vilket en medicinskt ämneskunnig kan reagera på. En del av målgruppen menar därför att facktermen *cytostatika* är nödvändig för förståelsen. Valet av term har också med inkludering att göra. För en ämnesexpert kan det vara svårt att acceptera det missvisande uttrycket *cellgifter*. Och för en icke-expert kan det vara svårt att ta in kunskap som är främmande, i detta fall genom ord som man aldrig hört talas om.

Det gäller att uttrycka sig så att så många behov som möjligt i den varierade målgruppen kan tillgodoses. Det gör att det mest begripliga är att ge en förklaring i anslutning till en term.

Rekommendation

Vi rekommenderar något av följande:

Använd både *cytostatika* och *cellgifter* så att det framgår att de står för samma begrepp. Numera används *cytostatika* i större utsträckning än förr, både i vanlig tidningstext och av aktörer som har allmänheten som främsta målgrupp. Välj den etablerade facktermen *cytostatika* till huvudord om det

är möjligt. Men nämn först bägge synonymerna: ”*cytostatika* (eller *cellgifter*)” så att det framgår att de står för samma sak.

Använd *cytostatika* tillsammans med en förklaring. I en varierad målgrupp kan det mycket väl finnas personer som inte känner till vare sig termen *cytostatika* eller allmänordet *cellgifter*. Om man tror att så är fallet är det tydligast att ge en förklaring till begreppet. Då är det lämpligt att använda den preciserade facktermen med en förklaring: ”cytostatika, ett cellhämmande läkemedel”.

Vad betyder egentligen *en rekommendation*?

Problemet

När jag skriver texter i tjänsten ger jag *rekommendationer* från vår myndighet. Hur ska jag göra för att våra rekommendationer inte ska förstås som allmänna tips?

Utredning

Ordet *rekommendation* används i myndigheternas juridiska språk som fackterm och är ett exempel på ett så kallat terminologiserat allmänord. När en myndighet ger en rekommendation har ordet en skärpning i sin betydelse i förhållande till hur ordet används i allmänspråket. En rekommendation från en myndighet är snarare en starkt grundad uppmaning från experter om att göra på visst sätt. Den är normalt grundad på forskning och beprövad erfarenhet, inte godtycke. Myndigheternas rekommendationer är inte lösa förslag eller allmänna tips utan just uppmaningar som säger hur man *bör* göra för att efterleva de lagar som man *måste* följa.

För jurister och sakkunniga inom myndighetsvärlden är det förmodligen självklart vad en rekommendation från en myndighet innebär, det ingår i deras ”yrkesmässiga modersmål”. Men det är långt ifrån självklart att den här lilla men avgörande betydelseskilnaden är känd bland språkbrukare utanför myndighetsvärlden.

Ett ord som *rekommendation* kan sägas befinna sig i gråzonen mellan allmänspråk och fackspråk, och det kan ställa till med begriplighetsproblem.

Begriplighetsproblemen med terminologiserade allmänord, exempelvis *rekommendation*, har framför allt att göra med att ett och samma ord används som fackterm med insnävad betydelse samtidigt som det används som allmänord med mer eller mindre annan betydelse. Orden kan alltså ha en viss betydelse för några i målgruppen och en annan betydelse för andra. Dessutom är de svåra att urskilja som termer, det ”syns” inte på dem att de är termer eftersom det endast är betydelsen som skiljer sig åt.

Rekommendation

Om man skriver som representant för en myndighet är rådet att använda termen *rekommendation*, men att i anslutning till den klargöra att rekommendationer från myndigheter inte är lösa förslag eller allmänna tips utan just uppmaningar som säger hur man bör göra för att efterleva de lagar som man måste följa.

Hur svenskt är *screening*?

Problemet

Hälso- och sjukvården gör systematiska undersökningar för att finna förstadier till vissa sjukdomar. Sådana undersökningar benämns inom vården med det engelska ordet *screening*. Vad kan jag använda för svenskt uttryck i kallelser, i stället för *screening*?

Utredning

Det är vanligt att en person som ska skriva om ett visst kunskapsområde behöver hantera termer och uttryck som har sitt ursprung från andra språk. Dessa så kallade inlånade termer har fyllt en lucka i fackspråket till exempel när ett nytt fenomen behövt en benämning. Det blir särskilt tydligt inom ämnesområden där kunskapsutvecklingen går fort framåt. Vidare går kunskapen inom många ämnesområden på tvärs över nationsgränser, vilket till exempel har lett till att en japansk fackterm som *tsunami* fått fäste i många språk.

Huruvida *screening* är en etablerad inlånad term eller om det ska bytas ut mot ett mera svenskt uttryck, leder till två mer övergripande frågor, som kan formuleras så här: Hur vet man om ett uttryck är svenskt och hur tar man reda på om en term är utbytbar eller inte?

Enligt språklagen ska svenskan vara ett samhällsbärande språk och kunna användas inom alla ämnesområden. Utifrån den skrivningen kan man hävda att *screening* inte är en lämplig term utan borde ersättas av ett ord som funnits längre i svenskan, till exempel *sällning*, ett ord som också skulle kunna tänkas vara mer begripligt för en varierad målgrupp.

En första tanke för den som ska ge råd i den här frågan kan vara att vilja "översätta" *screening* för att öka begriplighet-

en hos breda grupper. Men det är viktigt att först undersöka om det inlånade uttrycket är en etablerad term på svenska. Det kan också vara ett nytt uttryck för en ny företeelse som ännu saknar en svensk motsvarighet, eller kanske ett engelskt allmänord vars svenska motsvarighet går att finna i allmänspråkliga ordböcker.

Om man överväger att översätta *screening* till ett ord som *sällning* är det viktigt att utreda om *sällning* används inom hälso- och sjukvården, och framför allt om ordet används i samma betydelse som *screening*. (Om betydelsen är densamma är uttrycken synonymer, och hur man hanterar synonymer finns beskrivet på sid 111–113 i detta avsnitt.)

Utredningen om språkbruket innebär att man rådgör med sakkunniga som behärskar det svenska fackspråket inom ämnesområdet (det medicintekniska i detta fall) och att man söker i termbanker, ämnesspecifika ordlistor och facktidsskrifter. En sådan utredning visar att *sällning* inte används inom hälso- och sjukvården för den här typen av undersökning, och alltså inte är en synonym till *screening*. Att ersätta *screening* med *sällning* skulle därför kunna leda till att det uppstår förvirring och osäkerhet om vad som avses. Dessutom finns *screening* upptaget i SAOL och kan faktiskt numera anses ingå i svenskan trots att det på ytan ser ut att tillhöra engelskan. Precision och språkbruk inom ämnesområdet väger i det här fallet tyngre än strävan efter att använda uttryck som har en mer svensk form.

Viktigt att notera är att det svenska *screening* har en mer insnävad innebörd än det engelska *screening*, som även kan användas i mer övergripande betydelse. Detsamma gäller många andra inlånade ord: de kan börja användas i en alldeles särskild betydelse inom ett visst svenskt fackspråk. Exempelvis står de engelska orden *tape* och *mail*, som ligger till grund

för de svenska orden *tejp* och *mejl*, i engelskt språkbruk för alla möjliga typer av band och brev, inte bara självhäftande respektive digitala.

Rekommendation

Vi rekommenderar den inlånade facktermen *screening*. Utredningen visade att den nu är den etablerade svenska facktermen för den här typen av undersökning, trots att den inte ser svensk ut. Därför är det *screening* som ska användas i svenska texter.

Termen *screening* har blivit så etablerad i svenskan att den finns upptagen i ordböcker. Men i en varierad målgrupp kan det mycket väl finnas personer som aldrig stött på termen eller bara vagt känner till vad den innebär. Dessutom kan termen vara extra svår att ta till sig för dem som inte har så djupa kunskaper i engelska. Därför rekommenderar vi att man också ger en förklaring, exempelvis: ”*screening*, som är en undersökning av en grupp personer för att upptäcka en sjukdom på ett tidigt stadium”.

Avslutning

Komplexa företeelser beskrivs med fördel med hjälp av facktermer, men dessa kan också skapa begriplighetshinder. Som skribent behöver man därför reflektera över om en fackterm kan användas eller inte, och hur man skapar förutsättningar för att så många som möjligt ska förstå den och känna sig tilltalade i texten.

Etablerade termer som många kan antas känna till bör användas. Att i sådana fall skapa alternativa ”förenklingar” skapar ofta större begriplighetsproblem. Om man bedömer att det behövs kan man hellre ge en förklaring till den term

som används. Det kan också vara så att termen inte tillför något, och företeelsen kan då i stället beskrivas enbart med en förklarande omskrivning.

Många termer är inlånade från andra språk. Termer från främmande språk som är etablerade i svenskt fackspråk inom ämnesområdet bör räknas som en del av det svenska ordförrådet, och användas i svenska texter. Detta gäller även om det tydligt märks på deras form att de är nyligen inlånade (för hantering av lånord, se sidan 93).

Termer är ett slags främmande fåglar i allmänspråket först och främst genom sin koppling till specialistkunskap, men ofta också till följd av att det tydligt framgår att de kommer från andra språk. Facktermer är därmed både en tillgång och ett potentiellt problem. De är nödvändiga för att organisera avancerad kunskap på ett precist sätt. Men de kan skapa begriplighetsbarriärer när man vänder sig till en bred målgrupp. När det inte med säkerhet går att veta om personerna som ska ta del av texten redan är bekanta med ämnesområdet eller språkbruket inom det, så går det inte att ge något enkelt råd, utan man måste analysera varje kommunikationssituation för sig. Behövs termen eller kan jag få tillräcklig precision i kommunikationen ändå? Och om det är nödvändigt att använda termen, behöver den förklaras och i så fall hur?

Finlandssvenska språkvårdsfrågor

Småningom gör vi avtal

Svenska talas inte bara i Sverige, utan även i Finland. Juridiskt sett är svenskan ett av de två nationalspråken i Finland, och därmed formellt sett jämställd med finskan. Men eftersom bara drygt fem procent av befolkningen har svenska som förstaspråk är språket i praktiken ett minoritetsspråk. Med finlandssvenska avses den regionala varietet av svenska som talas och skrivs av finlandssvenskar, alltså svenskspråkiga finländare. Det finns variation inom finlandssvenskan, allt från ett slags finlandssvenskt standardskriftspråk till ett vardagligt talspråk med olika typer av regionala inslag.

Vad gäller det som står i centrum för den här boken, det skrivna standardspråket i mer formella genrer, skiljer sig finlandssvenskan mycket lite från den svenska som skrivs i Sverige. För att märka att en text är skriven av en finlandssvensk krävs det att man läser många rader – ibland får man läsa många sidor – innan man märker att skribenten inte är från Sverige. Eller så märker man det inte alls. Det är en grundläggande ambition inom finlandssvensk språkvård att så ska vara fallet; man har varit angelägen om att hålla samman svenskan i de båda länderna, något som aldrig har varit en uppmärksammas fråga i den sverigesvenska språkvården. I den mån den svenska språkvården intresserat sig för språklig sammanhållning har det handlat om grannspråken norska och danska. Den finlandssvenska språkvården har tagit hela ansvaret för att hålla ihop det svenska skriftspråket. Det har medfört att den finlandss-

svenska språkvården ägnat stor uppmärksamhet åt det som kallas finlandismer, det vill säga drag som kan identifieras som finlandssvenska och som kan skilja finlandssvenska texter från sverigesvenska.

Självfallet sysslar den finlandssvenska språkvården med mycket annat än finlandismer. De flesta av de frågor som den sverigesvenska språkvården behandlar hanteras också av den svenska språkvården i Finland. Samverkan mellan länderna är en naturlig och viktig del av detta arbete. Den finlands-svenska språksituationen, där svenskan i praktiken befinner sig i ett minoritetssläge och används i ett samhälle där verksamheten till största delen försiggår på finska, skapar dock speciella utmaningar som inte finns för svenskan i Sverige.

I det här kapitlet ska vi redogöra för dels några aspekter av hur det är att vårda svenskan i Finland, dels hur man i den finlandssvenska språkvården hanterar finlandismer. Som avslutning ges två exempel på utredningar av finlandismfrågor. Texten är genomgående skriven för en sverigesvensk publik.

Den finlandssvenska språk- och namnvården bedrivs huvudsakligen vid Institutet för de inhemska språken (Språkinstitutet) som är en myndighet som lyder under Undervisnings- och kulturministeriet i Finland. Språkinstitutet kan sägas vara en finländsk motsvarighet till Institutet för språk och folkminnen i Sverige. Utöver språkvårdarna på Språkinstitutet finns också några personer med språkvårdsuppdrag i svenska på annat håll, framför allt på de finlandssvenska medierna.

En skillnad mellan den finlandssvenska och den sverigesvenska situationen är att Språkinstitutet har ett närmare samarbete med de finlandssvenska medierna än vad som är fallet i Sverige. Genom det mediespråksnätverk där Språkinstitutet ingår, nås hela det finlandssvenska mediefältet av samma rekommendationer snabbt och koordinerat. Detta

aktiva deltagande i språkvården för medierna innebär alltså i motsats till den sverigesvenska situationen att den språkvårdande myndighetens rekommendationer de facto har ett starkare inflytande på språket i medierna och därmed på längre sikt också på det allmänna finlandssvenska språkbuket. Arbetssättet avviker därmed från det sverigesvenska där synen på språkvårdens uppgift och befogenheter är att den språkvårdande myndigheten inte lika direkt ska försöka påverka mediespråket, som ska stå fritt från staten och har sina egna språkvårdare.

Att språkvårdarna på Språkinstitutet har befogenheter att arbeta i så här nära samverkan med professionella skribenter har sin förklaring i minoritetssituationen. Svenskan i Finland används av en minoritet som är geografiskt avskild från svenskan i Sverige, där standarden för svenskan formas, vilket innebär att behovet av språkvård är större och mer omedelbart i Finland. Även om den finlandssvenska språkvårdens rekommendationer ifrågasätts och diskuteras ibland, är den allmänna uppfattningen ändå att den offentliga språkvårdens rekommendationer väger tungt och att språkvården är ett medel för att hindra den skrivna svenskan i Finland från att glida i väg från standardskriften i Sverige. Detta innebär i sin tur att den finlandssvenska språkvården har en tydligare normerande roll än språkvård i en majoritetsspråkssituation.

Finlandssvenskar lever till stor del i en översatt verklighet. Eftersom svenska är ett av de två nationalspråken i Finland och därmed ett samhällsbärande språk ska all lagstiftning och all nödvändig myndighetsinformation finnas på båda språken. De flesta texter produceras av finskspråkiga experter. Det här innebär att översättningsverksamheten från finska till svenska är omfattande i Finland. Inte bara lag- och myndighetstexter översätts. Även sådant som annonser, reklam, skyltar i gatu-

bilden, webbplatser, informationsbrev skrivs ofta på finska först och den svenska versionen, om en sådan finns, är en översättning. Likaså kan en svensk nyhetstext vara resultatet av en intervju som skett på finska eller ett finskt pressmeddelande eller en rapport skriven på finska. Lätt tillspetsat kan man säga att finlandssvenskarna lever i en översatt verklighet och att alla som producerar svenska texter i en finskdominerad miljö också i viss utsträckning agerar översättare.

Det säger sig självt att finskan lämnar spår i svenskan i Finland. Dessa spår kan utgöras av allt från ordval till finska språkliga strukturer och stilistiska avvikelser. Eftersom kännedomen om de etablerade finlandismerna och deras användbarhet kan sägas vara god bland de professionella skribenterna utgör frågor om vanliga finlandismer ingen stor andel i det dagliga språkvårdsarbetet på Språkinstitutet. Däremot handlar en stor del av arbetet om att hjälpa översättare och journalister att hitta korrekta svenska motsvarigheter till finska termer och ord. Det rör sig många gånger om att motarbeta översättningslån från finskan och dämpa spridningen av dem genom att informera om de standardsvenska benämningarna eller termerna. De finlandssvenska språkvårdarna behöver alltså också ha insikter i finska och därtill tillgång till experter och nätverk där språkvårdare och fackfolk kan samarbeta kring termfrågor.

Som tidigare konstaterats är ett uttalat mål att den svenska terminologin ska vara gemensam för Finland och Sverige i den mån det är möjligt. Eftersom det finländska samhället är ett annat än det svenska uppstår ändå ständigt situationer där det saknas en svensk term för den finska. Det kan till exempel handla om förändringar i arbetsmarknadsterminologin eller nya termer skapade på olika myndigheter eller genom politiska beslut. Språkvården informerar också aktivt om termer och

nya termutredningar och termlistor, och bidrar därmed till att etablera nya termer.

Den finlandssvenska språkvården tillämpar huvudsakligen samma språkvårdsargument och rekommendationer som den sverigesvenska, som framgått ovan. Men utgångspunkten att svenskan i Finland inte ska utvecklas i en egen riktning skapar ett fokus på att hantera finlandismerna och inflytandet från finskan. Det ses som nödvändigt för att svenskan i Finland ska förbli livskraftig.

Finlandismer är ord, fraser eller strukturer som bara används i finlandssvenska eller som i finlandssvenskan används i en annan betydelse än i svenskan i Sverige. Finlandismerna förekommer på olika språkliga nivåer; det gäller alltså inte bara enskilda ord, utan också till exempel böjning, ords betydelser och ordföljd, även om de som är på ordnivå är lättast att identifiera.

Att den standardsvenska normen gäller också svenskan i Finland innebär i praktiken att den finlandssvenska språkvården avråder från användningen av finlandismer i kontexter där språket också i övrigt ska vara normenligt. Exempel på sådana kontexter är lagtexter, myndighetstexter, medietexter och läromedel, det vill säga texter som av finlandssvenskarna själva uppfattas som modeller för formellt skriftspråk på svenska. Däremot förekommer naturligtvis medveten användning av finländska drag hos många skribenter, framför allt i informella texter. De finlandssvenska språkvårdarna avråder inte från finlandismer i till exempel skönlitteratur, inte heller i vardagligt talspråk. Inställningen till användningen av finlandismer är alltså kontext- och situationsstyrd.

Vissa finlandismer står för sådana fenomen som inte existerar i Sverige. Ett exempel på detta är benämningen på den traditionella påskräkten *memma* (på finska *mämmi*). Något annat

ord för memma finns inte i svenskt standardspråk. Det här ordet är därför en del av det svenska språket på samma sätt som till exempel kroppkaka eller pyttipanna, men används av kulturella skäl mer i Finland än i Sverige.

Det finns också ord och uttryck som i Finland har etablerats genom lagstiftning eller andra auktoriserade beslut, till exempel *rådgivningsbyrå*, som i Sverige närmast motsvaras av *barnavårdscentral*, *BVC*. När det handlar om finländska förhållanden är *rådgivningsbyrå* den korrekta benämningen, även om man för en sverigesvensk publik gärna kan förklara att det ungefär är samma sak som *barnavårdscentral* i Sverige.

Beträffande sådana officiella termer och finlandssvenska ord för finländska fenomen rekommenderar språkvårdarna att de används i alla sammanhang.

En speciell typ av finlandismer är sådana svenska ord och uttryck som av olika anledningar används annorlunda i finlandssvenskan. Det kan handla om ord som har fått en bredare betydelse i finlandssvenskan och som därför överanvänds i sammanhang där det ur en allmänsvensk synvinkel vore naturligare att använda ett annat ord. Den här typen av finlandismer är ibland svåra att sätta fingret på för en sverigesvensk och de kan av en sverigesvensk läsare uppfattas som märkliga och ge intryck av ett icke-idiomatiskt språkbruk.

Den främsta orsaken till den här typen av finlandismer är finskan. Det semantiska innehållet i finska ord överförs lätt till svenska ord och medför att svenska ord kan få utvidgade betydelser i finlandssvenskan. Det är med andra ord fråga om översättningslån och det kan handla om både enskilda ord och uttryck och grammatiska strukturer. Ett exempel på detta fenomen är verbkonstruktioner med verbet *göra*. Det motsvarande finska verbet *tehdä* är mycket frekvent och används i många fasta uttryck där svenskan normalt föredrar andra

verb. Av den här orsaken kan man i finlandssvenskan stöta på *göra beslut* (i stället för *ta* eller *fatta beslut*, *besluta*), *göra historia* (skriva historia), *göra rekord* (sätta eller slå rekord), *göra avtal* (ingå, sluta eller träffa avtal), *göra självmord* (begå självmord) och så vidare. Andra exempel på den här typen av finlandismer är överanvändningen av verbet *förverkliga* (finska *toteuttaa*), som är orsaken till att man kan stöta på *förverkligande av byggnader* (i stället för *bygga*) och det frekventa bruket av verbfrasen *ta i bruk* (*ottaa käyttöön*) som i till exempel *ta i bruk nya bestämmelser* (i stället för *införa*). En del av översättningslånen är så etablerade att de kan betraktas som allmänna finlandismer, det vill säga sådana som har fått stor spridning och som många finlandssvenskar använder utan att känna till att de är finlandismer. En sverigesvensk som inte är medveten om finskans inflytande på svenskan i Finland kan förstås inte se vad som ligger bakom den här typen av finlandismer och uppfattar dem lätt som språkliga otympligheter och stilbrott.

Den finlandssvenska språkvården avråder därför vanligen från den här typen av finlandismer. I rekommendationerna tar språkvårdarna avstamp i skillnaderna mellan finskan och svenskan och informerar om de strukturella avvikelser som förekommer mellan språken. Språkvårdens uppgift är här att bidra till att svenskan i Finland inte på sikt utvecklas till en egen varietet av allmänsvenskan. Argumenten handlar därför om att uppmuntra finlandssvenska skribenter till ett varierat allmänsvenskt språkbruk, där hela den svenska språkpaletten används.

För att språkvårdarna ska kunna identifiera och informera om den här typen av finlandismer och översättningslån krävs insikter i både svenska och finska. Den här kontrastiva aspekten är det som allra mest skiljer den finlandssvenska språkvårdens arbetsvardag från den sverigesvenska.

Finlandssvenskt *att* i satsfläta

Problemet

Jag redigerar en artikel skriven av en skribent från Finland, och funderar över *att*:et i denna mening:

Det här ansåg styrelsen att hade försämrat villkoren för medlemmarna.

Det finns också ett annat motsvarande fall i texten. Ska jag ändra eller låta dem stå?

Utredning

Meningen ovan är ett exempel på ett finlandssvenskt *att* i satsfläta. En satsfläta har "flätat ihop" en huvudsats och en bisats på så sätt att ett satsled som egentligen fungerar som en del i bisatsen placerats först i den överordnade huvudsatsen. En vanlig standardsvensk satsfläta som varken sverigesvenskar eller finlandssvenskar reagerar på kan till exempel se ut så här:

Den utredningen tycker jag att du ska läsa.

Tanken är att meningen, om satserna inte hade flätats ihop, skulle se ha sett ut så här:

Jag tycker att du ska läsa den utredningen.

Här står *att*:et med, både i den flätade och den oflätade meningen, vilket i detta fall är fullt accepterat även i standardskriftsvenskan, eftersom det är objektet i bisatsen (*den utredningen*) som använts för att "fläta" och därmed hamnat i huvudsatsens fundament. Skillnaden mellan standardsverigesvenska och finlandssvenska är att finlandssvenskar gärna behåller subjunktionen *att* även då bisatsens subjekt används för att fläta ihop satserna, och att det därför blir tomt på subjektsplatsen i

bisatsen. Då måste *att* strykas i standardskriftsvenskan, men det står ofta kvar i finlandssvenska:

Styrelsen ansåg att det här hade försämrat villkoren för medlemmarna (flätad sats)

Det här ansåg styrelsen att hade försämrat villkoren för medlemmarna (standardskriftsvenska varianten)

Det här ansåg styrelsen att hade försämrat villkoren för medlemmarna (finlandssvenska varianten)

Att identifiera satsflätor och vilka satsled som fyller vilken funktion i vilken sats är komplicerat. En enklare metod som oftast fungerar är att lägga märke till att subjunktionen *att* står omedelbart framför det finita verbet i bisatsen (i exemplet ovan *är*) vilket är typiskt finlandssvenskt. För att anpassa meningen efter standardsvenska normer måste subjunktionen *att* strykas.

En annan möjlighet kan ibland vara att lägga in ett upprepande pronomensubjekt mellan subjunktionen *att* och det finita verbet, vilket i detta fall kan ge ett alltför talspråkligt intryck.

Det här ansåg styrelsen att det hade försämrat villkoren för medlemmarna.

Men i andra fall kan den lösningen fungera:

Av sånt som någon har berättat att har inträffat, skapar vi legender och myter (finlandssvensk satsfläta med *att* omedelbart före det finita verbet *har*)

Av sånt som någon har berättat att det har inträffat, skapar vi legender och myter (standardskriftsvensk satsfläta, med ett subjekt *det* mellan *att* och *har* i bisatsen)

Det här finlandssvenska *att*:et i satsflätor direkt före det finita verbet i bisatsen förekommer i alla typer av texter från samt-

liga svensktalande regioner i Finland. Även om fenomenet är frekvent och allmänt utbrett uppfattas det av många, även många finlandssvenskar, som en avvikelse från standard-skriftnormen. Någon ny företeelse handlar det inte om, utan det har förekommit länge i finländska texter på svenska. Eftersom finskan i motsvarande fall låter *että* 'att' stå kvar är det också vanligt i texter översatta från finskan. Men det är inte alls säkert att det bara beror på inflytande från finskan, eftersom motsvarande konstruktion också förekommer i norska, färöiska och isländska.

Rekommendation

Eftersom många finlandssvenskar är helt omedvetna om att det här är ett särfinländskt drag handlar det sannolikt inte om att skribenten aktivt valt att skriva en finlandssvensk konstruktion. I enlighet med ambitionen att den skrivna finlandssvenskan i formella sammanhang inte ska skilja sig från den sverigesvenska rekommenderar vi strykning av *att* framför finit verb i satsflätor av denna typ, det vill säga *Det här ansåg styrelsen hade försämrat villkoren för medlemmarna*, särskilt i texter som vänder sig till en sverigesvensk publik.

Minnessjukdom eller demens?

Problemet

Jag jobbar som journalist på en finlandssvensk dagstidning och har intervjuat en finlandssvensk läkare om demenssjukdomar. Läkaren talar genomgående om *minnessjukdomar* i stället för *demens*. Hur ska jag förhålla mig till detta när jag skriver min artikel om ämnet?

Utredning

Minnessjukdom är en finlandism som används av framför allt allmänheten, men ibland också av experter, i stället för *demens*. *Minnessjukdom* är en direkt översättning av finskans *muisti-sairaus*.

Användningen av *minnessjukdom* som term i finlands-svenskan innebär att det uppstår en konflikt mellan den allmänna och rekommenderade termen *demens* och bruket hos vissa finlandssvenska språkanvändare. För språkvårdarna innebär det i sådana här fall att ta ställning till i hur hög grad det avvikande termbruket kan anses vara spritt också bland experter på fackområdet, och om bruket ger anledning till uppmuntrande av eller avrådan från fortsatt användning av den finländska termen. Därtill handlar det om att fastställa om det faktiskt är fråga om en avvikande *term* som förekommer i till exempel den finländska lagstiftningen eller i något annat tungt vägande dokument, eller om det snarare är fråga om en avvikelse som förekommer i informella sammanhang. I motsats till mer informella beteckningar ska termer som ingår i författningar och andra styrande dokument och som uppfattas som officiella användas även om de avviker från termbruket i Sverige. Men den allmänsvenska och etablerade medicinska termen är *demens* och översättningslånet från finskan fyller inte någon funktion som inte redan omfattas av den etablerade termen. Tvärtom kan *minnessjukdom* anses som en alltför snäv term, eftersom *demens* är en sjukdom som också innebär andra kognitiva störningar än enbart problem med minnet. Även om *minnessjukdom* förekommer i det finlandssvenska språkbruket så är beteckningen trots allt inte helt dominerande. Ordet används främst som en allmänspråklig benämning och de flesta läkare och experter använder ändå *demenssjukdom* eller talar om *kognitiva störningar*.

Frågan om huruvida *minnessjukdom* ska användas eller inte kan uppstå till exempel när en journalist som intervjuar en person som genomgående talar om *minnessjukdom* ska citera personen i sin artikel eller nyhetsnotis. Att ersätta intervjupersonens användning av *minnessjukdom* med *demens* kan uppfattas som problematiskt, eftersom det innebär att journalisten inkräktar på expertens ordval. Samtidigt kan journalisten själv vara medveten om att *minnessjukdom* är en finlandism som borde undvikas vilket försätter journalisten i en problematisk situation.

Rekommendation

Den finlandssvenska språkvårdens rekommendation är att använda *demens*.

I sådana fall där en expert ska citeras i till exempel en dagstidning eller intervjuas i radio eller tv kan det vara svårt att undvika *minnessjukdom*, men rekommendationen är då att försöka kringgå problemet om det är möjligt och att i den övriga texten använda *demens*. De finlandssvenska journalisterna har en nyckelroll som förmedlare av etablerade svenska termer och ska därför också använda sådana.

Avslutning

Väldigt mycket är lika när det gäller den sverigesvenska och den finlandssvenska språkvården, men en hel del är också annorlunda. Språket är gemensamt, men verkligheten där svenskan används är en annan. De allra flesta språkvårdsfrågor som berör svenskan i Sverige berör också svenskan i Finland, och kriterierna för rekommendationerna är desamma. Det finns också ett nära och nödvändigt samarbete mellan den sverigesvenska och den finlandssvenska språkvården.

Det som främst skiljer de två ländernas språkvårdsarbete från varandra är det faktum att svenskan i Finland är ett språk i minoritetsställning och att finskan är landets majoritetsspråk, även om både svenskan och finskan är landets officiella nationalspråk. Detta innebär att en stor andel av det dagliga språkvårdsarbetet gäller frågor om ord, termer och konstruktioner som uppstår i mötet mellan finskan och svenskan. Minoritetsspråksställningen innebär också att behovet av språkvård kan sägas vara mer akut för texter som produceras på svenska i Finland. Det här är orsaken till att den offentliga språkvården genom Institutet för de inhemska språken samarbetar i nätverk med till exempel de finlandssvenska journalisterna och översättarna på Statsrådets kansli. Denna direkta kontakt mellan den språkvårdande myndigheten och framför allt mediehusen är något som avviker från den sverigesvenska situationen, där den språkvårdande myndigheten inte på detta omedelbara sätt deltar i formuleringen och förmedlingen av språkliga rekommendationer. För att svenskan i Finland inte ska utvecklas i en annan riktning än svenskan i Sverige är detta arbetssätt en nödvändighet.

Sammansättning och särskrivning

Goda småkakor eller goda små kakor

Sammansättning är en vanlig ordbildningsprincip i svenskan, och frågan om när man ska skriva ihop eller isär är en typisk språkriktighetsfråga. Här finns en osäkerhet bland språkbrukarna och därmed en stor variation i bruket. Särskrivningar som bryter mot svenskans skrivregler är vanliga (*sjuk sköterska* i stället för *sjuksköterska*), och det förekommer även sammanskrivning där rekommendationen är att skriva isär (*tillslut* i stället för *till slut*).

I vissa fall finns det en tydlig norm och entydiga regler att förhålla sig till, och dessa är ibland kopplade till betydelse. Det finns exempelvis en betydelsemässig skillnad mellan *en sjuk sköterska* och *en sjuksköterska*. *Sjuksköterskan* är en sköterska som har som yrke att vårda sjuka, medan *sjuk sköterska* betecknar en sköterska som för tillfället råkar vara sjuk. Det sammansatta begreppet får på detta sätt ofta en annan betydelse än det särskrivna, varför det är viktigt att skilja uttryckssätten åt.

Ibland finns det alltså ett entydigt svar på hur det ska vara, men i andra fall finns inga tydliga regler att följa. Heter det *i dag* eller *idag*, *över huvud taget*, *överhuvud taget* eller *överhuvudtaget*? När vi ger rekommendationer i den här typen av frågor aktualiseras grammatiska argument, semantiska argument och uttalsargument. Men också frågor om språkbruket historiskt och i dag, dialektal variation och språkkontakt samt ideologiska föreställningar om bra och dåligt språk behöver hanteras.

En sammansättning består av *förled* och *efterled*. Efter-

ledet uppbär sammansättningens huvudbetydelse X, och markerar ordklassstillhörighet, medan förledet preciserar och anger vilken typ av X det rör sig om. I *sjuksköterska* är således *sköterska* efterledet som markerar att vi menar substantivet *sköterska*. Förledet *sjuk* är ett adjektiv som talar om vilken sorts sköterska det handlar om, nämligen en sådan som vårdar sjuka människor. Såväl för- som efterled kan i sig vara flerledade. I sammansättningen *sjuksköterskeutbildning* utgör *utbildning* efterled och förledet är flerledat och sammansatt av *sjuk* + *sköterska*. I sammansättningen *narkossjuksköterska* är det däremot efterledet *sjuksköterska* som är flerledat, medan *narkos-* utgör förled.

Typiskt för sammansättningar är att för- och efterled hänger ihop som en betydelsemässig och grammatisk enhet, och att sammansättningen uttalas annorlunda än motsvarande fras. Sammansättningar har en speciell sammansättningsaccent. Det är således inte bara frånvaron av mellanrum som markerar en skillnad mellan frasen *sjuk sköterska* och sammansättningen *sjuksköterska*, utan sammanskrivningen speglar ett standarduttal med en särskild betoning och ordmelodi.

Särskrivningar ger ibland upphov till munterhet, såsom när det på skylten i matvarubutiken står *skum tomte* i stället för *skumtomte*. Lika roligt blir det inte med *vatten flaska* i stället för *vattenflaska*, eller *allt för* i stället för *alltför*. Att många skrattar åt särskrivningar som *skum tomte*, *kyckling lever* och *kassa personal* beror på att ord som ser lika ut betyder olika saker beroende på om de skrivs ihop eller isär. I fallet med *skum tomte* leder särskrivningen till att adjektivet *skum* aktualiseras (*skum tomte* = 'tomte som är skum') i stället för substantivet *skum* i den motsvarande sammansättningen (*skumtomte* = 'tomte gjord av skum'). Särskrivningar av detta slag ger alltså en betydelseskillnad. Men det är bara en del

särskrivningar som ger den här effekten. *Vatten flaska* är en särskrivning där inga alternativa betydelser aktualiseras, eftersom både *vatten* och *flaska* betecknar samma substantiv oavsett samman- eller särskrivning.

Ytterligare ett intressant fenomen hos sammansättningar är att de kan utveckla en mer specifik betydelse än vad de ingående leden antyder. Resultatet av en sådan process kan vara att vi som språkbrukare inte längre fäster vikt vid delarna, utan helhetens betydelse överskuggar de ingående leden i sammansättningen. Detta gäller i synnerhet vanliga sammansättningar. Hur många av oss tänker på att en *handduk* bokstavligen uppfattat är 'en duk för händerna'? Etablerade sammansättningar av detta slag tenderar att vara mer motståndskraftiga mot särskrivning. Om man inte ens tänker på de ingående delarna, utan uppfattar sammansättningen som *ett* ord, blir det självklart att skriva ihop.

Det förekommer variation när det gäller sär- och sammanskrivning, och det har länge varit en uppmärksammas språkriktighetsfråga. Frågan och normerna kan se olika ut beroende på typen av sammansättning, som framgår av de olika exemplen nedan.

Eleven behöver ta med en vatten flaska. Eleven behöver ta med en vattenflaska.

Företaget levererar små kakor. Företaget levererar småkakor.

Svensk lärare sökes. Svensklärare sökes.

Det är över huvud taget svårt att avgöra stavningen på överhuvudtaget.

Jag lyckades till slut. Jag lyckades tillslut.

Frågan handlar inte heller bara om att undvika särskrivningar. Den andra sidan av myntet, som är mindre uppmärksammas, är normbrytande sammanskrivning av ord som enligt de svenska skrivreglerna borde stå separat. När språkbrukare skriver *tillslut* i stället för *till slut* skulle det kunna bero på att de – på goda grunder – uppfattar *till slut* som en betydelsemässig enhet och därav drar slutsatsen att uttrycket bör sammanskrivas. I fallet med *tillslut* kan man även tänka sig att språkbrukare för att undvika särskrivning, som är ett laddat språkriktighetsproblem, överkompenserar och skriver ihop ett uttryck som borde stå isär.

I rådgivningen runt sär- och sammanskrivning är grammatiska och semantiska aspekter centrala, liksom uttalsargument. Men också frågor om historisk och nutida variation i språkbruket samt språkkontakt har betydelse, liksom uppfattningar om fint och fult språk. Särskrivning är ett fenomen som väcker känslor och som ofta får symbolisera ”dåligt språk”. Särskrivning är med andra ord ett fenomen som blivit stigmatiserat, och förekomsten av särskrivningar kan påverka förtroendet för skribenten i fråga. Även sådana språkideologiska föreställningar har betydelse för Språkrådets rekommendationer.

Hur kan man då hjälpa språkbrukare att hantera samman- och särskrivning? Det är inte självklart när man ska välja det ena eller det andra. Vilka strategier man som språkbrukare kan ta hjälp av ska vi studera närmare i utredningarna av *vattenflaska*, *småkakor* och *över huvud taget*.

Vattenflaska eller vatten flaska?

Problemet

Om man i skrift vill beteckna 'en flaska med vatten' med ett enklare uttryckssätt, hur ska man då veta om det ska stå *vatten flaska* eller *vattenflaska*?

Utredning

I svenskan använder vi gärna sammansättningar i stället för fraser vid substantiviska uttryck. En *flaska med vatten* (där *flaska* är huvudord och *med vatten* en prepositionsfras) blir en *vattenflaska*. En *låda av plast* (med *låda* som huvudord och *av plast* som prepositionsfras) blir en *plastlåda*. En särskild sorts *bil med last* (huvudord + prepositionsfras) blir en *lastbil*. Sammansättningar är på detta sätt ett smidigt sätt att komprimera. Ännu tydligare blir det i sammansättningar som ersätter längre fraser eller bestämmingar, som *solstol* i stället för *stol som man kan sitta och sola i*. När fraser på detta sätt ersätts med ett sammansatt ord lyder grundregeln att orden skrivs samman, till exempel *vattenflaska*. Bruket visar dock att det råder en osäkerhet om huruvida det ska stå *vatten flaska* eller *vattenflaska*.

Det är en vanlig föreställning att särskrivningar ökar mer och mer. Det har uppmärksammats att särskrivningar är särskilt vanliga i reklamspråk, till exempel på skyltar och förpackningar där efterledet skrivs på egen rad under förledet (ofta med versaler) utan ett bindestreck som markerar att orden hör samman i en sammansättning, till exempel "SOJA MJÖLK" eller "VATTEN FLASKOR 40 KR.". Ibland kan detta vara ett resultat av osäkerhet om normen, men ibland väljs bindestrecket aktivt bort i reklamspråk, för att det anses visuellt snyggare. Detta gör att vi vant oss vid att möta uttryck som:

SOL
ROS
OLJA

KONST
UTSTÄLLNING

KONST
HANT
VERK

Detta fenomen kan tänkas bidra till att särskrivningar uppfattas som en del av standardspråket.

En annan viktig aspekt när det gäller bruket av särskrivning är att det i dag är en kortare väg mellan skribent och publik än tidigare. Inte bara professionella skribenters texter får en spridning i samhället, utan också mer ovana, eller mindre skolade skribenters texter, kan nå en stor publik genom exempelvis spridning på bloggar och i sociala medier. Därmed möter vi som språkbrukare en större variation av texter, och texter som inte genomgått korrekturläsning. I dessa förekommer särskrivning i högre grad än i granskade texter, vilket gör att vi blir mer exponerade för särskrivning som fenomen.

Bruket av särskrivning anses vara vanligare hos yngre än hos äldre språkbrukare. Detta skulle i så fall kunna ha många orsaker. Ungas flitiga bruk av engelska, och inflytande från engelskans struktur med sammansatta begrepp som skiljs av mellanrum, *water bottle*, har lyfts fram som en förklaring, och det är en aspekt som skulle kunna ha viss betydelse. En mer närliggande (men inte fastlagd) förklaring kan vara att rättstavningsprogrammen i datorerna bara känner till en bråkdel av alla möjliga sammansättningar, vilket gör att de

felaktigt rödmarkerar korrekt sammansatta ord, och tar bort rödmarkeringen om sammansättningen skrivs isär. Unga människor har ju i hög grad växt upp med att lära sig skriva texter på dator snarare än för hand.

Särskrivningar har noterats vara vanligare vid substantiv (som *vattenflaska*) jämfört med adjektiv (som *jättestor*), och vanligare i mindre frekventa än mer frekventa uttryck. Här kan man tänka sig att exponeringen har betydelse. Det normenliga bruket med sammanskrivning är förstås vanligare i språket än särskrivning. De sammansättningar som är frekventa har språkbrukare exponerats för i högre grad än mindre frekventa. Därmed är det större chans att de följer normen vid dessa frekventa sammansättningar än vid mindre frekventa sammansättningar. Särskilt starkt etablerade sammansättningar där gemene man inte längre tänker på de ingående leden, som *smörgås*, tenderar att vara motståndskraftiga mot särskrivning.

Särskrivning uppfattas gärna som ökande, men det är inte något nytt fenomen. Historiskt sett har den ortografiska variationen, det vill säga variationen i stavning, varit stor. Längre betraktades dessutom ortografisk variation som något positivt, särskilt under tiden före boktryckarkonsten då texterna utgjordes av konstfullt utarbetade handskrifter. Att växla mellan sammanskriven och särskriven form kunde därmed vara ett stilistiskt grepp. I Magnus Erikssons landslag från 1350 kan man till exempel se att *brudgum* omväxlande skrivs isär och ihop inom ett och samma stycke.

Först under 1700-talet kan man tala om ett mer systematiskt arbete för att öka den ortografiska enhetligheten, och dessa ansträngningar intensifierades under 1800-talet, vilket tog sig uttryck i ordböcker och stavningsreformer, initierade av Svenska Akademien. Intressant nog kunde även titeln på

normerande ordböcker uppvisa en variation mellan särskrivning, sammanskrivning med bindestreck och vanlig sammanskrivning (*ord bok*, *ord-bok* respektive *ordbok*). När folkskolan infördes 1842 fick skrivnormerna en omfattande spridning. Men variationen mellan sär- och sammanskrivna former levde kvar även hos etablerade författare. Så sent som i August Strindbergs verk stöter vi exempelvis återkommande på särskrivningen *ty värr*. Ur ett längre historiskt perspektiv har alltså särskrivningar minskat, i takt med en ökad ortografisk normering. Detta visar att fenomenet särskrivning inte enkom kan förklaras vara ett resultat av språkkontakt och inflytande från engelskan i modern tid.

När man ska ge råd om samman- och särskrivning kan man i många fall luta sig mot uttalet. Förstaspråkstalare av svenska kan ha stöd av sammansättningsaccenten i uttalet av *vattenflaska*, som alltså låter annorlunda än en tänkt fras *vatten flask*a. Ett gott råd är därför att uttala ordet högt för sig själv och lyssna in när ordet är sammansatt. Däremot är denna uttalsskillnad ingenting att luta sig emot för nya talare av svenska som har svenska som sitt andraspråk. Skillnaden är sannolikt alltför subtil för att uppfattas av den som exponerats för svenskan endast under en begränsad tid. Ytterligare en svårighet, särskilt för nya talare av svenska, är att traditionella ordböcker av utrymmesskäl inte kan ta upp alla tänkbara och förutsägbara sammansättningar i ordboken. För den talare som blir osäker på om *vattenflaska* är ett ord ger *Svenska Akademiens ordlista* (SAOL) visserligen vägledning, men många andra sammansättningar upptas inte i ordböcker.

I svenskan används ofta sammansättning i stället för omskrivning med fras, till exempel *vattenflaska* i stället för *flaska med vatten*. Det är också så, att det särskrivna uttrycket kan få en annan betydelse än det sammanskrivna, som i fallet med

skumtomte, där *skum* blir ett adjektiv i stället för substantiv i det särskrivna uttrycket *skum tomte*. *Vattenflaska* däremot får ingen oväntad betydelse i särskrivna form. Sammanskrivningen fyller likväl en funktion eftersom den markerar att det rör sig om ett sammansatt begrepp motsvarande prepositionsuttrycket *flaska med vatten*. Det är alltså sällan särskrivningar ger upphov till missförstånd i ett textsammanhang. Däremot kan domen över den som brukar särskrivningar vara hård, och man riskerar att bedömas som en mindre kompetent språkbrukare.

Rekommendation

Vår rekommendation är att skriva ihop sammansättningar som *vattenflaska*, *plastlåda* och *solstol*. Det är en del av den standardspråkliga normen, medan särskrivning ligger utanför den.

Att sammansättningar av typen *vattenflaska* ska skrivas ihop ifrågasätter ingen. Problemet är att förklara vilka ord som ska skrivas ihop, och för skribenter att förstå det. Det kan vara svårt att höra om ett uttryck är en fras eller en sammansättning. Särskilt för andraspråkstalare kan det vara svårt att höra skillnaden mellan fras och sammansatt uttryck. Den språkbrukare som inte har hjälp av uttalet får inte heller tillräcklig vägledning av ordböckerna, eftersom många regelbundna sammansättningar av utrymmesskäl inte upptas i dem. Inte heller datorns språkkontroll ger tillförlitliga råd. Trots att det finns en tydlig norm är det därför svårt att ge handfasta och hjälpsamma råd som kan vägleda språkbrukare i valet mellan sär- och sammanskrivning.

Små kakor och småkakor

Problemet

Heter det *små kakor* eller *småkakor*, *söt sak* eller *sötsak*? Tar man på sig *en fin kappa* eller *en finkappa*? Hur ska man tänka vid uttryck som dessa där ett adjektiv beskriver eller utgör en bestämning till ett substantiv?

Utredning

Precis som uttryck sammansatta av två substantiv kan uttryck med adjektiv + substantiv vålla huvudbry i frågan om huruvida de ska samman- eller särskrivas. Mycket av resonemang-
et från utredningen om *vattenflaska* är tillämpligt även här. Det finns en variation i bruket som möjligen kan kopplas till reklamspråk, spridning av ogranskade texter, rättstavningsprogram och i viss mån engelskt inflytande. Dessutom kan uttalet även här vara vägledande i fråga om skrivsätt, eftersom det hörs en skillnad i betoning och ordmelodi mellan sammansättningen *småkakor* och frasen *små kakor*. Men det finns en principiell och viktig skillnad mellan å ena sidan *vattenflaska*, å andra sidan *småkakor*. Medan *vattenflaska* inte blir korrekt i särskrivna form, är både *småkakor* och *små kakor* korrekta uttryckssätt – dock med viss betydelseskilnad. I det här fallet aktualiseras semantiska eller betydelsemässiga argument.

I sammansättningar med strukturen adjektiv + substantiv är det vanligt att den sammansatta betydelsen är mer specifik än motsvarande fras. Den som gillar *små kakor* gillar kakor som är små, till skillnad från stora – men den som gillar *småkakor* gillar en speciell typ av kakor som är små och hårda, som kolakakor, pepparkakor eller finska pinnar. Det som inträffat i den här typen av sammansättningar är att betydelsen konventionaliserats, så att det sammansatta begreppet rymmer fler

betydelsekomponenter än dem som syns på ytan. *Småkakor* är inte bara små, utan 'små och hårda', en *sötsak* är inte bara 'söt' (som en nalle) utan 'söt och ätbar', och en *finkappa* är inte bara 'fin' utan snarare 'fin och lämplig vid högtidliga tillfällen'. I vissa fall markerar sammansättning ett karakteristiskt drag hos referenten, medan motsvarande fras markerar något tillfälligt. Paketglass som står framme i rumstemperatur kan exempelvis övergå från hård till mjuk och tillfälligt betecknas som *mjuk glass*. *Mjukglass* däremot är beteckningen för en särskild sorts glass som kännetecknas av att den redan från början är mjuk. I den här typen av sammansättningar kan man säga att det sammanskrivna uttryckets betydelse är mindre genomskinlig eller uppenbar utifrån delarna än det särskrivna. Att greppa nyansskillnaderna i betydelse mellan sär- och sammanskrivet uttryck kan vara en svårighet för dem som har svenska som andraspråk, som i högre grad än förstaspråkstalarare förlitar sig på att pussla ihop den sammansatta betydelsen utifrån delarna. Logiskt sett skulle ju *småkakor* kunna vara samma sak som 'kakor som är små'.

I uttryck med adjektiv + substantiv kan man tänka sig att en oavsiktlig särskrivning skulle kunna ge upphov till ett smärre missförstånd, exempelvis om man i skrift råkar beställa *små kakor* i stället för *småkakor* och därmed inte får de hårda, krispiga kakor man förväntat sig. Här finns en nyansskillnad. Som språkbrukare gäller det att vara klar över om man avser små kakor (till skillnad från stora), en fin (om än vardaglig) kappa, en söt sak till bebisen (särskrivet) – eller om man avser små och hårda kakor, en söt och ätbar sak respektive en fin kappa som passar vid högtidligare tillfällen (sammanskrivet). Skillnaden mellan fras och sammansättning blir i vissa fall tydlig om man väljer att böja orden, eftersom adjektivet endast böjs i frasen: *två fina kappor* gentemot *två finkappor*,

många söta saker gentemot *många sötsaker*. För den förstaspråkstalare som är klar över att den vill uttrycka begreppet *småkakor* eller *finkappa* torde det, liksom i fallet med *vattenflaska*, vara möjligt att lyssna sig till att begreppet ska sammanskrivas. Andraspråkstalare kan däremot möta på svårigheter både att semantiskt urskilja skillnaden mellan *småkakor* och *små kakor* och att omsätta skillnaden i skrift, eftersom uttals- och betoningsskillnaden mellan det samman- respektive särskrivna begreppet är subtil och kräver ett öra som under lång tid exponerats för just denna skillnad.

Rekommendation

I detta fall går båda varianterna *små kakor* och *småkakor* lika bra, men de kan betyda lite olika saker, och därför möjligen orsaka små missförstånd.

Här kan det gå att ta hjälp av en ordbok, eftersom den här typen av sammansättningar med en mindre genomskinlig eller uppenbar betydelse ofta (men inte alltid) tas upp i ordböckerna.

Över huvud taget och i dag

Problemet

Heter det *över huvud taget*, *överhuvud taget* eller *överhuvudtaget*? Ska man skriva *i dag* eller *idag*, *allt för* eller *alltför*?

Utredning

I fallen med sammansättningar som *vattenflaska* och *småkakor* finns det tydliga språkliga konventioner att förhålla sig till. Knivigare blir det när vi kommer till fasta fraser som saknar sammansättningsaccent och som i stor utsträckning påträffas i både sär- och sammanskriven form. Fasta uttryck som *över*

huvud taget och *i dag* kan få den mest erfarna skribent att tveka mellan sär- och sammanskrivning, och i bruket råder stor variation. I vissa fall upptar ordböckerna både samman- och särskriven form, även om en av formerna brukar rekommenderas, för att upprätthålla en stavningsmässig standardisering. Rådgivningen vid fasta fraser av denna typ är inte helt enkel, eftersom det inte finns vare sig entydiga regler eller entydigt bruk att hänvisa till. Men det finns några riktlinjer, som kan vara till hjälp.

Något som utmärker fasta fraser som i hög grad förekommer i både samman- och särskriven form är att de ofta inleds av preposition, som *över huvud taget* och *i dag* och att fraserna i sin helhet utgör adverb. En del av de fasta fraserna inleds med adverb som *allt* eller *där*, t.ex. *alltför* och *där framme*. En grammatisk riktlinje är att särskrивning av fraser inledda med preposition brukar rekommenderas – alltså *i dag* och *över huvud taget*.

Sammanskrivning är brukligt när ett av leden knappast längre förekommer som eget ord, till exempel *dera* i *ingendera*.

De flesta fasta uttryck av detta slag har ingen sammansättningsaccent (jämför dock *ovanför* och *likaledes* som uttalas, och följaktligen också skrivs, som sammansättningar). Ändå är just uttal en aspekt som kan ge viss vägledning i valet mellan sär- och sammanskrivning av uttrycken. Betoning på första stavelsen innebär ofta sammanskrivning, som i *alltför*, medan särskrивning är vanligt för uttryck med betoning på sista ledet (*under tiden*) eller flera av leden (*över huvud taget*).

I rekommendationerna vid fasta fraser som *över huvud taget* och *i dag* beaktas också aspekter som etablering, frekvens och hävd. Om en viss form i en etableringsprocess blivit den hävdvunna och överlägset frekventa talar det för att den på sikt också blir den rekommenderade formen. Men olika argument

måste vägas mot varandra, och bruket är bara en av flera faktorer som ska vägas in i rekommendationen. I fallet med *över huvud taget* och *i dag* finns en svag preferens för sammanskriven form hos språkbrukarna. Uttalet med betoning på flera led, respektive på det sista ledet i sammansättningen talar dock för särskrivning. Likaledes är uttrycken exempel på prepositionsinledda fraser, och sådana brukar följa det särskrivna mönstret. Dessutom talar semantiken för särskrivning, eftersom de ingående leden är frekvent förekommande som självständiga ord i svenskan.

Rekommendation

Vår rekommendation är i första hand att skriva isär *över huvud taget* och *i dag*. Sammanvägningen av argument som rör bruk, uttal, grammatik och semantik utmynnar i rekommendationen att särskrivna form är att föredra vid dessa fasta, prepositionsinledda uttryck. Men vad gäller såväl *över huvud taget* som *i dag* pekar olika faktorer åt olika håll, och både de särskrivna och sammanskrivna varianterna förekommer i standardskrift.

Avslutning

Avslutningsvis är det ingen överdrift att framhålla att det finns starka uppfattningar om bra och dåligt, rätt och fel, när det gäller särskrivning. Särskrivning har kommit att bli ett stigmatiserat språkriktighetsproblem, och förekomsten av felaktig särskrivning kan inverka negativt på en skribents förtroende hos läsarna. Särskrivning har med andra ord blivit en symbolfråga, där särskrivning står för det fula, obildade, medan sammanskrivning står för det fina, bildade. I det sammanhanget hjälper det föga att särskrivning var vanligt i den

klassiska fornsvenskan, eller att man är i gott historiskt sällskap med framstående författare som Bellman och Strindberg. Språkbrukare behöver således hjälp att välja rätt mellan sär- och sammanskrivning, så att förtroendet för dem som skribenter upprätthålls.

Men det är svårt att ge hjälpsamma råd till språkbrukare som tvekar mellan sär- och sammanskrivning. För sammansättningar av typen *vattenflaska* och *småkakor* finns visserligen ett tydligt mönster och en uttalsskillnad mellan fras och sammansättning, men denna kan vara svår att uppfatta, särskilt för människor som har svenska som sitt andraspråk. Språkbrukare kan inte heller helt förlita sig på datorernas stavningskontroller, som har svårt att hantera det faktum att såväl *vatten* och *flaska* som *vattenflaska* är korrekta som enskilda ord. Inte heller ordböckerna ger alltid vägledning, eftersom de av utrymmesskäl bara upptar ett urval regelbundna sammansättningar (medan ogenomskinliga sammansättningar har en mer självklar plats). Här finns ett behov som inte är tillgodosett. Möjligen kunde man tänka sig att fler regelbundna sammansättningar skulle kunna upptas i dagens digitala ordböcker, där utrymmesbristen inte är ett lika påtagligt problem som i tryckta ordböcker?

Vid fasta uttryck av typen *över huvud taget* eller *i dag*, utan sammansättningsaccent, är valet mellan samman- och särskrivning än mer komplext. Å andra sidan är det inte lika laddat, eftersom båda varianterna då brukar ingå i standard.

På en mer övergripande nivå behöver språkvården synliggöra och diskutera språkideologiska uppfattningar om att särskrivning förfular språket och leder till missförstånd. Sådana uppfattningar behöver bemötas med nyanserande argument som sätter särskrivning i ett historiskt och språkvetenskapligt sammanhang.

Tårta på tårta i språkriktighetsfrågor

Skälet varför böndernas liv är så arbetsamt är att de envisas med att ha kor

Ett antal språkriktighetsfrågor förenas av att språkliga uttryck uppfattas som dubbleringar, även om de är olika sinsemellan på andra sätt. Exempel på uttryck som har kritiserats för att vara dubbleringar på olika sätt är *Sluta skjut, orsaken beror på* och *den mest galnaste idén*. Det är uttryck som uppfattas som onödiga eller direkt felaktiga av många. I *Sluta skjut!* dubblas den finita imperativformen, där mönstret annars är att bara ha en finit verbform i varje sats. Man skriver ju inte *Han slutar springer* eller *Hon fortsatte sjöng*. I *orsaken* beror på dubblas betydelsen 'orsakssamband' i substantivet *orsaken* och verbfrasen *beror på*. Och i *den mest galnaste idén* kompareras adjektivet *både* med *mest* och *-aste*, där mönstret annars är att välja endast ett av de sätten: *den mest galna idén* eller *den galnaste idén*. Om man uppfattar dessa uttryck som intuitivt felaktiga kan dubbleringen framstå som en bra förklaring till den känslan. Men det finns fall där vi inte reagerar på dubbleringar, och i vissa fall är dubblering till och med det förväntade.

Stilistiska termer för att säga samma sak två gånger är *tautologi* eller *pleonasm*. *Tautologi* brukar definieras som att uttrycka samma sak två gånger, medan *pleonasmer* brukar definieras som innehållsligt överflödiga ord, det vill säga ord som kan strykas utan att innehållet förändras. I praktiken kan många upprepningar kallas båda sakerna, för om något uttrycks på

tva olika sätt (*tautologi*) så brukar det ena uttrycket kunna strykas utan att innehållet förändras (*pleonasm*). Fenomenet kan också kallas *tårta på tårta*, *upprepning* eller *dubbling*.

Idén att man inte ska välja dubbelformer går helt i linje med det funktionella perspektivet på språkvård, där korthet och klarhet är eftersträfvansvärt. Att säga saker en gång räcker, och kortare uttryck är att föredra före längre, både för den som ska läsa det och den som ska skriva det. Det har en lång tradition inom svensk språkvård. Erik Wellander, vars funktionella syn på språkvård präglade 1900-talets språkriktighetsdiskussioner, menade att man i stort och smått skulle undvika upprepning av samma information. Man skulle skriva *skolhuset* hellre än *skolhusbyggnaden*, *lite mer bekväm* hellre än *lite mer bekvämligare*. Tänkesättet gällde även grammatisk dubbling som dubbelsupinum: *Budet hade inte hunnit fara ännu* hellre än *Budet hade inte hunnit farit ännu*.

Dubbelhetsargumentet används både om syntaktiska konstruktioner och om ord och uttryck. Några frågor som ställs till språkvården, formulerade i termer av dubbling: Är inte *smittspridning* tautologiskt eftersom det egentligen står för 'spridning av överföring av virus eller bakterier'? Får man skriva *som till exempel*, är inte det en upprepning av samma sak? Inte går det väl att *göra* eller *genomföra en åtgärd*? *Monument* betyder ju 'minnesmärke', då måste *minnesmonument* vara fel eller? Är partikelverb som *stänga ner* tautologiska?

I likhet med vad som gäller för många andra språkvårdsprinciper kan korthetsidealet och antidubbelheten komma i konflikt med andra principer och perspektiv. Att information dubblas kan man inte okritiskt bedöma som onödighet eller olämplighet, utan man måste avgöra från fall till fall hur det fungerar i en text.

Upprepningar och dubblingar kan vara både bra och

dåliga, beroende på hur de fungerar i sina sammanhang. En upprepning som *Orsaken beror på något annat skäl* kan uppfattas som mångordig eller pratig, och det är sällan bra. På samma sätt kan *mbl-lag* (*medbestämmandelagen-lag*) av vissa uppfattas som en onödig och därför något störande upprepning. Men ofta kan syftet med dubbleringen vara att nyansera, precisera, förstärka eller förtydliga något. *Gammal gubbe* kan tyckas tautologiskt eftersom grundbetydelsen hos *gubbe* är 'gammal man'. Men alla typer av gubbar är ju inte gamla varför *gammal* kan behövas som nyansering eller precisering av vad som avses. Och dubbleringen i *ISBN-nummer* behövs för de flesta läsare för att förtydliga vad uttrycket står för. Sådant gäller i synnerhet när en utländsk förkortning förklaras med ett översatt svenskt efterled, till exempel *ram-minne*, där *m:*et står för *memory*. Man kan här jämföra med rådet på sidan 110 att skriva *cytostatika* (*cellgifter*), det vill säga att dubblera en fackterm med en allmänspråklig synonym för att förklara termen och öka begripligheten.

Uppprepningar kan också vara retoriskt effektiva stilmedel för att understryka något. Ordpar som *eld och lågor*, *pigg och kry*, *tissla och tassla* är etablerade tautologier, och det blir sällan bättre att bara skriva *eld*, *pigg och tissla*.

Syntaktiskt finns ingen generell princip mot dubbelmarkering av grammatisk information. Böjningar och led som uttrycker samma information är nämligen vanliga i svensk grammatik. Verb i infinitiv kan man dubblera eller till och med tripplera utan att det blir fel: *Hon brukade försöka sluta röka varje nyår*. I så kallade pseudosamordningar (se sidan 209) som *Vi satt och snackade* eller *Jag går och fiskar* har två verb finit böjning i vad som brukar räknas som samma sats, utan att det uppfattas som felaktigt på något sätt. Ett annat exempel är nominalfrasen, där genus och bestämdhet kan markeras flera

gångar: *Vi bor i det stora gröna huset*. Där hörs inte argumentet att något måste bort, och ingen hävdar att man borde skriva *Vi bor i stor grön huset* för att det är onödigt att uttrycka samma sak flera gånger. Även i det grammatiska systemet finns det alltså fall av dubbelhet (eller trippelhet) som går bra och sådana som går sämre, som *det mest största huset*.

En språkriktighetsfråga där en variant kritiserar för att vara en dubblering måste alltså undersökas noga, alltid med språkbruksanalyser, och ofta även utifrån språksystemet och stilistiska perspektiv. Det finns normföreställningar om dubbleringar som kan vara relevanta, men alla är inte alltid det. Därför ska vi här utreda tre sådana språkriktighetsfrågor av olika karaktär, förenade av att invändningen mot uttrycken varit att de dubblar information.

Lexikal dubblering: *Orsaken beror på andra skäl*

Problemet

När jag korrekturläser för en tidning, ska jag acceptera eller rätta dubbleringar som *orsaken beror på, anledningen till varför* eller *på grund av skäl*, där de olika leden (*orsak, bero på, anledning, varför, på grund av, skäl*) uttrycker samma sak?

Utredning

Denna typ av lexikal dubblering väcker ibland irritation hos dem som förespråkar språklig korthet, liksom språklig stringens och logik, och den väcker frågor om vad som är ett lämpligt språkbruk. Detsamma kan gälla närliggande orsaksuttryck som *(bak)grunden till orsaken, motivet till varför* och

argumentet för anledningen. ”Orsaksdubbling” är inte unik, utan liknande resonemang kan föras även om andra typer av upprepade synonyma uttryck, men den har blivit ett slags symbol för det många uppfattar som onödig eller rentav felaktig tautologi.

Naturligtvis går denna typ av dubbling att undvika. I ett exempel som *Miljöproblemen beror på andra orsaker än oljeutvinningen* kan *beror på* till exempel bytas ut mot *har*: *Miljöproblemen har andra orsaker än oljeutvinningen*. *Orsaker* kan även bytas ut mot ett mer allmänt uttryck som *förhållanden* eller *faktorer*: *Miljöproblemen beror på andra faktorer än oljeutvinningen*. I *Han förde fram flera skäl till varför oron är obefogad* kan *varför* bytas ut mot *att*: *Han förde fram flera skäl till att oron är obefogad*.

Samtidigt uppfattar många språkbrukare *har*, *förhållanden*, *faktorer* och *att* som betydelsesvaga ord när ett orsakssamband ska betonas. Därför sätter många hellre ut de förtydligande markörerna *beror på* respektive *varför* ovan, även om det innebär ett slags dubbla orsaksuttryck. Detta är sannolikt en lika viktig förklaring till konstruktionen som att det handlar om ren sammanblandning av ord. Om vi i uttryck som *eld och lågor* kan tala om en stilistisk förstärkning i upprepningen, kan vi här alltså snarast se en betydelsemässig förstärkning. I exempelvis engelskan är som jämförelse vissa liknande konstruktioner vanliga och okontroversiella, som i *The reason why she left is not clear*.

I medietexter och andra korrekturlästa texter är dubblingar som *orsaken beror på* och liknande något mindre vanliga än andra typer av lexikala dubblingar, som exempelvis *mbl-lag*, men de förekommer ändå en del och beläggen i textdatabaser med sådan korrekturläst text kan räknas i många hundratals det senaste decenniet:

Orsaken beror på åldrarna i kommunen menar Maria Landgren.

För att hitta skälet till varför Nilsson väljer att göra come-back får vi återvända till kvalspelet i fjol.

Morfadern i familjen fick först uppehållstillstånd på grund av medicinska skäl.

Han uppger vidare att motivet till uppdelningen görs av affärsmässiga skäl.

Det är inte heller något nytt fenomen, utan orsaksdubble-ringar har länge varit ganska vanliga. Några exempel ur äldre tidningstext:

Orsaken beror på felräkning, begången af vederbörande inom budgetsutskottet. (1892)

Skälet varför böndernas liv är så arbetsamt är att de envisas med att ha kor. (1949)

Anledningen till orsaken är att landets fiskerinäring inte kan bära de löneflyftningar som genomfördes i juni. (1961)

1900-talsspråkvården var avrådande till det som uppfattades som lexikala tautologier. Argumenten var antingen språk-ekonomi, det vill säga att undvika längre ord där vissa ord led inte tillförde något till innebörden, eller språklogik, det vill säga att två likalydande ord säger samma sak och att konstruktionen därför är "ologisk".

Men samtidigt som tautologi avfärdas sägs att det kan finnas anledning att använda dubbla uttryck, som att närmare precisera något, belysa det från olika sidor eller skapa en starkare känsla. Om inget sådant syfte kunde anas var dock domen hård: "Dylik slapp omsägning, vanlig hos författare, som sträva efter bred fyllighet i framställningen, är ett fult fel", skrev språkvårdaren Erik Wellander.

I välkända skrivhandledningar och språkspalter som publicerats fram till början av 2000-talet avråds fortsatt från dubbling av orsaksuttryck, och detta görs även i klarspråksråd från den statliga språkvården. Detta avrådande är synligt också i ordböckerna, inte minst i äldre upplagor.

För lexikala dubblingar allmänt får man säga att dagens normkällor har blivit mycket mer tillåtande, och där dubblingarna fyller ett preciserande, nyanserande, förstärkande eller förtydligande syfte förespråkas de rentav av språkvården, ofta med klarspråk som grund. Det är viktigare att vara tydlig än att vara kortfattad, är tanken då. Det gäller inte i samma grad dubbling av just orsaksuttryck, men även de försvaras numera ibland, med argumentet att orsaksmarkörer som *varför* förtydligar mer än betydelsvaga ord som *att*. *Orsaken till varför detta har skett* anses alltså tydligare än *orsaken till att detta har skett*.

I allmänhetens diskussioner i nätforum är det lättare att få syn på en kritisk hållning till lexikala dubblingar, som många uppfattar som ologiska. Många skribenter känner sig osäkra på vad som ska anses korrekt och inte. Det framgår också av mejl till Språkrådets språkrådgivning att många är kritiska, särskilt till de symboliska orsaksdubblingarna.

Senast i dag läste jag att man inte vet orsaken till varför det brann på hotellet. Allt oftare hör och ser man denna formulering. Orsaken till branden eller varför det brann på hotellet räcker fullkomligt. ORSAKEN TILL VARFÖR låter enbart dumt.

Det är mycket vanligt med uttryck som: Anledningen till olyckan beror på ... Är inte detta en tautologi? Jag skulle vilja se antingen Anledningen till olyckan är ... eller Olyckan beror på ...

Osäkerheten är också rimlig, eftersom det sällan går att säga något om dubbelt orsaksuttryck i sig, utan vanligtvis är det sammanhanget och syftet som avgör om en dubblering blir bättre eller sämre.

Dubbla orsaksuttryck och andra lexikala dubbleringar skapar ytterst sällan kommunikationsproblem, och många gånger upptäcks de inte ens av läsaren eller lyssnaren. Det gäller än mer i dag, när många av de exempel på tautologiska konstruktioner som en äldre språkvård varnade för etablerats i språkbruket och alltmer accepteras av både språkvården och allmänheten.

Rekommendation

Enligt störningsfrihetsprincipen kan det i vissa sammanhang finnas anledning att undvika påtalade orsaksdubbleringar som *orsaken beror på* med tydligt synonyma ord som följer direkt på varandra, om man tror att mottagaren kan haka upp sig på dem. Men klokast är att göra en bedömning från fall till fall. Exempeltypen *Han förde fram flera skäl till varför oron är obefogad* uppfattas av många ha en lägre synonymitet än *orsaken beror på* och också tydligare peka på orsakssamband än motsvarande konstruktion med bara *skäl att*. Den typen är alltså mindre problematisk och kan vara att föredra.

Det kan även finnas fall där ett orsaksord ingår i ett fast uttryck, vilket kan motivera en dubblering. Det kan nog sägas gälla exemplet *på grund av medicinska skäl*, där *medicinska skäl* kan ses som ett fast uttryck.

Dubbelimperativ: *Ta fram hawaii-skjortan och våga var turist!*

Problemet

Kan jag skriva *våga var turist*, eller måste det vara *våga vara turist*? *Våga vara* låter inte lika uppmanande, tycker jag.

Utredning

Dubbla imperativformer reagerar vissa på, och invändningen emot dem brukar vara att man inte ska dubblera imperativformer, antingen för att det ses som onödigt eller för att det avviker från språkssystemet att placera två finita verb efter varandra.

Dubbelimperativ förekommer bara med vissa typer av verb. För det första måste det första verbet vara lite som hjälpverb, så att det kan följas av ett annat verb utan *att*. Deras betydelse brukar vara att man ska sträva efter att utföra en aktion, eller avstå från att utföra den. *Sluta, börja, våga, försök* är vanliga med dubbelimperativ. Hur man ska förklara konstruktionen är inte självklart. Minst tre olika förklaringar har getts.

Den första förklaringen är att den första imperativen påverkar, så att den första imperativen på något sätt medför att det andra verbet också böjs i imperativ.

Den andra förklaringen går ut på att imperativformen sammanfaller med infinitivformen för många vanliga verb som böjs som *hoppa, träna* och som *sy* och *tro*. Det gäller även verb som slutar på *-s*, som *andas* och *umgås*. Det innebär att man i fall som *Börja träna med vårt program*, *Fortsätt tro på verksamheten* och *De måste sluta umgås med lobbyister*, inte kan avgöra om det andra verbet står i imperativ eller infinitiv. Det ser ju exakt likadant ut i båda fallen. Språkbrukare kan då tolka det som att imperativform används efter imperativ-

form, och överföra det mönstret till andra verbgrupper. Så kan det ha blivit *börja spring, fortsatt läs*.

I den tredje förklaringen analyserar man dubbelimperativ som en pseudosamordning med utelämnat *och*. Många av de verb som förekommer med dubbelimperativ kan nämligen också förekomma i pseudosamordningar som *Försök och skärp dig! Börja och läs nu! Sluta och sup!* efter samma mönster som *sitter du och sover igen* och *står du och funderar på det*. Då kan man tänka sig att konstruktionen dubbelimperativ uppstått genom att *och*:et fallit bort.

Alla dessa förklaringar kan nog vara helt eller delvis sanna samtidigt, men det finns inget sätt att avgöra det. Om konstruktionen passar in i det svenska språksystemet beror både på hur man beskriver systemet och hur man analyserar konstruktionen. De två första analyserna implicerar någon sorts störning eller feltolkning av systemet, en överföring av en imperativböjning som inte riktigt borde ha skett om systemet följts, för då hade verbet stått i infinitiv. Om man analyserar dubbelimperativen som en variant av pseudosamordning blir den ganska systemenlig, men då kanske man i stället vill korrigera den genom att placera in ett *och* som man tror har fallit bort: *våga och var turist*.

Imperativformer generellt har en ganska begränsad användning i det offentliga skrivna språket. De används typiskt i tal-språk i familjära sammanhang, till barn eller närstående som man tycker att man kan ge direkta uppmaningar. I andra sammanhang använder man hellre artighetsformuleringar som *Skulle du kunna ge mig den, Var snäll och gör så, Kan du ta tag i det?* I skrift förekommer imperativer mest i instruktioner, uppmanande rubriker, återgivna repliker samt tänkta uppmaningar. Och i alla dessa sammanhang förekommer någon gång även dubbelimperativer:

Försök låt bli att hämta skruvmejslar och själva försöka rätta till det (ur instruktion)

Våga upptäck Sverige! (rubrik)

Ambitionen för nästa israelisk-palestinska toppmöte har reducerats till ett anständighetens minimum: sluta skjut ihjäl varandra! (tänkt uppmaning)

Sluta sup och umgås med kändisar på Stureplan så kommer du att må bättre svarar Skugge (återgiven replik)

Namnet på polisens omskrivna projekt *Sluta skjut!* kan också ses som ett replikhärmande uttryck, där uppmaningen riktas till kriminella. Det är ganska ovanligt att se dubbelimperativer i skrift, men då de förekommer brukar det vara i textpartier med en talspråkshärmande karaktär. Detta är alltså en konstruktion som ganska sparsamt uppträder i standard-svenskan, och då i speciella funktioner, vilket gör att den kan fungera som ett stilmedel.

Dubbelimperativer har också en lång historia i skrift, där de länge verkar ha fungerat som talspråksmarkör, eller åtminstone signalerat ett vardagsnära stilläge, vilket följande exempel från äldre tidningstext illustrerar.

... och ordern hördes: — Sluta skjut! (1924)

Har ni så ont om pengar, sluta röka, i varje fall (1947)

Man ska aldrig säga till en unge Sitt still! Sluta spring omkring! (1975)

Dubbelimperativer har alltså förekommit länge i svenskan, även om de aldrig varit särskilt vanliga. Språkvårdare har länge avrått ifrån dem. I grammatikböcker beskrivs konstruktionen som vardaglig i stilvärdet, och som något som

mest förekommer i tal. Ibland står det ”i oreflekterat tal”. I språkspalter och språkrådgivning har det kontinuerligt avrättats från dubbelimperativ i skrift, med argumentet att det svenska språkssystemet bara tillåter ett finit verb per sats. Oftast kombineras det systemargumentet med upplysningen att dubbleringen är en typisk talspråkskonstruktion.

Dubbelimperativer är något som vissa läsare reagerar på. Flera dagstidningar rapporterar att de får kritiska kommentarer när dubbelimperativer har gått i tryck. Språkrådet får både neutrala frågor och negativa kommentarer om det, och det diskuteras ibland på nätforum, vanligtvis med inlägg som är kritiska till konstruktionen. Att det förekommer negativa reaktioner på dubbelimperativ är relevant på så sätt att konstruktionen kan antas leda till reaktioner, medan alternativet imperativ följt av infinitiv varken leder till negativa reaktioner eller diskuteras som en språkriktighetsfråga. Det framstår därför som ett mer störningsfritt alternativ.

Rekommendation

Dubbelimperativ som *våga var turist* förekommer ganska sällan i standardspråkliga texter, och när det gör det fungerar det främst som ett stilmedel för att signalera talspråklighet. Därför rekommenderar vi att det endast används i standardspråkliga texter just när man önskar skapa ett intryck av nedskrivet tal.

Dubbel adjektivkomparation: *Vi är mitt i Silly seasons mest galnaste stund*

Problemet

Jag korrekturläser för en ungdomstidning. Ska jag korrigera dubbla adjektivböjningar som *Vi är mitt i Silly seasons mest galnaste stund* eller *Bort från den tråkiga vardagen till ett mer roligare och spännande ställe?*

Utredning

Beskrivningen av systemet för svenskans adjektivböjning är tydlig med att man antingen komparerar med *mera*, *mest* eller med ändelserna *-(a)re*, *-(a)st*. Grammatikböckerna tar helt enkelt inte upp dubbelkomparation. Ändå syns detta då och då i texter. Enstaka dubbelkomparationer kan förstås vara rena misstag, men det finns också mönster i användningen av dubbelkomparation. Mönstret kan dock inte beskrivas utifrån grammatiska faktorer, utan det handlar snarare om ett halvkonventionaliserat sätt att gå utanför det traditionella grammatiska systemet för att signalera att något verkligen är mest och värst. Man kan här jämföra med att man av stilistiska skäl kan komparera adjektiv som betydelsemässigt inte borde kunna kompareras, till exempel *död*: ”ett havsområde utanför Australiens kust som anses vara den dödaste delen av världens hav”.

Dubbelkomparation förekommer mest med adjektiv som uttrycker värdeomdömen, som *underbar*, *konstig*, *rolig*, *dum*, och ofta signalerar det att detta värdeomdöme gäller i ännu högre grad än det traditionella standardspråket förmår uttrycka.

Chefsläkarens uttalande i media om att det är patientsäkert att vårda patienter i korridorer och på BB avdelningen, är väl det mest dummaste jag hört.

Det kan inte finnas något sötare och mer underbarare än små valpar?

Av alla konstigheter, detta är det mest konstigaste beslut som har fattats.

Det används alltså mestadels för att ge extra emfas åt ett värdeomdöme, genom att dubblera de grammatiska signalerna på ett sätt som vanligtvis inte görs. Det används mest i texter med en personlig avsändare, och förekommer ytterst sällan i standardspråkliga texter. De få gånger det ändå gör det, verkar det vara för att signalera personligt ställningstagande eller omdöme.

Dubbel adjektivkomparation är inte så nytt som man kanske föreställer sig om man är förvånad över dess existens, utan det går att hitta sporadiska exempel på dubbel adjektivkomparation under 1800- och 1900-talen. Det har dock aldrig varit vanligt.

Lägenheten är på Kungsholmen med den mest gladaste utsigt (1835)

längs Sundet på en av de mest underbaraste färdleder som tänkas kan (1956)

Dubbelkomparation står inte med i grammatikböckerna, men kommenteras då och då i språkvårdssammanhang. Det tas ibland upp som ett exempel på just onödig dubbling eller tautologi, och språkvårdare som Erik Wellander avrådde från det redan 1939: *Detta är den mest olämpligaste åtgärd som kan tänkas.*

Det har dock hittills inte diskuterats som någon stor språk-

riktighetsfråga. De som reagerar på det blir mer kritiska och förvånade över att det över huvud taget förekommer, än osäkra på om det kan höra till standardsvenskan.

Rekommendation

Vi rekommenderar komparation med endast en form, antingen *mer*, *mest* eller *-(a)re*, *-(a)st*, det vill säga *Vi är mitt i Silly seasons galnaste stund* eller *Bort från den tråkiga vardagen till ett roligare och mer spännande ställe*. Dubbelkomparation hör inte till standardspråkets grammatiska system eller stilregister. Det kan möjligen användas som ett expressivt stilgrepp i vardagsnära, personliga texter, för att ge emfas åt ett omdöme. Det är dock ett riskabelt stilgrepp, eftersom många läsare är kritiska till det.

Avslutning

När man utreder språkriktighetsfrågor där dubblering uppfattas som problemet, är det viktigt att inte tillmäta just dubbelheten alltför stor betydelse. Argumentationen får gärna ett logiskt skimmer över sig, för det låter så självklart att man inte bör upprepa sig eller säga samma sak två gånger. Men som framgår i detta temaavsnitt så är dubbleringar vanligt förekommande i det svenska språkssystemet, liksom i stilistiska grepp och klarspråksråd, när man vill förklara innebörden av en okänd term. Att dubblera information kan alltså fylla olika syften, och dubbelkonstruktioner blir först ett problem i standardskrift när språkbrukare reagerar negativt på dem. Och det är ofta där den egentliga anledningen till att inte rekommendera en dubbelkonstruktion ligger: i läsekretsens reaktioner.

Pronomenvariation

Till de/dem/dom som bryr sig

Svenskans pronomensystem har gett upphov till språkriktighetsdiskussioner som tidvis varit intensiva, om *de*, *dem* och *dom*, *sin* och *hans* eller *hennes*, *jag såg han* eller *jag såg honom*, *större än mig* eller *större än jag*. (För diskussionerna om pronomen och könsneutralitet som främst förknippats med *han*, *hon*, *hen*, *man*, *hen* och *en*, se sidan 45.) Det är en typ av språkriktighetsfrågor som kan bli mycket omfattande att utreda, eftersom de involverar systemargument både från i dag och från språkhistorien, olika tolkningar av satsledsfunktioner och syftningar samt föreställningar om såväl språkförändring som andra språkbrukarens grammatiska kompetens. Inte sällan har de utvecklats till rena symbolfrågor.

Den grammatiska analysen brukar bli en viktig grund i dessa utredningar. Pronomenformer kan nämligen vara helt okontroversiella i sina traditionella syntaktiska positioner, men problematiska i andra. Svenskans pronomen uppvisar stor variation som kan kopplas till ett antal olika faktorer, såsom syntaktisk position och funktion, region, generation, tal och skrift. Dessutom har vissa pronomenfrågor, som exempelvis *de* och *dem*, *sin* och *hans*, *större än mig* eller *större än jag*, associerats med föreställningar om språklig förändring och språkligt förfall, bildning, närhet till historien och till de andra nordiska språken, kvaliteten på unga elevers grammatikkunskaper och därmed skolans tillstånd. Pronomenfrågorna har helt enkelt fått bära tung ideologisk packning, och använts som symbolisk ammunition i debatter. Detta, i kombination med deras syntaktiskt betingade varia-

tion, skapar några av de intressantaste, men också mest svårutredda, språkriktighetsfrågorna.

Pronomenvariationen i svenskan har med språkförändring att göra, eftersom pronomensystemet uppvisar de sista resterna av ett äldre kasussystem, som till största delen försvann redan under medeltiden. Den svenska som talades under vikinga- och medeltid hade ett genus- och kasussystem där nominativ, genitiv, ackusativ och dativ markerades på alla substantiv, adjektiv och pronomen, likt dagens tyska. Några exempel på sådana böjningar visas här:

	nominativ	genitiv	dativ	ackusativ
<i>fisk (substantiv)</i>	fisker	fisks	fiski	fisk
<i>rik (adjektiv)</i>	riker	riks	rikom	rikan
<i>hon (pronomen)</i>	hon	hænnar	hænni	hana, hona
<i>han (pronomen)</i>	han	hans	hanom	han
<i>de (pronomen)</i>	þe	þera	þem	þe

Delar av detta system lever ännu kvar bland svenskans pronomen, som att vi skriver *jag* och *de* i subjektposition, men *mig* och *dem* i objektposition. I vissa fall finns fler rester av den gamla kasusböjningen kvar i talspråk och i dialekter. Så är fallet med *Jag såg han*, där *han*-formen är en gammal ackusativform. Att den verkar främmande för några i dag beror på att man i standardsvenska kom att använda dativformen *honom* för såväl ackusativ som dativ.

Språkriktighetsfrågor som *större än mig* eller *större än jag* har sin grund i att man under fornsvensk tid böjde pronomenet i samma kasus som den nominalfras man jämförde med. Översatt till nusvenska hette det *Han är längre än du*, eftersom man då jämförde med subjektet, men *Jag såg en man*

längre än dig, eftersom man då jämförde med ett objekt. När kasussystemet gradvis upplöstes blev det under århundradenas lopp mindre och mindre självklart vilken pronomenform man skulle välja i dessa fall.

Under 1900- och 2000-talet har pronomenvariationen ofta kommit att diskuteras som en fråga om utbildning i svenska och grammatik. Variationen är, som framgått, en fas i kasussystemets upplösning, kanske de sista stegen i en månghundraårig process. Därför bör man vid analysen av den nutida variationen gärna anlägga ett längre historiskt perspektiv. I dagsaktuell skoldebatt knyter samtiden gärna pronomenvariationen till åsikter om svenskans eller skolans försämring, och ett historiskt perspektiv ger kritisk distans till de argumenten.

Objektsformer, subjektsformer och enhetsformer: *De, dem och dom*

Problemet

Ska man skriva *De ville jag inte ge något i onödan* eller *Dem ville jag inte ge något i onödan* eller *Dom ville jag inte ge något i onödan*? Med andra ord, ska man skilja mellan *de* och *dem*? Eller kan man byta ut *de* och *dem* mot en enhetsform, och vilken ska det i så fall vara?

Utredning

Den skrivna standardsvenskan har länge haft mönstret att *de* används när pronomenet fungerar som subjekt, *dem* när det fungerar som objekt och efter preposition.

De skjutsade henne hela vägen hem (subjekt)

Hon skjutsade dem hela vägen hem (objekt)

Hon skjutsade mig hela vägen hem till dem (efter preposition)

Tidigare speglade det också talet, eftersom man då gjorde en uttalsskillnad mellan *de* och *dem*. Men nu har *de* och *dem* i de allra flestas talspråk till ersatts av /dåm/:

/dåm/ skjutsade /dåm/ hela vägen hem till /dåm/

Distinktionen *de* och *dem* är alltså numer ett skriftspråkligt system, även om det historiskt hade en talspråklig motsvarighet.

Även om den skrivna standardens skillnad mellan subjekt och objekt kan verka klar och tydlig nog för dem som med gott självförtroende skiljer mellan *de* och *dem*, så finns det genuint knepiga fall. Längre diskuterades vilken form som är rätt om pronomenet fungerar som objekt i huvudsatsen, men betydelsemässigt kan uppfattas som subjektet i en attributiv *som*-sats.

Under de senaste åren har partistyrelsen fått nog av detta och börjat avskeda de/dem som uttrycker sig för vulgärt.

Här kan man argumentera på flera sätt. Man kan mena att *de/dem* är huvudord i objektet till *avskeda*, och därför bör skrivas *dem*. Men man kan också mena att just eftersom *de/dem* är huvudord i objektet (det vill säga hela nominalfrasen *de/dem som uttrycker sig för vulgärt*) så fungerar det betydelsemässigt som subjekt till *som*-satsens verb, *uttrycker sig*. Det har alltså en sorts betydelsemässig subjektsfunktion, och därför kan man argumentera för att det ska skrivas *de*. Det kan också analyseras som en konstruktion med ett underförstått led *avskeda de (medarbetare) som*. Då blir bara *de* som rätt.

De som eller *dem som* var länge omdiskuterat, men mot

slutet av 1900-talet kunde man visa att båda varianterna hade en lång skrifthistoria, och att det var omöjligt att sluta sig till vilken syntaktisk analys som var den rätta. Då upphörde den syntaktiska fäktningen bland forskare och språkvårdare, och båda varianterna började beskrivas som korrekta i standardskrift. Men inte av alla. Många svensklärare föredrar fortfarande *till dem som*, i likhet med många språkbrukare. Åter andra språkbrukare skiljer inte ut *de/dem som* som någon separat konstruktion, utan bedömer den utifrån samma kriterier som *de/dem* utan *som*.

Det finns också ytterligare en komplikation vad gäller denna ”båda går bra”-rekommendation. När *som* syftar på objektet i relativsatsen fungerar pronomenet både syntaktiskt och betydelsemässigt som objekt i båda satserna: *Under de senaste åren har partistyrelsen fått nog av detta och börjat avskeda dem som jag hade anställt*. I detta fall har språkvårdens acceptans för *de* varit lägre.

Det är också intressant att jämföra med *hon/henne* och *han/honom*, som även de varierar framför *som*-satser.

Ge det till hon/henne som står där borta.

Ge det till han/honom som står där borta.

Hittills har varken språkbrukare eller språkvårdare diskuterat denna parallella variation framför *som*, medan *de som* och *dem som* gett upphov till långa debatter. Det visar om inte annat att det inte bara är språkssystemet och argument hämtade från det som spelar roll i *de/dem*-frågan.

I debatten kring *de* och *dem* har det funnits en tydlig föreställning om att språkbruket förändrats på så sätt att allt fler avviker från normen att använda *de* i subjektposition och *dem* i objektposition, och vi vet att svensklärare ser detta som

en insatskrävande språkriktighetsfråga. Men hur vi uppfattar språklig variation stämmer inte alltid med hur språkbruket ser ut eller utvecklats, och det är svårt att säga hur mycket *de* och *dem*-bruket egentligen har förändrats. Det beror ju också på vilken tidpunkt man jämför med.

Normbrytande användningar av *de* eller *dem* ligger långt under en procent i tidningstext. Formen *dom* används ganska flitigt i repliker eller talhärmande partier, såväl för *de* som för *dem*:

Enda felet är att dom gör två mål och vi bara ett, säger Glenn (subjekt)

Första gången jag såg dom så kommer jag ihåg att jag tänkte: punktomtar (objekt)

I många texter med mindre formellt stilläge används också *dom* genomgående som enhetsform, oavsett om texten är tal-språks-härmande eller ej.

Systematiska studier har annars fokuserat elevtexter. Jämförelser med forskning från 1980-talet tyder på att formvariationen ökat, men fortfarande verkar en stor del av eleverna lära sig använda *de* och *dem* normenligt. Att skriva *dom* för både subjekt och objekt förekommer mest bland yngre elever. Normbrytande *dem* för subjekt verkar ha ökat sedan 1980-talet, medan normbrytande *de* för objekt verkar ha minskat, så resultaten pekar inte heller i en enda riktning.

Frågan är också hur mycket den ökande variationen speglar förändringar i individernas behärskning av *de* och *dem*, och hur mycket den speglar förändringar i textlandskapet. För även om variationen är större, så skulle det kunna bero på den allmänna skriftexplosionen i det svenska samhället. Fler skriver, och allt fler texter publiceras snabbt, utan att granskas av förläggare, professionella korrekturläsare eller språkvårdare, yrkesgrupper

som tidigare tvättade bort *de/dem*-variation ur texter som skulle till tryck. Om *de/dem* blivit vildvuxnare skulle det alltså kunna bero på att fler skriver fler texter med kortare livslängd, och att allt fler texter inte språkgranskas innan de sprids.

Studierna av elevtexter visar att det inte bara är pronomenen *de* och *dem* som varierar, utan att även andra grammatiska småord med liknande uttal och "ohörbara bokstäver" skapar variation i skriften. En sådan variation, som inte diskuterats som en språkriktighetsfråga i samma utsträckning, är när den bestämda artikeln plural *de* skrivs *dem* eller *dom*. *De* i *de gröna bilarna* uttalas också /dām/ på samma sätt som pronomenet *de/dem*, och det förekommer att skribenter skriver *dem gröna bilarna* eller *dom gröna bilarna*. *De gröna bilarna* är dock helt dominerande i standardskrift. Ett liknande fenomen är att *det*, som uttalas /de/, ibland skrivs *de*. Detta tyder på att det kan vara komplicerat att lära sig hur dessa likalydande grammatiska småord ska stavas, och att det alltså inte bara berör skillnaden mellan subjekt och objekt.

Språkbruket när det gäller *de* och *dem* i dag är alltså svårbeskrivet, eftersom det varierar så mycket mellan olika typer av texter. Användningen av *dom* är i offentliga texter ofta begränsad till talspråkshärmande skrift, och då får *dom* även ersätta *de* som bestämd artikel ibland. Studier av elevtexter visar att enhetsformen *dom* också används i stället för *de* och *dem* av elever upp i högstadiet. Normbrotten när *de* och *dem* används i offentliga standardspråkliga texter är få. De allra flesta lär sig uppenbarligen att skilja på *de* och *dem*, men det verkar kräva tid och ansträngning från såväl lärare som elever. Många skribenter får lägga ner en del tankemöda på att välja form i knepiga fall, och det gäller även rutinerade skribenter. Ett argument för att avskaffa *de/dem* har varit att inläringen och hanteringen av ett så frekvent grammatiskt fenomen har

krävt mycket arbete, som skulle kunna läggas på annat. De grundläggande delarna av den skrivna standarden ska helst kunna hanteras automatiskt, utan större eftertanke.

De och *dem* har periodvis varit en omdiskuterad fråga, och det finns många normföreställningar och argument för eller mot *de/dem* och *dom*. Som argument för att behålla *de/dem* har framförts att en förändring skulle bryta skriftspråkstraditionen och göra äldre texter svårare att ta till sig för moderna läsare. Ett annat har varit att bevarandet av *de* och *dem* skulle knyta an mer till den nordiska språkgemenskapen, eftersom det skulle bevara en likhet med danskan och norskt bokmål, som båda skiljer mellan *de* och *dem*. Ett klarspråksargument för att behålla *de* och *dem*-distinktionen har också varit att det ökar tydligheten, genom att markera syntaktisk funktion. Dessa två exempel har olika betydelse, och det är formen på pronomenet som visar vem det var som såg vem:

Vår hund såg dem inte.

Vår hund såg de inte.

I praktiken är behovet av att markera denna betydelseskillnad dock liten, eftersom sammanhanget brukar klargöra vad som avses. Att detta räcker visas ju av att det sällan uppstår oklarhet när inte pronomen utan substantiv eller namn används. Meningar som de följande är potentiellt tvetydiga, men sammanhanget brukar alltid klargöra vem som sett vem.

Vår hund såg katten.

Fido såg Misse.

Att *de* och *dem* kan bidra till ökad tydlighet kan därför knappast bedömas som en tung faktor att väga in.

Den funktionella språkvårdsprincipen lyder: rekommendera den form som är lättast att lära in, lättast att tolka, lättast

att producera. Ingen i debatten klagar på att *de* och *dem* är svårt att förstå när man möter det i skrift. Däremot menar många att *de/dem*-distinktionen är svår att lära in, och svår att producera. Även om man håller med om det, kan man dra olika slutsatser av det. Ofta relateras argumenten till skolan, där vissa menar att skolans svenskundervisning borde ägna sig åt viktigare saker, och att det skulle underlätta för både lärare och elever om man slutade att traggla *de* och *dem*, och bestämde sig för att använda *de* eller *dom* i alla lägen. Andra menar att det visserligen kan vara besvärligt att lära sig när *de* och *dem* ska användas, men att lärare och elever inte bör ge upp av det skälet. De ser distinktionen mellan *de* och *dem* som en nyckel till grammatisk kunskap om subjekt och objekt. Ett annat argument är att man skulle göra ungdomarna en otjänst om man lät dem skriva *de* eller *dom* överallt, eftersom de skulle mötas av äldre läsare som inte skulle ta deras skriftspråkskompetens på allvar om de inte kunde skilja mellan *de* och *dem*. Både idén att bevara *de/dem* och idén att införa en enhetsform motiveras alltså utifrån omtanke om ungdomarnas bästa.

Argumenten är många, och från ett och samma perspektiv kan man som framgått argumentera på olika sätt. Kritiken mot ett energikrävande standardsystem har hörts under lång tid, men någon självklar ersättningsform har inte fått fäste i standardspråkliga texter. Formen *dom* associeras till talspråk och informell stilnivå, och har hittills inte gjort några större avtryck i det formella standardskriftliga språkbruket, vilket gör att det inte fungerar som ett neutralt alternativ. Ett *de* i objektspostion är också sällsynt i mer formella texter. *De* som enhetsform har också nackdelen att när skribenten använder *de* som objekt eller efter preposition så kan det tolkas som ett misstag.

Rekommendation

Vår rekommendation är att i formellare, mer beständiga texter använda *de* som subjekt, och *dem* som objekt samt efter preposition. När pronomenet följs av en relativsats går båda bra: *vi fördömer inte de/dem som gör annorlunda* (utom i de fall där *som* syftar på objektet i *som*-satsen: *Han såg bara dem som jag hade gjort*, där vi rekommenderar *dem*).

För den som tvekar mellan *de/dem* rekommenderar vi *de*. Då är det störst chans att det stämmer med det traditionella systemet, och då blir det också rätt när *de* är bestämd artikel i *de gröna bilarna*.

Dom kan användas i texter med ett generellt vardagsnära stilläge och för att återge talspråk.

Sin/hans/hennes: Persson kritiserade advokatens skötsel av hans affärer

Problemet

Hur ska jag skriva för att det ska framgå vem som äger mobilen: *Mamman lät dottern spela på sin mobil* eller *Mamman lät dottern spela på hennes mobil*?

Utredning

Valet mellan *sin* (eller *sitt*, *sina*) och *hans* (eller *hennes*, *dess*, *deras*) följer ett grundmönster som innebär att *sin* syftar på subjektet i samma sats som *sin* står i:

Hon_a målade om i sin_a stuga.

Om man vill syfta på objektet i samma sats använder man ett personligt pronomen (*hans, hennes, dess, deras*):

Hon_a gav pojken_b hans_b trehjulning.

Om man vill syfta på subjektet i en annan sats, används också personligt pronomen. I meningen nedan syftar *hans* på mannen.

Mannen_a sa att kvinnan_b hade slängt hans_a biljetter.

Mannen är subjekt i huvudsatsen, men inte i *att*-bisatsen där pronomenet står. Det är alltså mannens biljetter vi pratar om när vi använder *hans*. Hade vi velat syfta på kvinnan, som är subjekt i *att*-bisatsen där pronomenet står, hade vi enligt grundmönstret använt *sina*:

Mannen_a sa att kvinnan_b hade slängt sina_b biljetter.

Det är grundmönstret, och detta uppfattas ibland som en regel som ska gälla utan undantag. Så är det emellertid inte, utan i vissa speciella typer av meningar går två varianter bra, vilket gör valet svårare. De flesta sådana fall handlar om så kallade satsförkortningar, det vill säga konstruktioner som på olika sätt liknar satser, utan att riktigt vara hela satser.

Ett sådant fall är när det finns en ägare i en genitivkonstruktion, samtidigt som satsen har ett annat subjekt. I exemplet nedan är subjektet *familjen* och därför kan man använda *sin*.

Familjen_a kritiserade skolans_b inställning till sina_a barn.

Men det går också att tänka på *skolan* som ett slags subjekt – ett tankesubjekt. Det är ju *skolan* som har inställningen som det talas om, och då tolkar man meningen så här:

Familjen_a kritiserade skolans_b inställning till sina_b barn

Om man tänker på det sättet väljer man att använda *deras* för att syfta på familjens barn; *sina* skulle då syfta på *skolan*.

Familjen_a kritiserade skolans_b inställning till deras_a barn.

Den meningen kan dock tolkas som om *deras* syftade på *skolan*:

Familjen_a kritiserade skolans_b inställning till deras_b barn.

Hur man än uttrycker sig blir meningen ändå möjlig att tolka på två olika sätt.

En annan typ av satsliknande konstruktioner är infinitivfraser, som kan göra båda varianterna tänkbara.

Erik_a såg läraren_b bryta ner sin_{a/b} bror.

Eftersom *Erik* är subjekt i satsen så blir *sin* helt korrekt för att syfta på Eriks bror. Men nu innehåller satsen också en fras med objekt plus infinitiv *läraren* + *bryta ner* (som i sin tur har objektet *bror*). *Läraren* fungerar som ett tankesubjekt i denna fras, och därför går *hans* också bra, men är åtminstone i teorin tvetydigt. Att infinitivfraser betydelsemässigt fungerar mycket likt satser och därför tillför ett osynligt tankesubjekt som konkurrerar med det synliga syntaktiska subjektet om syftningen, är också det som skapar dubbeltydighet i meningen som denna utredning utgår från:

Mamman_a lät dottern_b spela på hennes_{a/b} mobil.

Mamman_a lät dottern_b spela på sin_{a/b} mobil.

Grundmönstret som säger att *sin* (*sitt*, *sina*) syftar på subjektet i satsen, *hennes* (*hans*, *dess*, *deras*) har alltså ganska många avvikelser, där pronomenen får dubbeltydig syftning på grund av att det inte är självklart vad som ska tolkas som en sats eller inte.

Ofta kan man stryka *sin/hennes*:

Mamman lät dottern spela på mobilen.

Det är ett sätt att undvika problemet, även om det inte löser syftningsoklarheten. Vem som äger mobilen blir inte klarare, men man slipper råka ut för att några läsare funderar över användningen av *sin* och *hennes*.

Undersökningar av hur folk använder *sin* och *hennes/hans/deras* visar att de mestadels följer grundmönstret, samtidigt som avvikelser är ganska vanliga. Avvikelserna förekommer också i andra fall än de satsliknande sammanhang som beskrivs ovan. Det finns alltså ganska mycket variation i standard, men ännu mer i tillfälligare texter som inte behöver följa standardnormen. Systematiska studier har också visat att ungdomar i flerspråkiga områden varierar *sin/hans* mer, medan äldre talare och talare i enspråkiga miljöer varierar mindre. Det kan tolkas som ett tecken på pågående förändring, men det behöver inte vara det. Det kan också vara ett tecken på att språkliga normer lärs in under hela livet.

En kartläggning av språkvårdslitteratur visar att grundmönstret aldrig varit mer än just ett grundmönster, eftersom variationen har varit omfattande under hela 1900-talet. Undersökningar av texter från 1700-talet visar dessutom att variationen var lika vanlig då, i samma typ av sammanhang som i dag. Det verkar alltså inte handla om någon snabbt pågående förändring av språksystemet.

Mönstret för *sin* och *hans/hennes* är svårnormerat. Några enkla regler som alltid kan tillämpas går helt enkelt inte att ge. Samtidigt som det finns och länge har funnits ett stabilt grundmönster, en kärna av fall där *sin* fungerar för att entydigt syfta på subjektet, så har det aldrig kunnat tillämpas på alla fall. Detta har påpekats av grammatiker och språk-

vårdare i över hundra år, men samtidigt lever en normföreställning kvar om att grundmönstret borde kunna användas som en absolut regel, och många blir osäkra eller rättade, med eller utan skäl.

Ur ett klarspråksperspektiv är problemet att syftningar blir oklara i de satsliknande konstruktioner där *sin/hans* kan syfta på olika kandidater. I de fallen går det inte att avgöra syftningen genom att hävda att *sin* ska syfta på satsens subjekt, utan dubbeltydigheten kvarstår eftersom två syftningar är rimliga. Just där det finns möjlighet till dubbla tolkningar gäller det att lyfta blicken från valet mellan *sin* och *hans*, och skriva sig ut ur problemet genom att laborera med andra formuleringar.

Rekommendation

Rekommendationen är att följa grundmönstret, vilket är att använda *sin* för att syfta på subjektet i satsen, *hennes*, *hans*, *deras* för övriga positioner. När man blir osäker beror det vanligtvis på att två tolkningar är ungefär lika rimliga, och man kan då vanligen välja endera av dem. Om det är mycket viktigt att meningen inte ska kunna tolkas på mer än ett sätt får man formulera om, i meningen eller i texten runtomkring, så att betydelsen inte längre hänger på tolkningen av *sin* eller *hans/hennes*.

I stället för att fundera på vad man ska välja i *Mamman lät dottern spela på sin/hennes mobil* kan man lika gärna skriva *Mamman lät dottern spela på mobilen*. Syftningen blir inte klarare, om det inte framgår av sammanhanget vems mobilen är, men tolkningen av *sin/hennes* blir inte längre ett problem, och läsaren slipper hänga upp sig på det. Om det är viktigt att markera vems mobilen är blir man tvungen att formulera om ytterligare: *Dottern satt och spelade på sin mobil, vilket mamman lät henne göra. Mamman gav sin egen mobil till dottern och*

lät henne spela på den. En annan tänkbar lösning är att se över textsammanhanget, där man också kan signalera vems mobil det gäller. Om det exempelvis redan har framgått i texten att dottern inte äger någon mobil, så blir ju syftningen klar ändå.

Avslutning

Pronomenfrågor leder lätt till omfattande utredningar. Systemargument måste nästan alltid redas ut, och de är sällan enkla eller ens entydiga. Långvarig variation gör att systembeskrivningarna kan bli komplicerade och svårtillgängliga. Därtill kommer kartläggningen av variationen i olika standardspråkliga och friare texter, som kan stämma mer eller mindre väl med hur systemet beskrivs i grammatikböcker. Det gör det till en utmaning att kunna formulera en hjälpsam rekommendation, eftersom tillämpningen av rekommendationen kan komma att kräva ganska avancerade grammatiska kunskaper.

På grund av kopplingar till grammatiska argument och kunskap om funktioner som satslösning, subjekt och objekt, dras pronomenfrågorna ofta in i diskussioner om skolans undervisning, och får ibland ett symbolvärde som kan bli ett hinder på vägen till enighet om normen.

Bestämd form och obestämd artikel på substantiv

Denna dagen, ett liv

Bestämda och obestämda former kan göra skribenter osäkra. Här följer fyra exempel där många kan känna tveksamhet.

Fackföreningsordföranden säger att detta beslutet förstås svider.

Till hösten kan jag ta de kurserna som saknas i min examen.

Du påstår att du är en pappa, men jag har aldrig träffat några barn hos dig.

Hon måste verkligen tro att man är en lärare till hundra procent så fort man har pluggat färdigt.

Bör man skriva att *detta beslutet svider* eller att *detta beslut svider* (eller möjligen *det här beslutet svider*)? Ska man ta *de kurserna som saknas* eller *de kurser som saknas*? Är någon *en pappa* eller bara *pappa* och är man *en lärare* eller *lärare*?

De här frågorna är svåra av flera skäl, inte minst för att skribenter sällan har lärt sig hur det ska heta eller fått en regel presenterad för sig. När vi ger rekommendationer i den här typen av frågor aktualiseras framför allt grammatiska argument och överväganden som har att göra med vilken typ av satser substantiven förekommer i. Men också dialektal variation, språklig purism och föreställningar om vad som är fint eller gammalt i språket spelar roll för de här frågorna.

När elever har lärt sig att substantiv är namn på ting, till exempel boll och ring, brukar de också få lära sig ett test för att kontrollera äktheten hos substantivet: Före ett substantiv kan man sätta *en* eller *ett*: *en bok*, *ett barn*. Man kan alltså prova om ett ord är ett substantiv genom att sätta det i obestämd form. Substantiv kan också sättas i bestämd form: *boken*, *barnet*, eller lämnas utan markering: *bok*, *barn*, så kallade nakna substantiv. (Många substantiv betecknar oräknebara företeelser, som *sand*, *ilska*. Den typen av substantiv kan man inte sätta *en* eller *ett* framför, men de är inte relevanta i denna utredning.)

Egentligen är det inte bara substantivet, *boken* eller *barnet*, som får bestämd eller obestämd form. Hela nominalfrasen, det vill säga substantivet och orden som bestämmer substantivet, är antingen bestämd eller obestämd till formen. De ord som kan förekomma i de nominalfraser som här är aktuella, förutom själva substantivet, är en obestämd artikel (*en* eller *ett* som i *en bok*, *ett hus*) eller en bestämd artikel (*den* eller *det* som i *den boken*, *det huset*), pronomen av olika slag (till exempel *hennes*, *denna* eller *detta*, *alla*) och adjektiv (som *tjock* eller *prydliga* i nominalfraserna *en tjock bok*, *det prydliga huset*).

En kort nominalfras kan se ut så här: *en bok*. Det är en obestämd nominalfras, eftersom den innehåller en obestämd artikel (*en*) och ett substantiv i obestämd form. En bestämd nominalfras kan se ut så här: *den tjocka boken*. I denna bestämda nominalfras finns en bestämd artikel (*den*), ett adjektiv i bestämd form (*tjocka*) och ett substantiv i bestämd form (*boken*). Poängen med att sätta substantiv och hela nominalfraser i antingen obestämd eller bestämd form är att man kan signalera olika saker för lyssnaren. Bestämd form används när man antar att det som substantivet syftar på, referenten, är känd för den man talar med: *Jag köpte boken som vi tittade på*

igår; Jag älskar solen. En av de bättre grammatiska reglerna, även om den inte är formad som en klassisk sådan, är att bestämd form används när ”du vet vilken jag menar”.

Valet mellan obestämd och bestämd form på substantivet och vilka artiklar eller pronomen som får ingå i nominalfrasen tillsammans med substantivet leder till problem för förstaspråkstalare endast i ett fåtal fall, som diskuteras nedan. Där emot är det ganska ofta en svårighet för många nya talare av svenska, även för dem som behärskar svenska mycket väl, att avgöra när det ska vara det ena eller det andra. Det beror bland annat på att många språk inte gör skillnad mellan obestämd och bestämd form. Men på svenska är distinktionen mellan närvaro eller frånvaro av en artikel eller ett pronomen som *någon* laddad med betydelsenyanser. Det spelar viss roll för betydelsen om det heter *De hade hund*, *De hade en hund*, *De hade nån hund* eller *De hade den hunden*, men det är inte enkelt att lära sig för den som vant sig vid att det räcker med ”De hade hund”. Skillnaderna, och därmed när det heter *si* eller *så*, är grammatiskt och betydelsemässigt mycket komplexa, men valen betraktas ändå inte som språkriktighetsfrågor, eftersom det saknas variation i hur de används i standardnära svenska. Därmed finns inte underlaget för en språkriktighetskonflikt.

Men även för den som sedan länge är van att skriva standard-svenska uppstår alltså osäkerhet i några, om än ganska få, fall. En bestämdhetsfråga som tidigare diskuterades mycket som en språkvårdsfråga var användningen av nakna substantiv i lagspråk och kanslispråk, där allmänspråket skulle ha haft bestämd eller obestämd form.

I nämnd proposition utreds konsekvenserna för detaljhandeln.

Myndigheternas språkvårdare menade att myndighetsspråket blev svårare att läsa för att det avvek från hur vi normalt an-

vänder bestämdhet. Som läsare förväntar vi oss att skribenten ska tillämpa ”du vet vilken jag menar”-regeln. Vi förväntar oss därför inte att skribenten hänvisar till en tidigare nämnd proposition på det sätt som görs i exemplet ovan, utan vi förväntar oss att propositionen ska beskrivas med bestämd form: *I den nämnda propositionen*, eller bara *I propositionen*. Med ett naket substantiv finns risken att vi tror att det är något nytt som dyker upp i texten. Alternativet till nakna substantiv är att sätta ut den obestämda artikeln *en/ett* eller att välja bestämd form:

I propositionen utreds konsekvenserna för detaljhandeln.

Denna språkriktighetsdiskussion hörs knappast längre, utan allmänspråkets sätt att hantera bestämdhet följs nu i stor utsträckning även i byråkratiska texter. Men även allmänspråket har på vissa punkter variation i bestämdhetsmarkeringen. De konstruktioner som utreds i detta kapitel är just sådana som kan variera i standardskrift, och därför leda till osäkerhet om vilken form som ska användas. Olika typer av språkriktighetsargument blir relevanta i diskussionen om de här konstruktionerna. I första hand handlar det om att olika grammatiska regler står emot varandra, och då försöker språkvården avgöra vilka språkliga argument som ska väga tyngst. En av de diskuterade konstruktionerna i det här kapitlet har i stället att göra med dialektal variation och då måste språkvården ta hänsyn till föreställningar om dialekternas förhållande till standardspråket. Föreställningar om fint och fult, eller bildat och obildat, finns också knutna till några av de konstruktioner som diskuteras i det följande, och även det har betydelse för vad Språkrådet rekommenderar. Argument för och emot en viss form kan också hittas i språkhistorien, och i ett av de diskuterade fallen finns också föreställningar om att den aktuella konstruktionen har skapats under infly-

tande från engelska och därför skulle vara olämplig. Språkpuristiska argument, oavsett om man vill ta hänsyn till dem eller ej, aktualiseras alltså också.

Nedan ger vi tre exempel på hur man kan resonera när man ska ge råd i dessa frågor.

Denna dagen eller denna dag?

Problemet

Heter det alltid *Jag ska länka till detta inlägg*, eller kan man lika gärna skriva *Jag ska länka till detta inlägget*? Vilken form av substantivet passar bäst efter *denna/detta*? Och är det någon skillnad på *denna bok(en)* och *den här boken*?

Utredning

De flesta är överens om att det heter *den här dagen* och *det här huset*. Men det är inte lika enkelt att bestämma sig för substantivets form efter *denna* och *detta*. Vår språkkänsla, eller de grammatiska reglerna, tillhandahåller två olika mönster för nominalfraser som syftar på något bestämt. Dels finns mönstret där ett bestämningsord står tillsammans med ett substantiv i bestämd form: *den dagen*, *det här huset*. Dels finns mönstret där ett bestämningsord står tillsammans med ett substantiv i obestämd form: *hennes hus*, *varje dag*. I det första fallet har vi att göra med så kallad dubbel bestämdhet, det vill säga både en artikel eller ett pronomen och en bestämdhetsmarkör på själva substantivet. I det andra fallet är det bara pronomenet som markerar att det är en viss bok eller ett visst bestämt hus som avses, utan att själva substantivet har bestämd form. Eftersom det föreligger två olika mönster för nominalfraser finns inte en enda tydlig regel att falla tillbaka

på. Språkanvändarna måste därför lära sig hur substantivet ska se ut tillsammans med varje enskilt pronomen. I de flesta fall låter bara ett alternativ rätt, men just vid det demonstrativa pronomenet *denna/detta* finns det variation mellan *denna dag* och *denna dagen*, och många känner behov av råd angående valet dem emellan.

Ofta föredrar svensktalande från olika delar av landet en av formerna. Variationen är alltså, åtminstone delvis, dialektal. Syd- och västsvenskar brukar föredra *denna boken* och *detta huset*, medan talare av andra dialekter föredrar *den här boken*, *det här huset* i tal, och använder *denna bok* och *detta hus* i mer formell skrift. För den som ska normera språket brukar rådet vad gäller talspråk bli att vi ska sträva efter stor öppenhet för regionala varianter. *Denna boken* och *detta huset* är det vanliga i tal i stora delar av landet och att mönstret i andra delar av landet kan se annorlunda ut är inget skäl för att motverka vare sig det ena eller det andra.

I skrift däremot strävar vi efter större enhetlighet och då har den form som föredragits i Mälardalsområdet kommit att bli den som betraktas som standard. *Denna* och *detta* följs därför i standardskrift av obestämd form: *denna bok*, *detta hus*.

Den dialektala variationen mellan *denna bok* och *denna boken*, *detta hus* och *detta huset* har rötter i språkhistorien. Under 1700-talet följdes *denna* och *detta* ofta av ett substantiv i bestämd form; *denna boken* och *detta huset* hette det alltså. Under det följande århundradet förändrades språkbruket, samtidigt som *den här* och *det här* blev vanligare i talspråket, åtminstone i de delar av landet som tydligast förknippas med det språkliga underlaget för normering, det vill säga Mellan-sverige. I landets södra och västra delar levde den äldre bestämda formen av substantivet efter *denna* och *detta* kvar i talspråket. *Denna* och *detta* följt av obestämd form, *denna*

bok, blev en skriftspråksform, som inte var särskilt väl förankrad i talspråket. Vanligtvis är det en äldre form som går segrande ur den språkliga striden vid språkvårdande åtgärder, eftersom språkvården tenderar att vara konservativ. Men så blev det alltså inte i det här fallet, utan den nyare formen *denna bok* drog det längsta strået i den formella skriften.

Därför finns nu två synonyma uttryck i svenskan. I standardsvenska skrivs de oftast *den här boken* och *denna bok*. Vilket av de två uttrycken ska man då välja i en text för offentligheten? För en språkvårdsrekommendation spelar inte bara språkssystemet, den dialektala och historiska variationen och de stilnivåer som förknippas med olika varianter roll, utan även språkbruket i samtiden. Hur ser det då ut med detta vad gäller *denna bok* och *den här boken*?

I dagens standardiserade skriftspråk förekommer såväl *denna/detta* följt av en obestämd form av substantivet som *den här/det här* följt av bestämd form av substantivet. *Denna/detta*-konstruktionen har länge setts som en mer formell variant, medan *den här/det här* betraktats som något mer ledig i stilen. I tidningstext, som ofta legat till grund för undersökningar av bruket i vad som setts som välvårdat och därför förebildligt språk, var tidigare *denna/detta* följt av obestämd form den vanligaste konstruktionen. Nya undersökningar av tidningstexter tyder dock på att *denna/detta*-konstruktionen har en vikande kurva, medan *den/det här*-konstruktionen har en stigande. Vi har alltså fått en rockad i styrkeförhållandet mellan de två konstruktionerna. Om någon ska rekommenderas framför den andra av dessa två så är *den/det här* numera vanligare i vårdat språkbruk, vilket är ett gott språkvårdsargument. Om *denna/detta*-konstruktionen tidigare betraktades som något formell är den nu än mer formell, och den stilistiskt minst uppseendeväckande formen är *den/det här*.

Rekommendation

I standardsvenska rekommenderar vi *den/det här* följt av ett substantiv i bestämd form: *den här boken*, *det här huset*, eller, för mer formella texter *denna/detta* följt av ett substantiv i obestämd form: *denna bok*, *detta hus*. Konstruktionen *denna boken* och *detta huset* är regionalt präglad och därför inte så väl lämpad för formellare standardskrift, där man vanligen inte vill signalera skribentens geografiska hemvist. Ingen av formerna kan underkännas av logiska skäl (svenskan har dubbel bestämdhet i andra nominalfraser) eller för att den inte skulle ha en lång tradition i språket. Det handlar helt enkelt om vad som har konventionaliserats som svensk standard.

De patienter/patienterna som ingår i studien ska få ersättning

Problemet

Heter det *De patienter som ingår i studien ska få ersättning* eller *De patienterna som ingår i studien ska få ersättning*?

Utredning

Att man kan tveka om bestämd eller obestämd form i en sådan här mening beror på närvaron av det lilla ordet *som*. *Som* inleder bisatser. *Som*-satser kan se mycket lika ut, men de fungerar på olika sätt. En sorts *som*-satser kallas icke-nödvändiga. *Arbetsgrupperna, som ledningen nu tillsatte, ägnade sig åt skolfrågor* innehåller en sådan icke-nödvändig *som*-sats. Om *som*-satsens stryks fungerar meningen på i stort sett samma sätt och vi förstår fortfarande vilka arbetsgrupper som avses. Typiskt för denna sorts *som*-satser är att de har något av ”förresten”

över sig (*Arbetsgrupperna, som förresten tillsattes av ledningen nu, jobbade med vuxenutbildningsfrågan*) och det markeras också med obligatoriska kommatecken runt den extra information som *som*-satsen utgör. Inskottet är alltså inte nödvändigt. Substantiv som står framför icke-nödvändiga *som*-satser står utan *den/det* och alltid i bestämd form:

Onsdagsseglingarna, som brukar anordnas varje onsdagskväll på klubben, är vanligen välbesökta.

Morotsskivorna, som var tunt skurna, hade visst tuggmotstånd.

Den andra sortens *som*-satser, som i *De barn som badade vid strandkanten fick badklåda* kallas nödvändiga *som*-satser, eftersom de måste finnas i meningen för att läsaren ska förstå vilken referent som åsyftas. Om en nödvändig *som*-sats som *som badade vid strandkanten* tas bort, får läsaren inte veta vilka av barnen som drabbades av badklåda och kan blanda ihop dem med andra barn, som *de barn som badade i djupt vatten från bryggan*. I exemplet ovan är det inte alla barn som får badklåda, utan endast de barn som badade vid strandkanten. Här saknas alltså den underton av "förresten" eller extra information som de icke-nödvändiga *som*-satserna har.

Framför nödvändiga *som*-satser står substantivet med en bestämd artikel (*den/det/de*) och i obestämd form (*barn*): *De barn som ...* Här följer några fler exempel på konstruktionen med bestämd artikel och substantiv i obestämd form framför en nödvändig *som*-sats:

Snurra sedan ihop brödet med den sida som blåbären ligger på först.

Målet ska vara att man har den personal som behövs.

Även om mönstret för formen på substantivet före *som*-sats i stor utsträckning kan beskrivas på det sätt som vi gjort

ovan, är användningen i praktiken mer varierad vad gäller nödvändiga bisatser. I språkbruket används nämligen ibland bestämd form på substantivet också i nödvändiga *som*-satser:

Men de redovisningskunskaperna som man får på en så kort kurs är inte imponerande.

Han är inte den typen som läser mejlen under semestern.

Det finns alltså variation mellan bestämd och obestämd form före nödvändiga *som*-satser, vilket föranleder frågan vilken form som är att föredra i standardsvenska.

Vissa menar att man måste upprätthålla regeln om bestämd eller obestämd form på substantivet för att betydelseskilnaden mellan nödvändiga och icke-nödvändiga bisatser ska framgå. Denna betydelseskilnad framgår dock lika mycket av sammanhanget som av substantivets form. Därför tycker vi inte att detta språkvårdsargument ska ges så stor tyngd.

I stället bör valet mellan bestämd och obestämd form i de här fallen huvudsakligen betraktas som en stilfråga. Det oböjda substantivet ger ett mer formellt intryck och passar i sammanhang där formalitet och neutralitet är viktiga kvaliteter:

De barn som blir aktuella för behandling på kliniken informeras senast en vecka innan studien startar.

För sammanhang där man som skribent har anledning att ge ett mjukare, informellare intryck förekommer ofta den bestämda formen:

De barnen som besöker klinikens lekterapi välkomnas med ballonger och om hälsan tillåter bulle och ett glas saft.

Man kan också, åtminstone stundtals, vilja ta hänsyn till det faktum att en skribent som skriver en viss form kan bli be-

dömd utifrån detta. Ett fåtal språkriktighetsfrågor får en speciell status; de används som ett slags lackmuspapper som ger en indikation om skribentens generella duglighet. Substantivets böjning före en nödvändig *som*-sats kan fungera just som ett sådant mätinstrument och får därmed ett socialt värde. Av det skälet kan det i vissa sammanhang vara viktigt för en skribent att känna till mönstret och hålla sig till det. I sådana fall är det bestämd artikel och obestämd form på substantivet som gäller. Lösningen för att inte låta för formell, utan att riskera att stöta sig med mer konservativa läsare, kan vara en omskrivning:

Alla barn som tar sig till skolan trots ovädret är välkomna att stanna hela dagen.

Rekommendation

Den klassiska språkriktighetsregeln säger att substantiv framför nödvändiga *som*-satser ska ha bestämd artikel (*den/det/de*) och stå i obestämd form. Det heter alltså: *Den patient som ingår i studien får ersättning* och *De elever som tar sig till skolan trots ovädret är välkomna att stanna hela dagen*.

Det här gäller främst i formella texter, eftersom konstruktionen med den obestämda formen kan ge en strikt eller teknisk prägel åt texten. Alternativet, att använda bestämd form framför nödvändig *som*-sats som i *De barnen som tar sig till skolan trots ovädret är välkomna att stanna hela dagen*, ger ett mindre formellt intryck. Men detta alternativ kan av vissa läsare ses som alltför talspråkligt, vilket kan påverka bilden av skribenten. I vissa sammanhang kan då en omformulering vara att föredra, om det traditionella mönstret känns alltför stelt.

Hon är läkare eller hon är en läkare?

Problemet

Är hon *läkare* eller är hon *en läkare*? Är han *pappa* eller *en pappa*? Spelar det någon roll om det lilla *en* eller *ett* finns med i meningar som de här?

Utredning

Hon är en läkare och *han är ett arbetsplatsombud* är nominalfraser som innehåller den obestämda artikeln *en* eller *ett*. Man kan uttrycka samma sak utan *en* eller *ett*: *Hon är läkare* och *Han är arbetsplatsombud*. Det finns gott om nominalfraser i obestämd form som ser ut på båda sätten:

Det ligger en bok i köket.

Rafael har en trevlig pappa.

Vi har köpt en elcykel!

Fatima är en kompetent lärare.

Peter vill gärna ha sås till riset.

Rutig keps är inte så snyggt till aftonklänning.

Piano kan väl inte vara så svårt att spela.

Vi har köpt elcykel!

Mia är lärare i botten.

Det finns en viss betydelseskillnad mellan satser som innehåller *en* eller *ett* och satser där nominalfrasen står utan artikel. Om den obestämda artikeln, *en* eller *ett*, saknas betyder det att nominalfrasen syftar på en kategori, och inte på en specifik referent, alltså en viss sak eller en viss person som finns eller som vi kan föreställa oss. Den kategorin kan vara en yrkesgrupp, en sorts mat, en grupp av något annat såsom

klädesplagg, fordon eller ämnen. När vi talar om *att arbeta som smed, gilla isterband* eller *köpa hatt* tänker vi inte på en specifik smed, ett visst isterband eller en särskild hatt, utan på smeder, isterband och hattar som kategorier eller typer. När man syftar på en kategori blir det mindre rimligt att peka ut det enstaka exemplar som ju *en* eller *ett* signalerar. Ibland är denna möjlighet att syfta på kategori snarare än på en specifik referent så inarbetad i språket att den artikellösa formen ingår i fasta fraser eller konstruktioner, som man lär sig som en helhet: *åka tåg/båt/bil, spela boll/piano, bygga hus/stuga* och så vidare. Här syftar vi inte på något speciellt fordon, utan en viss typ av fordon, inte på någon speciell boll eller något speciellt piano, utan på förmågan att hantera sådana och inte på ett speciellt hus eller någon speciell stuga, utan på företeelsen att låta uppföra något att bo i.

Man kan också notera skillnaden mellan meningarna *Hon är lärare (i botten)* och *Hon är en kompetent lärare*. Den förra handlar om tillhörigheten till en grupp, det vill säga en kategori, och då väljer man en artikellös konstruktion. Den senare pekar ut en viss individ, eftersom den ger ett värdeomdöme om specifikt denna person, och då används den obestämda artikeln.

Vanligen undviker man alltså att sätta ut *en* eller *ett*, det vill säga obestämd artikel, när man syftar på kategori snarare än exemplar. På samma sätt är det svårt att föreställa sig pluralböjning på substantiv som syftar på en kategori. Om man använder plural har man ju specificerat ett visst antal referenter och om man kan räkna dem är de exemplar, inte en kategori. Så fort substantivet sätts i plural får det alltså specifik referens i stället för generell. Meningen *Peter vill gärna ha såser till riset* leder genast tanken till specifika sorters sås, till exempel sötsur sås och pepparsås, inte till en önskan om en vilken som helst krämig anrättning.

I många fall fungerar en nominalfras både med och utan obestämd artikel, som i exemplen med elcykeln ovan. Vi kan mycket väl säga både *Vi har köpt en elcykel!* och *Vi har köpt elcykel!* Men de två meningarna är inte riktigt synonyma. I det första fallet, *Vi har köpt en elcykel!*, avses ett specifikt exemplar och meningen sägs nog i ett sammanhang där man kommer att beskriva vilken färg eller vilket märke av cykel man har köpt, eller en inbjudan för den man talar med att komma och provcykla nyheten. I det andra fallet, *Vi har köpt elcykel!*, är kontexten förmodligen vidare, elcykeln är en kategori som inte bara representerar ett exemplar utan en del av livsstil: *Vi har flyttat till förorten, börjat pendla och köpt elcykel*, eller *Vi har sålt bilen och köpt elcykel och solpaneler*. Men det här hör till språkets allra finaste betydelsenysanser.

I vissa fall är de två möjligheterna, att syfta på ett exemplar eller på en kategori, överlappande och då blir valet meningslöst. De flesta skulle säga att båda alternativen går lika bra – och kanske inte spelar någon större roll för betydelsen av meningarna:

Nu har vi (en) storskärm på plats!

Han hade (en) dunderande huvudvärk.

Laget har (en) möjlighet till revansch på onsdag.

Valet mellan ett substantiv med *en* eller *ett* och ett naket substantiv är alltså på det stora hela inte så svårt: ett substantiv med *en* eller *ett* syftar på en specifik person eller sak, medan ett naket substantiv syftar på en kategori. Men i några fall blir valet mellan obestämd nominalfras med *en* eller *ett* och nominalfras utan *en* eller *ett* en språkriktighetsfråga. Det gäller vid yrkesbeteckningar och beteckningar för familjeord (som

till exempel *far* och *mormor*). Ofta står yrkesbeteckningar och andra gruppstillhörigheter som nakna substantiv:

Stina vill bli professor.

Kim är kaptén på ett stort rederi.

Hon var expedit i en byggbutik.

Han var far till fem barn.

Men vad gäller beteckningar av det här slaget finns variation mellan konstruktioner med och utan *en* och *ett*. Både *Hon är läkare* och *Hon är en läkare* är möjliga och förekommer i svenska. Den senare konstruktionen, *Hon är en läkare*, anses vara påverkad av engelskans *She is a doctor*. Möjligen är det därför som denna konstruktion inte alltid anses helt rumsren i språkriktighetssammanhang; den kan anklagas för att vara en anglicism. Att en konstruktion är inlånad diskvalificerar den dock inte från att vara användbar. En viktigare faktor vid en rekommendation är snarare att den fått något av ett socialt stigma, och att det kan vara klokt att undvika den av det skälet.

Det är heller inte nödvändigtvis så att konstruktionen är en produkt av engelsk påverkan på svenskan. Det finns också en språkhistorisk förklaring till denna konstruktions (eventuellt) ökande närvaro i svenskan. Förändringen kan vara ett led i den månghundraåriga process som har utökat betydelsen av räkneordet *ett* till att också fungera som obestämd artikel. Processen ser nu ut att gå vidare från att bara gälla specifika referenter (alltså exemplar) till att även omfatta icke-specifika i många sammanhang. *Hon är en läkare* behöver då inte ses som en import, utan som ett led i samma språkförändringsprocess som gett oss den obestämda artikeln. Båda förkla-

ringarna kan också vara sanna samtidigt, och förändringarna påverkas kanske också av varandra.

Ytterligare ett argument, om än på marginalen, för att använda den artikellösa formen vid yrkesbeteckningar är att möjliggöra skillnaden mellan följande:

Hon jobbar som läkare.

Hon jobbar som en läkare.

Den som arbetar *som läkare* har läkarexamen och är läkare till sin profession. Den som arbetar *som en läkare* behöver inte alls vara läkare, utan arbetar på ett sätt som i något avseende (till exempel oregelbundna arbetstider och jourpass) påminner om läkaryrkets arbetsformer.

Rekommendation

Vår rekommendation är att man, när man talar om kategorier, till exempel yrkeskategorier, använder nominalfraser utan *en* eller *ett*: *Hon var plåtslagare*. När man talar om exemplar, till exempel en viss yrkesperson, använder man nominalfraser med *en* eller *ett*: *Hon kontaktade en plåtslagare för takarbetena*.

Oavsett vad som har haft störst betydelse för närvaron av meningar som *Hon är en läkare* i svenskan, så förknippas de av vissa med engelskans inflytande, och har därför betraktats som problematiska. Detta utgör i sig en viss grund för att undvika konstruktionen i standardsvenska. Ett annat skäl är att mycket få eller ingen tycker illa om konstruktionen *Hon är läkare*. Det är då klokt att välja den konstruktion som inte väcker irritation hos någon, oavsett om man uppfattar irritationen som ogrundad eller ej.

Avslutning

Frågor om närvaron eller frånvaron av bestämd form och *en* eller *ett* tillsammans med substantiv förutsätter en del kunskap om svenskans grammatik. När den här typen av frågor ska utredas involverar det grammatiska argument. I de utredningar som gjorts här kan konstateras att det för *denna/detta* respektive *den/det här* finns två grammatiska mönster, och då får andra faktorer fälla avgörandet. I det här fallet kan man konstatera att det delvis handlar om vanlig ordinlärning: när man lär sig ett pronomen som *hans* eller *denna*, lär man sig samtidigt hur ordet används; i det här fallet tillsammans med ett substantiv i obestämd form: *hans bok*, *denna bok*.

Grammatiska argument spelar också roll för valet mellan bestämd och obestämd form i substantiv som följs av en *som*-sats. Men här spelar också en analys av betydelse roll; man ska kunna avgöra om *som*-satsen är nödvändig eller fungerar som ett inskott.

För valet mellan närvaro och frånvaro av *en* eller *ett* i meningar som *Hon är (en) läkare* används återigen grammatiska argument ackompanjerade av betydelseanalys: om man har att göra med ett exemplar är det vanligt att man använder *en* eller *ett*, om man i stället har att göra med en kategori brukar man använda substantivet utan *en* eller *ett*. I grammatiska analyser brukar analogier vara värdefulla redskap. Om man använder en viss form i ett visst sammanhang ska man analogt använda samma form i andra liknande sammanhang. Precis så resonerar vi också i fallet *Hon är läkare*. Eftersom *läkare* är en (yrkes)kategori rekommenderar vi att man, analogt med andra substantiv som betecknar kategorier, använder substantivet utan obestämd artikel, det vill säga utan *en* eller *ett*.

Men även för språkliga företeelser som är så grammatiskt

styrda som substantivet och dess böjning eller artikelbruk spelar också andra språkliga nivåer in. En är betydelse, vilket diskuterats ovan. En annan viktig faktor att beakta är språkbruket. Att ge en rekommendation som går stick i stäv med vad språkbrukarna faktiskt skriver har knappast framtiden för sig. Samtidigt kan vi inte okritiskt rekommendera det vanligaste sättet att uttrycka något. Föreställningar om fint och fult, kanske baserade på tidigare språkråd, spelar också roll och kan göra att vissa former är stigmatiserade. Många anser att det är ”fult” eller ”osvenskt” att använda konstruktionen *Hon är en läkare*. Vad som är fult och inte är naturligtvis subjektivt och därför knappast ett hållbart språkriktighetsargument och att ett ord har annat ursprung än fornsvenskan är så vanligt att det inte heller kan gälla. Men föreställningarna kan ändå spela roll för hur språkanvändaren bedöms, och därför tar vi hänsyn till det vid rekommendationer.

För de här konstruktionerna spelar också dialektala former och historiska former viss roll: dialektala eller regionala former kan skilja sig från de rekommendationer vi ger för skriven standardsvenska, utan att detta alls utgör ett problem. Historiska former har ofta, men inte alltid, en viss status, som ska beaktas. För att ge en rekommendation måste vi således ta hänsyn till hur olika språkliga nivåer samspelar. Det är alltså det som gör att vi rekommenderar *Denna dag, ett liv* för den som vill skriva standardsvenska. Varianten *Denna dagen, ett liv*, fungerar däremot utmärkt i talad svenska, som också var vad farbror Melker ägnade sig åt i Astrid Lindgrens *Vi på Saltkråkan*, varifrån exemplet är hämtat.

Onödiga eller nödvändiga att

Eftersom att det är fredag i dag så fokuserar vi på klimatmålet

Det lilla ordet *att* hör till de absolut vanligaste orden i svenskan. Ändå skulle nog många tycka att det vore svårt att förklara vad *att* egentligen används till eller vad det betyder. Därför är det kanske inte så konstigt att vi kan bli tveksamma till när *att* egentligen ska användas och när det inte ska användas. Flera språkriktighetsfrågor uppstår när vissa språkbrukare använder *att* där andra språkbrukare menar att det inte hör hemma, till exempel i förbindelse med *eftersom* (*eftersom att*), som i exemplet nedan.

Eftersom att det är fredag i dag så fokuserar vi på klimatmålet "Begränsad klimatpåverkan".

Ibland kan man också bli osäker på om *att* verkligen är det rätta ordet att använda eller om det snarare borde vara *om*. Finns det någon skillnad mellan att säga *Det känns som om jag inte hade kommit någonstans* och *Det känns som att jag inte hade kommit någonstans*? Det finns även andra konstruktioner där bruket varierar: heter det *börja att förklara* eller *börja förklara*? Eller kan man till och med skriva *börja och förklara*?

För att utreda frågorna behöver man se dels till språkssystemet, det vill säga vilka syntaktiska funktioner *att* har i språket, dels till bruket, det vill säga hur *att* används. Dessutom behöver man ta in normföreställningar och åsikter om *att*-bruket i olika sammanhang. I vissa konstruktioner varierar

att utan att någon reagerar, medan språkbrukarna kan ha starka åsikter om *att*:s vara eller inte vara i andra konstruktioner.

Det första man behöver ta reda på vid *att*-frågor är vilket av de två *att* som finns i svenskan, subjunktionen och infinitivmärket, som man har att göra med. I skrift ser orden identiska ut, men de används på lite olika sätt. Medan infinitivmärket *att* enbart används med verb i infinitiv är subjunktionen *att*:s funktion att inleda underordnade satser, alltså bisatser. Se följande exempel.

Det var bra att du deltog. (subjunktion)

Det var bra att träffa dig. (infinitivmärke)

I det första exemplet inleder *att* en bisats som innehåller såväl ett finit verb (*deltog*) som ett subjekt (*du*), men i det andra exemplet inleder i stället *att* en infinitivfras. Infinitivfrasen innehåller också ett verb (*träffa*) men till skillnad från i bisatsen är detta verb inte finit utan står i grundform, infinitiv. Det finns heller aldrig något utsatt subjekt i infinitivfrasen, det vill säga det är inte explicit uttryckt vem det är som var med om själva träffandet av dig, även om det finns med i tanken som ett underförstått tankesubjekt.

Såväl infinitivfrasen som bisatsen kan alltså inledas av vad som på ytan ser ut att vara samma ord. Men medan subjunktionen *att* alltid uttalas ungefär som den skrivs (alltså med ett kort a-ljud och ett tydligt t-ljud), kan infinitivmärket *att* också uttalas med ett kort å-ljud: *å*. Därför säger vi:

Det var roligt å se dig! (för infinitivmärket *att* kan uttalas som *å*)

Men vi säger inte

Det var roligt å du kom! (för subjunktionen *att* kan inte uttalas som *å*)

Att infinitivmärket kan uttalas som *å* har betydelse för den sista av de tre frågor vi ska utreda här:

- *eftersom* eller *eftersom att*?
- *som om* eller *som att*?
- *börjar skriva* eller *börjar att skriva* eller *börjar och skriva*?

I *eftersom att* och *som att* är det alltså subjunktionen *att* som utreds, medan det i *börjar att skriva* är infinitivmärket.

Ska man skriva *eftersom* eller *eftersom att*?

Problemet

Heter det *eftersom* eller *eftersom att*? Ska jag skriva *Du är inte målgruppen eftersom du betraktar politism som verklighetsfrånvarande propaganda* eller *Du är inte målgruppen eftersom att du betraktar politism som verklighetsfrånvarande propaganda*?

Utredning

Eftersom förekommer både med och utan *att*, men det är den *att*-lösa varianten som traditionellt har varit klart vanligast i skriftspråket, och det är den som finns med i grammatiska beskrivningar av svenskan. Vissa språkbrukare reagerar på *eftersom att* och uppfattar konstruktionen som felaktig, medan den för andra kan kännas helt naturlig även i standardskrift. De skriver sådant som:

Precis som att röka själv är passiv rökning farligt eftersom att röken innehåller många skadliga och cancerframkallande ämnen.

I många andra subjunktioner ingår *att* också som en helt naturlig del, som i exemplen nedan med *därför att* och *trots att*.

Han stödjer regeringen därför att dess politik gynnar honom.

Det är konstigt, men trots att det är minusgrader känns det inte kallt.

Precis som är fallet med *eftersom (att)* används *därför att* och *trots att* för att inleda bisatser, så frågan är varför det uppfattas som fel med *att* ihop med *eftersom* när det går bra i andra, likartade fall. Det är ju ett mönster i språket att subjunktioner ibland består av två ord, och särskilt *därför att* är ju snarlikt i betydelsen. En förklaring finns i subjunktionernas uppbyggnad och ursprung.

Det är ovanligt att det kommer nya subjunktioner i språket; vi har så att säga de subjunktioner vi har. Det finns olika typer av subjunktioner i svenskan, och fyra av dem räknas som basala: *att*, *om*, *som* och *än*. De basala subjunktionerna används i många olika sammanhang, inte minst för att bilda andra subjunktioner. Ofta utgörs dessa subjunktioner av flera ord, men de kan också ha smält ihop. Några exempel:

- Prepositionen *trots* + subjunktionen *att* bildar subjunktionen *trots att*: *Han kom på festen trots att han var sjuk.*
- Adverbet *därför* + subjunktionen *att* bildar subjunktionen *därför att*: *Han kom inte på festen därför att han var sjuk.*
- Adverbet *förr* + subjunktionen *än* bildar subjunktionen *förrän*: *Jag går inte förrän du bett om ursäkt!*
- Prepositionen *efter* + subjunktionen *som* bildar subjunktionen *eftersom*: *Han kom inte på festen eftersom han var sjuk.*

När *eftersom* börjar konstrueras med *att* är det ett exempel på hur vi språkbrukare övergeneraliserar ett mönster där många subjunktioner tenderar att bestå av två separata ord:

först ett formord som bär på ganska specifik egenbetydelse (*därför* eller *trots*) och därefter en betydelseom bisatsmarkör (*att*). Om man uppfattar *eftersom* som ett formord på ungefär samma sätt som *därför* och *trots*, blir det inte så konstigt att lägga till ett *att* även här. Det hjälper säkert till att *eftersom* till betydelsen ligger mycket nära den sammansatta subjunktionen *därför att*. Båda inleder orsaksangivande bisatser och de är många gånger utbytbara sinsemellan.

Det är inte enbart i förbindelse med *eftersom* som detta mönster appliceras. Även andra ettordssubjunktioner konstrueras ibland med *att*, även om det inte alltid uppfattas som rätt.

Vad som förvånar mig mest är att männen fortsätter skriva till mig fastän att jag inte svarar.

Så jävla komiskt att jag, medan att jag skrev inlägget, lyssnade på Vikingarnas "Den stora dagen".

De är ansvariga för det mesta av dödandet i regionen, särskilt Förenta staterna sedan att de gick in i Irak, och Storbritannien efter att ha invaderat Libyen.

Tog med mig ett par extra skor ifall att det börjar regna.

Det är inte alltid man ser effekterna utav 5 minuters metoden förrän att barnet är stort.

I samtliga fall får man en korrekt mening utan *att* och det är den *att*-lösa varianten som normalt sett finns med i listor över subjunktioner i svenskan.

Det kan också vara intressant att titta bakåt; språket förändras ju över tid. Faktum är att denna typ av "extra *att*" i subjunktioner redan på 1930-talet uppmärksammades av språkvårdare som avrådde från bruket. Några exempel från tidigt 1900-tal:

I fall att han kommer, skall flaggan vara hissad.

Båten gick, fastän att flera passagerare voro kvar på ön.

*I dag är det fyrtio år sedan att kvinnorna fingo domstols-
utslag på att de få röka på offentliga platser.*

Han arbetade tills att han slutade.

Språkvården baserade då sin rekommendation på språklig logik, utifrån tanken att det skulle vara ologiskt att använda *att* med dessa subjunktioner eftersom *att*:et inte behövs. Men från ett annat perspektiv tycks subjunktionerna med ett extra *att* följa en annan logik, att det handlar om en vidgning av ett mönster som redan finns i systemet. Vad som är "logik" för subjunktioner beror alltså på vilket perspektiv man anlägger.

Att det går att ge en förklaring till varför *eftersom* ibland följs av *att* med hänvisning till andra konstruktioner, betyder inte per automatik att *eftersom att* ska räknas som en del av standardskriften. Centralt för den bedömningen är hur pass etablerat bruket av *eftersom att* är i nutida svenskt standardskriftspråk, och om det finns skillnader mellan olika typer av skriftspråk. Korpusundersökningar visar att *eftersom att* är relativt ovanligt i skrift. Det är vanligast i tillfälligt och vardagligt språk, där *eftersom att* kan vara förstahandsvalet hos enskilda skribenter, men sammantaget är dominansen för *eftersom* utan *att* mycket stor, och i mer formella texter är *eftersom att* mycket ovanligt.

Eftersom att är ingen särskilt hett omdebatterad språkriktighetsfråga, men det finns ändå läsare som reagerar på det med förvåning och undran. Ibland får det negativa omdömen av dem som kommenterar det: "Det skär i ögonen varje gång jag läser det", "*Eftersom att* klingar konstigt i mina öron" eller "Det måste väl ändå vara helt fel". Däremot finner man inga liknande reaktioner eller kommentarer på subjunktionen *eftersom* utan *att*.

Rekommendation

Vår rekommendation är att den som vill undvika reaktioner på uttrycket skriver *eftersom* (utan *att*). Även om bruket av *eftersom att* är vanligt hos enskilda skribenter är det fortfarande så pass ovanligt i svenskt skriftspråk att läsare reagerar. Det är fullt möjligt att *eftersom att* i framtiden kommer att bli vanligare och rekommendationen kan i så fall ändras, men även om det är möjligt så är den framtiden inte här.

Heter det *som om* eller *som att*?

Problemet

Hur ska jag skriva, *Det verkar som om sekretionen av kortisol är periodvis ökad vid bukfetma* eller *Det verkar som att sekretionen av kortisol är periodvis ökad vid bukfetma*? Är det ena mer rätt än det andra? Betyder de olika saker?

Utredning

Konstruktioner med *som om* eller *som att* är så pass lika att även vana skribenter blir osäkra på vad man bör välja. Kan någon anses vara mer standardspråklig än den andra eller finns det någon betydelseskillnad att ta hänsyn till? Exempelen på nästa sida visar hur både *som om* och *som att* kan användas i strukturellt identiska konstruktioner.

Det verkar som om det nya huset byggts för att hysa många människor.

Mönstret för diabetes typ 1 är komplext, och det verkar som att flera gener och flera miljöfaktorer måste samverka för att ge en tillräcklig orsak till klinisk sjukdom.

Här samspelar tre subjunktioner, *som*, *om* och *att*, och man får börja med att beskriva konstruktionerna grammatiskt. I detta fall analyserar vi inte *som om* eller *som att* som flerords-subjunktioner, eftersom *som* tycks höra samman med verbet i huvudsatsen, snarare än med den bisatsinledande subjunktionen. Om vi utgår från en mening som inleds med *Då kändes det som* kan vi se att *som*:et både kan följas av en *att*-bisats, en *om*-bisats och av en nominalfras:

Då kändes det som att jag kunde kasta hur långt som helst.

Då kändes det som om vi hade matchen under kontroll, menade Alfred.

Då kändes det som en bra idé.

Denna omständighet tyder på att *som* hänger ihop med verbet *kändes* snarare än med bisatsen. I det här fallet är alltså *som* snarare en del av hur verbet *känns* konstrueras: det heter helt enkelt att något *känns som* någonting. Konstruktioner med *som*, följt av *om*- eller *att*-bisats, uttrycker någon form av jämförelse eller liknelse. De används också med en hel rad andra verb, *verkar/tycks/förefaller/är/syns/låter*, som uttrycker hur något uppfattas. Det som står i bisatsen är då något som inte behöver vara sant, alltså irreellt, icke-faktiskt, hypotetiskt eller dylikt. I många fall kan både *om* och *att* användas, som i detta exempel:

Det ser ut som om han svävar över marken.

Det ser ut som att han svävar över marken.

Med *om* signaleras att personen inte svävar på riktigt, men att det ser ut så. Samma tolkning är fullt möjlig med *att*, men *att* lämnar också utrymme för tolkningen att han faktiskt svävar på riktigt.

Prototypiskt inleder *om* och *att* olika typer av bisatser. De som inleds av *om* uttrycker alltid någonting hypotetiskt. Det som står i en *om*-inledd bisats kan aldrig förutsättas vara sant, som till exempel nedan:

Om det regnar i morgon, hålls avslutningen i aulan.

Den som yttrar meningen, vet ännu inte huruvida det kommer att regna i morgon eller inte. Det som står i *om*-satsen är alltså hypotetiskt, vilket är typiskt för *om*-bisatserna.

Även *att*-satser kan uttrycka någonting icke-faktiskt, men den tolkningen är till skillnad från *om*-satserna helt beroende av sammanhanget:

Det var roligt att jag fick komma.

Hon längtar efter att vi ska komma.

I det första exemplet uttrycker *att*-bisatsen någonting som inträffat, medan den i det andra exemplet i stället uttrycker en framtida, möjligen hypotetisk, situation eller händelse. Eftersom *om*-bisatser och *att*-bisatser har lite olika mönster kan man tänka att en *som om*-sats bär en starkare prägel av liknelse med någonting hypotetiskt än vad en *som att*-sats gör. I de flesta fall spelar detta nog inte så stor roll för vår förståelse av en specifik mening, men ibland finns en nyansskillnad mellan *som om* och *som att*, där *som om* fungerar mer som liknelse och har mer hypotetisk funktion medan *som att* mer uttrycker ett faktum. Nyansskillnaden i betydelse blir då att *Det verkar som att du har mycket att göra* fungerar som ett konstaterande av att du faktiskt har mycket att göra medan *Det verkar som om du har mycket att göra* blir mer av en gissning eller fråga om huruvida du har mycket att göra. Skillnaden är subtil, och alla verkar inte bedöma konstruktionerna på samma sätt.

I modern svenska är både *som om* och *som att* vanliga, men i mer formella texter är *som om* ungefär dubbelt så vanligt som *som att*, och tvärtom i vardagliga texter. *Som att*-varianten är också yngre. Bara för några årtionden sedan dominerade *som om*-varianten stort, och ju längre bakåt i tiden vi går, desto tydligare blir det mönstret. På slutet av 1800-talet förekom *som att*-varianten knappast alls.

Trots att det kan finnas en nyansskillnad mellan konstruktionerna som består i att *som om* mer betonar det hypotetiska än *som att*, så kan vi ändå nästan alltid välja mellan *som om* och *som att*. Det beror antagligen på att verb som *verkar*, *känns*, *tycks*, förefaller i sig själva signalera att det som följer på dem inte är faktiskt. Det finns ju en betydelseskillnad mellan *Det är en god idé* och *Det verkar vara en bra idé*. I konstruktionen med *verkar* uttrycks ett slags reservation eller en tvekan i förhållande till huruvida idén är god. På samma sätt fungerar det i konstruktioner med *som om* och *som att*: det hypotetiska eller icke-faktiska signaleras redan av verbet *verkar/känns/tycks som* och då blir det mindre viktigt om den bisats som uttrycker den tänkta aktionen inleds med *om* eller *att*.

Rekommendation

Både *som om* och *som att* är korrekt standardsvenska. Man kan säga att *som om* har ett något högre stilvärde än vad *som att* har, eftersom *som om* är vanligare i formella texter än i texter med vardagligt språk. Det kan ibland också finnas en nyansskillnad i graden av irrealitet: *som om* är i så fall mer irreellt än *som att*.

Ska det vara *att* eller *och*?

Problemet

Hur ska jag skriva, *Avdelningen måste sluta och köpa in konsult-tjänster* eller *Avdelningen måste sluta att köpa in konsult-tjänster*? Eller går kanske båda konstruktionerna lika bra?

Utredning

Det *att* det här handlar om är infinitivmärket, eftersom det står med verb i infinitiv och kan uttalas *å*. Svårigheterna att välja mellan infinitivmärket *att* och konjunktionen *och* uppstår antagligen eftersom *och* också kan uttalas *å*, precis som infinitivmärket. Det som uttalas *Kan du sluta å tjata!* skulle kunna skrivas antingen *Kan du sluta och tjata!* eller *Kan du sluta att tjata!* Vanligtvis är det ändå lätt att välja mellan *att* och *och*, trots att båda kan uttalas *å*, eftersom orden har så olika funktioner. Medan *och*:s funktion är att samordna, är infinitivmärket *att*:s funktion att inleda infinitivfraser. I exemplen nedan kan man uttala såväl *att* som *och* med ett kort å-ljud, men det är ändå lätt att välja mellan *att* och *och* eftersom funktionerna skiljer sig så tydligt åt.

Jag längtar efter att kunna resa utomlands igen.

Först flög vi till Aten och sedan tog vi en båt ut till ön.

Det som trasslar till det i *Kan du sluta å tjata!* är att *och* kan ha en funktion som mer liknar *att*:s, en funktion som kallas pseudosamordnande, till skillnad från *och*:s vanliga funktion som äkta samordnande.

Normalt sett när *och* står mellan två verb, förstår vi det som att varje verb uttrycker en egen, distinkt aktion, som samordnas med *och*. Ta ett exempel som *Peter både läser och skriver poesi*. Vi tolkar meningen som att Peter gör två saker: han läser

poesi och han skriver poesi. Det är två olika handlingar som uttrycks: *läser och skriver*. Men i pseudosamordningar står *och* mellan två verb utan att samordna dem på det tydligt åtskilda sättet. I *Peter sitter och skriver poesi* är det snarast frågan om en och samma verbhandling, där det första verbet (*sitter*) framför allt uttrycker att skrivandet pågår fortlöpande. Man kan utan problem säga *Peter skriver poesi* och få ungefär samma innebörd, minus den pågående nyansen. Det är alltså något särskilt med konstruktionen *sitter och* + tempusböjt verb, och det gäller för flera liknande konstruktioner med verb som anger befintlighet (*Hon stod och väntade på bussen*, *Han ligger och läser*), rörelse (*Han gick och dagdrömde*, *Jag går och lägger mig*, *Hon sprang och letade efter en telefon*) eller fas i ett skeende (*Han börjar och bygga sitt hus till sommaren*, *Jag fortsätter och städa i morgon*).

Pseudosamordningar är mycket vanliga i svenskan. De uppvisar en hel del likheter med hjälpverbskonstruktioner så till vida att det första verbet i samordningen inte är helt självständigt i förhållande till det andra verbet, utan i huvudsak bidrar med att precisera den andra verbhandlingen, ungefär som ett hjälpverb brukar göra.

Att pseudosamordningen påminner om en hjälpverbskonstruktion är extra tydligt i vissa fall, där det går att välja mellan en pseudosamordning och en infinitivkonstruktion med *att*. Det kan man till exempel vid fasverb som *fortsätta*, *börja* och *sluta*, som anger inledningsfasen, pågåendefasen eller slutfasen av det skeende som det följande verbet uttrycker. Med dessa verb går både *och* och *att* bra:

Peter började och skrev poesi när han var i tonåren.

Peter började att skriva poesi när han var i tonåren.

Peter fortsätter och skriver poesi.

Peter fortsätter att skriva poesi.

Sluta och skriv poesi!

Sluta att skriva poesi!

Likheten med hjälpverb visar sig också genom att det ibland är möjligt att bilda en verbkedja med ett tempusböjt fasverb och ett annat verb i infinitiv utan att det står något infinitivmärke *att* emellan, något som är typiskt för hjälpverb:

Peter började skriva poesi.

Peter fortsätter skriva poesi.

Sluta skriva poesi.

I modern svenska används såväl pseudosamordningar som infinitivfraser, med och utan *att*, tillsammans med fasverb, men en infinitivfras är det vanligaste mönstret. Infinitivfras brukar också uppfattas som den mest formella och korrekta varianten, medan pseudosamordning vanligen bedöms som mer informell.

I exemplen som vi tittat på hittills har konjunktionen *och* använts tillsammans med tempusböjda verb och infinitivmärket *att* tillsammans med verb i infinitiv. Det är också det förväntade mönstret. Men på grund av att båda orden kan uttalas på samma sätt, händer det också att *och* används tillsammans med verb i infinitiv, som i följande exempel:

Peter började och skriva poesi.

Peter fortsätter och skriva poesi.

Sluta och skriva poesi.

Den här typen av konstruktioner uppkommer antagligen eftersom uttalets *å* kan svara mot såväl *och* som *att* i skrift-

språket. Möjligen bidrar också det faktum att pseudosamordningar är vanliga i förbindelse med dessa verb. Det här bruket är ovanligt i mer formella texter (där infinitivmärket *att* används i stället för konjunktionen *och*), men förekommer ibland i vardagliga och mindre formella texter. Även i dessa texter är bruket dock relativt ovanligt.

Rekommendation

Vårt råd är att skriva *Avdelningen måste sluta att köpa in konsulttjänster*. Om man är tveksam, och det som uttalas å följs av ett verb i infinitiv, rekommenderar vi att man använder infinitivmärket *att* i stället för konjunktionen *och*. Man bör alltså skriva till exempel *sluta att köpa*, *passa på att köpa* hellre än *sluta och köpa*, *passa på och köpa* i formellare texter. (Det finns gott om fall då verb i infinitiv samordnas med *och*, *Hon gillar att köpa och sälja*, det vill säga vanliga samordningar, men här är det knappast någon som tvekar: *och* är självklart.)

När det gäller tidsböjda verb (alltså inte infinitiv) används *och* för att samordna dem. Det gäller både pseudosamordningar (där det kan uppstå tvekan): *Han fortsätter och tjarar*, och vanliga samordningar (där *och* är självklart): *Hon spelar och sjunger*.

När det är möjligt att välja mellan en pseudosamordning och en *att*-infinitiv betyder de samma sak, men eftersom pseudosamordningen är mer informell passar den bättre i informella sammanhang, och *att*-infinitiven i mer formella.

Avslutning

Det finns många fall av *att*-variation som kan väcka tveksamhet. Eftersom *att* har en rad olika funktioner i språket, får man börja med en grammatisk analys, för att se om det är infinitivmärket eller subjunktionen *att*-frågan handlar om. Först där-
efter kan man bedöma hur väl uttryckssätten stämmer med språkssystemet. Tidigare har den delen av språkvårdsutredningarna gärna lett till diskussioner om vad som anses logiskt. Men det finns olika sorters logik, och olika beskrivningar av språkssystemet. Därför behöver man också göra språkbruksundersökningar, utifrån vilka man försöker avgöra om båda varianterna är vanliga i standardspråkliga texter, och om det finns stilskillnader mellan dem. Därtill är det värdefullt att undersöka normföreställningar: Diskuteras *att*-frågan? Finns det negativa attityder till någon konstruktion, som en skribent riskerar att aktualisera om den använder konstruktionen? I dag väger sådant tungt i våra rekommendationer.

Kongruens i predikativ

Korvar är goda men pannkakor är gott

Som skribent kan man tveka inför böjningsformen på adjektiv, särskilt efter verbet *är*: *Personalen är trevlig* eller *personalen är trevliga*? Vissa störs av singularen *trevlig*, andra av pluralen *trevliga*.

Det här är ett språkriktighetsområde som involverar systemargument, och som inte går att diskutera eller utreda utan att använda två grammatiska begrepp: *kongruens* och *predikativ*. Därför går vi först igenom dem.

I dagens svenska innebär *kongruens* att ett adjektiviskt ord knyts till ett substantiv genom att det böjs efter egenskaper som substantivet har. Man säger *Staden är vacker* men *Landskapet är vackert* eftersom ordet *staden* har *n*-genus och *landskapet* har *t*-genus. De olika genusen medför alltså olika böjningsformer på adjektivet. När substantivet står i plural är det i stället denna egenskap (numerus) som styr böjningen oavsett vilket genus ordet har: *Städerna/landskapen är vackra*.

Termen *predikativ* betecknar ett visst sätt som ett adjektiv kan användas i en mening. Här kommer två illustrerande exempel där predikativet är understruket: *Maria är glad och Familjen var stor*. Om adjektivet i stället står före ett substantiv, det vill säga attributivt, som i *den glada Maria* eller *en stor familj*, så är det inte ett predikativ. Då kongruensböjs adjektiven på ett enhetligt sätt och ger aldrig upphov till tvekan eller språkvårdskussioner. Det är alltså bara när adjektiv används i predikativ som variation uppstår, och därför handlar kapitlet bara om den typen av kongruensvariation.

I äldre svenska fanns kasusböjning på substantiven, tre genus och därmed mer kongruensböjning av adjektiviska ord. Dessutom fanns en annan typ av kongruens, verbkongruens, länge kvar i skrift. Man behöver bara gå tillbaka till texter från första halvan av 1900-talet för att hitta verb som är böjda i plural, till exempel *Städerna äro vackra*. Svenskans böjning har alltså förenklats under årens lopp men en rest från det äldre systemet med mycket böjning är att man fortfarande kongruensböjer adjektivet i numerus och genus.

Vilken funktion kongruensen fyller finns det olika uppfattningar om i såväl grammatikforskning som språkvård, och man kan till och med fundera på om den över huvud taget behövs. En tanke är att den syftar till att tydliggöra hur olika ord hör ihop. Samtidigt ska man komma ihåg att kongruensen inte är oundviklig. I engelskan har adjektivet samma form oavsett om substantivet står i singular eller plural: *The city is beautiful*, *The cities are beautiful*, och i nästan hela Norrland böjs adjektivet inte heller i plural i mångas vardagliga tal: *Dom är sjuk*. I dagens svenska finns det många fall utan kongruens, där det ändå är lätt att förstå hur olika ord hänger ihop. I exempel 1 är adjektivet *kostnadsfritt* kongruensböjt med substantivet *inträdet* medan det oböjliga adjektivet *gratis* i exempel 2 är just oböjt. Att de två adjektiven hör ihop med substantivet *inträdet* framgår dock tydligt i båda meningarna.

1. *Inträdet var kostnadsfritt.*

2. *Inträdet var gratis.*

Ordet *gratis* är bara ett av många oböjliga adjektiv i svenskan. Några andra vanliga exempel är *kul*, *redo* och *fel*. Till och med ett av svenskans vanligaste adjektiv är oböjligt, nämligen ordet *bra*. Det är också vanligt att använda presens particip som *spännande*, *lovande* och *troende* som adjektiv och inte heller

dessas kongruensböjs. Vidare finns det många adjektiv som inte har olika former vid *n*-genus och *t*-genus. Man säger både *en svart himmel* och *ett svart moln*. I många sammanhang kongruensböjs inte heller komparationsformer som *bättre* och *vackrast*: *Hon är bättre*, *De är bättre*, *Den hästen är vackrast*, *De hästarna är vackrast*.

Den språkriktighetsfråga som är aktuell vad gäller skriftspråket är alltså bara hur de adjektiv som faktiskt böjs ska böjas i predikativ. För ibland finns det mer än ett alternativ som känns rätt och då kan man fråga sig hur man bör tänka. Exempelparet nedan illustrerar ett sådant fall, där två genusböjningar är tänkbara.

3. *Biträdet är missnöjt*.

4. *Biträdet är missnöjd*.

I båda exemplen är adjektivet (*missnöjd/missnöjt*) kongruensböjt, men man har utgått från olika typer av information. I exempel 3 har man styrts av grammatiska egenskaper hos substantivet *biträdet*, nämligen att ordet står i singular och har *t*-genus, vilket motiverar att predikativet får en *t*-form. I exempel 4 har man i stället utgått från det som ordet hänvisar till, alltså en viss individ som arbetar som biträde. Adjektivformen *missnöjd* används då för att ord för levande varelser vanligtvis har *n*-genus och associeras med det. Det finns relativt få ord med *t*-genus för levande varelser, och man använder gärna *det* för att syfta tillbaka på dem. Och ibland väljer man att böja adjektivet i predikativ som om *biträde* skulle ha haft *n*-genus: *missnöjd*.

Att man kan utgå från information om vad ordet hänvisar till och inte från egenskaper i själva ordet framgår ännu tydligare vid val av pronomen. I exempel 5 används pronomenet *han* för att man utnyttjat det man vet om personen som

biträde syftar på, det vill säga att det är en man, snarare än något hos själva ordet *biträde*, som ju är ett *t*-ord (och lika gärna skulle kunna användas för att syfta på en kvinna). Att använda *det* för att syfta på ordet *biträdet* uppfattas inte som ett alternativ.

5. *Biträdet måste arbeta långa skift. Han verkar inte trivas.*

Även numerus kan innebära att två olika böjningsformer känns lika naturliga. Den situationen beror på att man antingen kan utgå från ordets grammatiska form eller från det ordet syftar på, som i 6–7. Om man böjer efter egenskaperna hos substantivet *personalen*, alltså att det står i singular och har *n*-genus, så får adjektivet formen *trevlig*, se exempel 6. Om man i stället utgår från de olika personer som utgör personalen, så får adjektivet pluralformen *trevliga*, se exempel 7.

6. *Personalen på hotellet var så trevlig.*

7. *Personalen på hotellet var så trevliga.*

I dessa fall kan man alltså förstå de olika formerna som böjning efter olika typer av information. Ytterligare en typ av kongruensfenomen som kan skapa osäkerhet och språkriktighetsdiskussioner visas i exempel 8–9.

8. *Hygien är viktig.*

9. *Hygien är viktigt.*

Denna typ av variation är inte lika lätt att förstå eller förklara. I exempel 8 är adjektivet böjt efter substantivets grammatiska egenskaper, det vill säga att det är ett *n*-ord som står i singular. Det är helt i överensstämmelse med hur man normalt kongruensböjer, men böjningsformen känns ändå lite onaturlig. *T*-formen på *viktigt* i exempel 9 är däremot inte i överensstämmelse med hur man brukar böja. *T*-formen *viktigt* tycks

varken vara motiverad av substantivets grammatiska egenskaper eller av information om det som ordet syftar på, men formen känns trots det mer naturlig. I den andra exempelutredningen behandlas sådana fall närmare.

Det finns alltså olika saker man kan låta styra när man böjer adjektivet i predikativ ställning, och vanligen är det substantivets grammatiska egenskaper eller egenskaperna hos det som substantivet syftar på. Oftast leder de till samma böjningsform och därför är det vanligtvis ingenting som varierar eller skapar språkriktighetsproblem. Det vanliga är alltså fall som *Städerna är vackra* där adjektivets pluralform *vackra* ju både stämmer med substantivets egenskaper och det som ordet syftar på. Substantivet *städerna* är ju böjt i plural och används om ett flertal städer man har i åtanke. Det är alltså först när den grammatiska formen inte helt stämmer överens med egenskaper hos det ordet syftar på som olika alternativ uppstår. I språkvårdslitteratur och grammatisk litteratur kallas detta *böjning efter betydelsen, semantisk kongruens* eller liknande, i kontrast till *böjning efter formen, formell kongruens eller grammatisk kongruens*. Därtill kommer den andra typen av kongruensvariation, som inte lika lätt kan härledas till det substantivet syftar på, och därför inte går lika lätt att förklara. Man behöver också ta fler perspektiv i beaktande. Det handlar för det första om att titta på hur språkbruket faktiskt ser ut: förekommer exempel som *Biträdet är missnöjd* och *Hygien är viktigt* i det skrivna standardspråket? Hur vanliga är i så fall sådana exempel i jämförelse med de grammatiskt motiverade varianterna *Biträdet är missnöjt* och *Hygien är viktig*? Skiljer sig bruket mellan olika genrer?

Ett annat perspektiv att ta hänsyn till är hur de olika kongruensalternativen förhåller sig till det grammatiska systemet samt till skriftspråkshistorien. Stämmer exempelvis meningen

Hygien är viktigt överens med svenskans kongruenssystem såsom det är beskrivet i grammatikböcker? Utgör typen ett nytt fenomen i svenskan eller har den funnits i språket en längre tid?

En närliggande fråga rör normläget. Finns variationen beskriven i språkriktighetsutredningar? Vilka rekommendationer hittar man där? Om de olika kongruensalternativen varit kända sedan tidigare, vilka rekommendationer har då getts? Skiljer de sig från rekommendationerna som ges i dag?

Sammantaget blir alltså följande aspekter relevanta att ta hänsyn till vid utredningarna: språkbruket i dag, skriftspråkshistorien, fenomenens plats i svenskans grammatiska system samt rekommendationer från språkriktighetsverk.

Nedan görs utredningar på två områden där man som språkbrukare kan bli fundersam. Den första handlar om exempel där adjektivet kan böjas antingen efter substantivets grammatiska egenskaper (grammatisk kongruens), eller efter vissa aspekter hos det som ordet syftar på (semantisk kongruens), i par som *Biträdet är missnöjt/missnöjd* eller *personalen var trevlig/trevliga*. I den andra går vi igenom exempel där adjektivets form inte stämmer med det allmänna mönstret, men ändå föredras, som *Hygien är viktigt*.

Biträdet är missnöjt/missnöjd

Problemet

Ska man skriva *Biträdet är missnöjt* eller *Biträdet är missnöjd*?

Utredning

Detta problem uppstår då och då när man skriver. Några exempel som illustrerar problemet listas nedan:

10. *Oppositionsrådet var kritiskt/kritisk till det framlagda förslaget.*
11. *Det nyfödda barnet var gulaktigt/gulaktig i hyn.*
12. *De flesta tyckte att det 18-åriga vittnet verkade trovärdigt/trovärdig.*

I exempel 10 kan man antingen utgå från grammatiska egenskaper hos ordet *oppositionsrådet* och böja predikativet i singular i *t*-form (*kritiskt*). Eller så kan man utgå från att oppositionsrådet hänvisar till en viss person man har i åtanke, och böja predikativet i singular i *n*-form (*kritisk*), eftersom levande varelser associeras med *n*-genus. Samma princip gäller för exempel 11 och 12. I alla exempel ovan finns alltså ett substantiv som står i singular och har *t*-genus, vilket gör att vi kan ha *t*-form på predikativet. Samtidigt hänvisar substantivet till en levande varelse, vilket gör att vi kan välja *n*-form.

De flesta ord som syftar på personer har *n*-genus, men det finns ett antal substantiv med *t*-genus som används om levande personer, som *barnet*, *biträdet*, *geniet*, *helgonet*, *kommunalrådet*, *ombudet*, *proffset*, *syskonet*, *tidningsbudet* och *vittnet*. Därför möjliggör denna typ av substantiv två typer av kongruens i predikativet. I tidningstext hittar man ungefär lika ofta exempel som 13 och 14.

13. *Offret är minderårigt.*

14. *Offret är minderårig.*

Benägenheten att använda den ena eller andra formen varierar dock mellan olika substantiv. Ett ord som tydligt sticker ut är *barnet*. I meningar med substantivet *barnet* i tidnings-språk har predikativet en grammatiskt kongruent form nästan undantagslöst. Det tycks alltså vara betydligt vanligare att skriva *Man får ersättning om barnet är sjukt* än *Man får ersättning om barnet är sjuk*.

Det finns också substantiv som normalt sett används om ett dött ting, men som ändå ibland kan användas för att hänvisa till en levande varelse. Ett exempel på det är substantivet *föremålet* med *t*-genus som brukar beteckna något dött och därför bara möjliggör kongruens efter det grammatiska genuset på substantivet, det vill säga *t*-form, se exempel 15. I uttrycket *föremålet för min ömma låga* tänker man i stället på något levande, nämligen en person man älskar, och då blir det också möjligt med *n*-form, se exempel 16.

15. *Föremålet på bordet är otroligt vackert.*

16. *Föremålet för min ömma låga är otroligt vacker.*

En annan grupp substantiv med *t*-genus som betecknar levande varelser, där man i de flesta fall använder *t*-form, är uttryck för djur, som *biet*, *fölet*, *kreaturet*, *lammet*, *lejonet*, *rådjuret*, *stoet* och *svinet*. Man skriver oftare *Det nyfödda fölet var gulbrunt* än *Det nyfödda fölet var gulbrun*.

Vad styr då valet mellan de två typerna av kongruensböjning? En faktor som har betydelse är om man har en specifik person i åtanke. Då blir det mer naturligt att böja i *n*-genus, se 17. I exemplet riktas kommentaren till en viss person som arbetar som statsråd. I exempel 18 däremot har man ingen specifik

individ i åtanke och där blir det mer naturligt att böja enligt den grammatiska informationen i ordet *statsråd*.

17. *Jag hoppas att statsrådet är medveten om risken att svenska företag lämnar den tyska marknaden.*

18. *Varje statsråd är ansvarigt för att stärka jämställdheten på sitt politikområde.*

Att ett predikativ kan böjas både efter substantivets grammatiska egenskaper och det som substantivet hänvisar till är inte unikt för svenskan utan förekommer i många andra språk. Variationen är heller inget nytt fenomen i svenskan, utan har funnits en längre tid. Här följer ett exempel från 1856.

19. *Det visar sig af betyg undertecknade af öfversten vid det regemente vid hvilket vittnet är anställd att han elfva gånger undergått bestraffning för förbrytelser af allehanda slag.*

Även i den svenska språkvården har man länge diskuterat företeelsen, som tidigare kallades *konstruktion efter betydelsen*. Flera verk under 1900-talet behandlar frågan, och vanligtvis ställer man sig tillåtande i sina rekommendationer. Exempelvis rekommenderas språkbrukaren i *Riktig svenska* från 1939 där att skriva *Biträdet blev nervös* (inte *nervöst*) och *Statsrådet är intresserad* (inte *intresserat*).

Fenomenet beskrivs också som en del av svenskans grammatiska system. I *Svenska Akademiens grammatik* anges att man i de aktuella fallen många gånger hellre böjer utifrån det som substantivet syftar på än efter substantivets grammatiska egenskaper.

Rekommendation

Både meningar som *Biträdet är missnöjt* och *Biträdet är missnöjd* går bra att använda i standardskrift, särskilt när det syftar på en enskild individ. Båda alternativen beskrivs i *Svenska*

*Akademien*s grammatik, båda förekommer i språkbruket och den tidigare språkvården har varit tillåtande till båda formerna. Det finns dock skillnader mellan olika ord som man kan ta hänsyn till. Substantivet *barn* böjer man till exempel ofta efter substantivets grammatiska egenskaper, vilket också är fallet med substantiv för djur med *t*-genus, som *biet*, *fölet* och *lammet*.

Hygien är viktigt

Problemet

Hygien är viktigt låter bättre än *hygien är viktig*, men *hygien* är ju ett ord med *n*-genus, så adjektivet borde väl böjas efter det, och inte med *-t*?

Utredning

Ett starkt mönster i svenskans grammatik är att adjektiv kongruensböjs när förutsättningarna finns. Sådana förutsättningar saknas bland annat vid oböjliga adjektiv (*gratis*) men vid adjektiv som *vacker* och *viktig* är normen att man böjer i numerus och genus. En text som bortser från denna starka norm om kongruensböjning uppfattas inte som standard-svenska. Meningar som *Landskapet är vacker* eller *Städerna är vackert* används inte i standardskriftspråk, utan tolkas som misstag om de ändå skulle dyka upp. Däremot förekommer konstigt nog meningar som inte tycks respektera kongruensreglerna men som ändå uppfattas som normenliga. Några sådana exempel är *Hygien är viktigt*, *Pannkakor är gott* och *En stor bukett blommor till svärmor är gulligt*. Fenomenet brukar kallas *pannkaksmeningar* (efter andra exemplet). Fenomenet är inte unikt för svenskan, utan förekommer även i danska

och norska, som har likartade kongruenssystem. Problemet är hur man som språkbrukare ska förhålla sig till detta fenomen: är den inkongruenta *t*-formen alltid gångbar, bör den bara användas i vissa kontexter eller ska den helt undvikas? Meningar med avvikande predikativ kan ju vara helt förenliga med språkkänslan men de tycks samtidigt gå stick i stäv med kongruensreglerna.

Den predikativform som här behandlas förekommer i tre undertyper, som presenteras med exempel nedan.

Typ 1: *Hygien är viktigt.*

Typ 2: *Pannkakor är gott.*

Typ 3: *En stor bukett blommor till svärmor är gulligt.*

Meningar av den första typen har ett substantiv i singular i obestämd form utan artikel (*en/ett*). Sådana exempel låter för det mesta lite onaturliga om adjektivet kongruensböjs, som *Hygien är viktig*. Om man däremot sätter substantivet i bestämd form måste adjektivet kongruensböjas. I valet mellan *Hygienen är viktig* och *Hygienen är viktigt*, så väljer i princip alla skribenter det första alternativet.

I den andra typen har substantivet också en obestämd form men står i plural. Ofta kan adjektivet kongruensböjas i plural i sådana exempel: *Pannkakor är goda*. Precis som med den första typen så blir den inkongruenta formen onaturlig om substantivet ändras till bestämd form: *Pannkakorna är gott*.

De två första typerna är alltså ganska lika, men den tredje typen skiljer sig tydligt från dem. Substantivet kan ha obestämd artikel och det kan också stå i bestämd form: *Den stora buketten till svärmor i söndags var gulligt*. Exempel av den tredje typen tycks, i motsats till de andra två typerna, dölja en större struktur. Det verkar finnas underförstådd information,

något i stil med *Att ge en stor bukett blommor till sin svärmor är gulligt* och *Att du gav den stora buketten till svärmor i söndags var gulligt*. Ofta kan adjektivet inte stå i kongruent form i sådana exempel (*En stor bukett blommor till sin svärmor är gullig*) och när en kongruent predikativform är möjlig får meningen typiskt sett en helt annan innebörd, se nedan.

20. *Den stora buketten blommor till svärmor i söndags var gulligt.*

21. *Den stora buketten blommor till svärmor var gullig.*

I exempel 20 är det faktum att någon gett en bukett blommor till sin svärmor som var gulligt. I exempel 21 är det i stället den faktiska buketten som var gullig.

Även om det rör sig om tre olika undertyper så aktualiserar de samma fråga, nämligen om det går bra att använda *t*-formen, trots att den inte stämmer med de vanliga kongruensreglerna, eller om man bör undvika den. Ett första område att undersöka blir då språkbruket: Hur vanligt förekommande är den inkongruenta formen? I vilka texter används den? Hur länge har den använts?

Denna typ av predikativ förefaller främst vara ett talspråksfenomen. Exempel som *Hygien är viktigt* och *En stor bukett blommor till svärmor är gulligt* är i dag helt naturliga inslag i det talade språket och har varit det under en längre tid. Redan från tidigt 1900-tal finns uttalanden om att språket vimlar av sådana satser, och det finns goda skäl att tro att de användes långt tidigare än så.

Men även i skriftspråket förekommer typerna. Genom att göra sökningar i stora språkkorpusar kan man få fram uppgifter om hur vanlig den kongruenta respektive inkongruenta predikativformen är. Sökningarna på exempel av typen *Hygien är viktig* (kongruent) *Hygien är viktigt* (inkongruent) visar att

den inkongruenta formen förekommer i skriften standard-svenska men att öppenheten för att använda formen varierar för olika typer av texter.

I fackspråkliga texter undviker man i stor utsträckning den inkongruenta formen. För varje exempel som *Hygien är viktigt* finner man ungefär tre exempel som *Hygien är viktig*. I tidningstext är förhållandet det omvända. Där föredrar man varianten *Hygien är viktigt* framför *Hygien är viktig*. Undersöker man mer informella texter som bloggar och inlägg på internetforum är det svårt att ens hitta några kongruenta exempel som *Hygien är viktig*. I stället används där den inkongruenta *t*-varianten nästan undantagslöst.

Utifrån det som hittills sagts kan man göra följande generaliseringar: *t*-formen undviks gärna i texter med formell stil, den är vanligt förekommande i texter med neutral stil och den är helt dominerande i texter med informell stil. Man skulle också kunna se variationen som ett uttryck för spänningen mellan tal- och skriftspråk. I bloggtexter, där skriftspråket liknar talet, är konstruktioner som *Hygien är viktigt* vanliga medan de i det formella skriftspråket är relativt sällsynta.

Mönstret har också förändrats över tid. I tidningstext från 1910-talet gick det ungefär ett exempel med *t* på 25 utan. I modernt tidningsspråk är det tvärtom, *t*-formen är vanligare än den utan.

Att man utifrån språkkänslan kan uppfatta exempel som *Hygien är viktig* som onaturliga kan bero på att det inte finns så goda förutsättningar för att kongruensböja. Mönstret är annars att man böjer predikativet utifrån substantivets grammatiska form eller det som substantivet hänvisar till. För ord som *hygien* finns det dock ingen lättillgänglig information att kongruensböja efter. För det första kan man inte utgå från vad ordet hänvisar till. Använder man ett substantiv som *städerna*

så har man ett flertal städer i åtanke, vilket motiverar att man böjer adjektivet i plural. Vid ett ord som *hunden* tänker man på en enskild hund och då blir det naturligt att kongruensböja i singular. Ett ord som *hygien* är däremot inte knutet till någon sådan information. Det rör sig inte om en enskild eller flera saker, utan man tänker sig i stället 'hygien i allmänhet'. För det andra finns det inget i formen på substantivet *hygien* som signalerar numerus eller genus, vilket framgår tydligt om man jämför med den bestämda formen *hygienen*. Där markerar ju formändelsen *-en* både att ordet står i singular och att det har *n*-genus. Men i konstruktionen *hygien är viktigt* finns ingen sådan signal på själva substantivet. Det finns med andra ord klart begränsade förutsättningar för att kongruensböja och då kan *t*-formen fungera som "default-form" för predikativet.

Att predikativet får en *t*-form vid exempel som *En stor bukett blommor till svärmor är gulligt* kan förklaras med att meningen innehåller uttryckt information, i form av infinitiven att ge. Man kan ju inte säga *Att ge en stor bukett blommor till svärmor är gullig*.

Det finns ytterligare en grammatisk faktor som har betydelse för om predikativet får en kongruent form eller inte i exempel som *Hygien är viktig/viktigt*. Det handlar om ifall nominalfrasen är utbyggd med ett adjektiv: *God hygien är viktig/viktigt*. Kongruenta exempel som *Hygien är viktig* är som sagt i dag ganska ovanliga förutom i strikt formella texter. Om man i stället för *hygien* skriver *god hygien* framstår en kongruent adjektivform på predikativet däremot som mer naturlig. Jämför 22 och 23. Det bekräftas också av korpusökningar som visar att den kongruenta predikativformen är flera gånger vanligare i exempel som 23 än i exempel som 22.

22. *Hygien är viktig.*

23. *God hygien är viktig.*

Fenomenet inkongruent predikativ har diskuterats i språkvården sedan tidigt 1900-tal. Man rekommenderade då att den inkongruenta *t*-formen borde undvikas i vårdad skrift. En mening som *Kroppsrörelse är mycket viktigt* betraktades alltså som felaktig. I stället skulle man antingen använda formen *viktig* eller göra en omskrivning som *Det är nyttigt med kroppsrörelse*. Längre fortsatte språkvårdare att understryka att regeln om formell kongruens borde efterlevas i skriften. Meningar som *Hygien är viktigt* betraktades med andra ord under en lång period som olämpliga i standardskriftspråk, men mot slutet av 1960-talet började man argumentera och rekommendera annorlunda. Ett argument som då framfördes var att *t*-formen fyller en viktig funktion, eftersom den möjliggör att man kan signalera olika betydelsenysanser. Man menade att exempelvis som 24–25 gav olika tolkningar. I 24 står kurserna i fokus, medan 25 mer fokuserar fördjupande kurser i budgetuppföljning som kategori. Utifrån den analysen välkomnade de därför användning av den inkongruenta formen.

24. *Fördjupande kurser i budgetuppföljning skulle vara värdefulla.*

25. *Fördjupande kurser i budgetuppföljning skulle vara värdefullt.*

Därefter har språkvården menat att den inkongruenta *t*-formen gärna kan användas i de fall den signalerar en annan betydelse än den kongruenta formen, samt när alternativet med kongruent predikativform bryter mot språkkänslan. Sammanfattningsvis var språkvården alltså länge negativt inställd till användningen av inkongruent predikativform i

skrift, men rekommendationerna har svängt till att bli mer tillåtande.

Ytterligare ett område att ta hänsyn till är hur fenomenet inkongruent predikativ förhåller sig till svenskans grammatiska system. I *Svenska Akademiens grammatik* finner man å ena sidan generaliseringen att adjektiviska ord i predikativ böjs i numerus och genus. Denna övergripande princip beskrivs alltså som ett utmärkande drag för svenskans grammatik. Å andra sidan finns också fenomenet inkongruent predikativ beskrivet, där detta mönster inte följs. Några av exemplen som tas upp är *Mässing är dyrt*, *Ärter är gott* och *En sekreterare till vore knappast försvarligt*. Att fenomenet beskrivs i grammatikböcker innebär att det i dag kan betraktas som en del av det svenska språksystemet.

Sammanfattningsvis har fenomenet funnits och diskuterats länge. Det är helt naturligt i tal, och har blivit vanligare i skrift, även i standardspråkliga texter. Samtidigt har föreställningarna om att man aldrig bör avvika från det generella kongruensmönstret blivit svagare, och språkvården har uppmärksammat betydelseskilnaderna mellan kongruent och inkongruent predikativ. I takt med det har språkvårdens rekommendationer också blivit alltmer positiva till konstruktioner som *Fördjupande kurser i budgetuppföljning skulle vara värdefullt*.

Rekommendation

Vår rekommendation är att både konstruktioner som *Hygien är viktigt* och *Hygien är viktig* är lämpliga i standardsvenska. I de fall där man kan välja mellan två konstruktioner, som signalerar skilda betydelser, så väljer man konstruktion efter den betydelse man vill uttrycka.

Avslutning

När man utreder kongruensfrågor behöver man ta hänsyn till att kongruens kan styras såväl av ordets grammatiska form som av vad ordet syftar på i sammanhanget. Oftast pekar de åt samma håll, och grundmönstret är enhetligt och stabilt, vilket gör att vi reagerar på variation och avvikelser från det. Områdena där kongruensen varierar och språkriktighetsfrågor uppstår är just de områden där orden och det de syftar på pekar åt olika håll, som substantiv i singular som används om grupper (*styrelsen, laget*), eller substantiv med *t*-genus använda om mänskliga individer (*barnet, statsrådet*). Dessa variationer är möjliga att förstå utifrån orden och det de används om. Tidigare beskrev grammatikböckerna kongruenssystemet som nästan helt styrt av formen, och ”kongruens efter betydelsen” betraktades som avvikande. Men språkbruket i skrift har förändrats mot att låta kongruensböjningen i predikativen påverkas alltmer av vad de syftar på, kanske som ett uttryck för att skriften närmat sig talet. I takt med det har man i grammatikböcker också börjat beskriva betydelsens roll i det svenska språkets kongruenssystem. Därmed beskrivs systemet numera som en kombination av form och betydelse, vilket kan ge variation. Utifrån den beskrivningen har också språkvården blivit alltmer accepterande i sina rekommendationer. Variationen mellan kongruens efter egenskaper och efter grammatisk form har kommit att uppfattas som systemenlig.

Den andra typen av *t*-former går varken att förstå utifrån grammatisk eller semantisk kongruens. Där måste språkbruket vara vägledande, för eftersom *Hygien är viktigt, Pannkakor är gott* och *Fördjupande kurser i budgetuppföljning skulle vara värdefullt* ofta används och uppfattas som korrekt språk-

bruk, kan språkvårdens och språkvetenskapens svårigheter att förklara exakt *varför* *t*-böjning används i dessa fall knappast ligga till grund för någon avrådan. De finns också beskrivna i *Svenska Akademiens grammatik*.

Kongruensen i predikativ är alltså en punkt där språkbudet varierar. Systembeskrivningen har förändrats, vilket i sin tur påverkar vad som uppfattas som grammatiskt korrekt. Språkvårdsrekommendationerna har därmed fått nya förutsättningar, men till syvende och sist är det bedömningen av konstruktionens användning och frekvens i standardspråkliga texter som väger tyngst.

Negationer

Ingen tvivlar väl på att det inte behövs?

Möjligheten att negera är en central funktion i alla mänskliga språk. Negationer som *inte*, *aldrig*, *o-* är kraftfulla uttryck, och det gäller naturligtvis att vara på det klara med vad man negerar, så att budskapet inte missuppfattas. Språkriktighetsproblem som rör negeringar kan vara av lite olika slag. Den gemensamma nämnaren för de flesta problemen brukar vara tolkningen av den negerade konstruktionen, vilken påverkas av var negationen är placerad i satsen och i förhållande till andra satsled. Man kan därför bli osäker både på var negationen ska placeras och på hur den ska tolkas.

I äldre språkvårdsrekommendationer har logik varit ett viktigt argument: en konstruktion som är logiskt korrekt bedömdes också som språkligt korrekt. Det synsättet leder i bästa fall till tydlighet och stringens, i värsta fall till onaturliga konstruktioner. Även om dagens språkvård till stora delar övergett logikargumentet, måste man ändå ta med det i bedömningen när det gäller negationsfrågor. I många språkvetenskapliga teorier betraktas negationen nämligen som en logisk operator som påverkar satsens sanningsvärde. Om då det faktiska negationsbruket krockar med vad man logiskt sett förväntar sig uppstår en motsättning, som inte blir så lätt att förklara. Vissa negerade meningar kan åtminstone i skrift verka tvetydiga. Betyder *Stella ärvde inte stugan efter sin farfar* att hon inte ärvt stugan över huvud taget, eller att hon faktiskt ärvt den, men inte efter sin farfar? I fall som dessa kan man inte sluta sig till vilken tolkning som är den avsedda av negationens placering, och pragmatiska begriplighetsperspektiv måste ges större tyngd än teorier om logik.

Negationen kan ta sig många olika uttryck. Den vanligaste negationen i svenska är adverbet *inte*, som är stilistiskt neutralt i alla slags texter. Under senare delen av 1900-talet försvann de äldre och mer skriftspråkliga synonymerna *ej* och *icke* nästan helt från det offentliga språkbruket. I dag förekommer *ej* i formell standardskrift nästan bara i uttrycket ... *eller ej* samt i påbud av olika slag: *Får ej blockeras; Ej i trafik, Gäller ej behörig trafik* och så vidare. De senaste åren har *ej* dock fått en ökad användning i informellt skriftspråk, troligtvis på grund av att det är kortare än *inte*.

1. *Pallar ej knyta dom jävla skorna!*

Detta gör att *ej* å ena sidan uppfattas som formellt och ålderstiget, å andra sidan förekommer främst i informellt skriftspråk.

Icke används mest för att negera enskilda begrepp: *icke-fråga, icke-binär, icke vinstdrivande aktörer*.

Förutom de renodlade negationen *inte*, *ej* och *icke* finns flera andra adverb och pronomen med negerande funktion: *aldrig, ingen, inget, ingenting, ingenstans* och andra sammansättningar med *ingen-*. Negerade ord kan också bildas med hjälp av prefixen *o-* och *miss-*: *olycklig, otrevlig, misslyckas*. Historiskt användes även prefixet *o-* med pejorativ betydelse. Detta finns kvar i ord som *ogräs, odjur, oväder*; prefixet i dessa ord uttrycker inte en negation, utan markerar något dåligt eller oönskat. Prefixet *miss-* betecknade ursprungligen brist eller motsats, men har utvecklats att beteckna något dåligt, felaktigt eller brottsligt: *missbruk, misstag, missgärning*.

I andra ord syns negationen *inte*, det vill säga att den inte går att urskilja som en del av ordets beståndsdelar. Vanliga sådana adverb är *bara* ('inte någon annan/något annat'), *knapp* ('nästan inte') och *knappast* ('nog inte'). Flera verb

har också inneboende negerande betydelse som inte syns på formen: *låta bli, vägra, undvika*. Den negativa betydelsen märks om man gör ersättningstest, där verbet byts ut av en konstruktion med utsatt *inte* (eller någon annan negation). Satser som *Låt bli länkar i mejl med okänd avsändare!* eller *Hon vägrar vittna* kan då formuleras som *Klicka inte på länkar i mejl med okänd avsändare!* respektive *Hon vill inte vittna*.

I detta kapitel fokuserar vi på tre problem. Det första problemet rör negationens placering. I många fall går det förhållandevis enkelt att tolka negationen utifrån dess placering i satsen. Men i vissa fall kan negationen placeras på olika ställen, utan att detta verkar påverka tolkningen. Varför kan man säga *Hoppas inte att du fryser* när man egentligen menar *Hoppas att du inte fryser*? Det andra problemet är besläktat, eftersom det också handlar om negationens placering i förhållande till mängduttryck. Betyder *Alla gillar inte skatteplanering* samma sak som *Inte alla gillar skatteplanering*? I sådana fall kan man som skribent bli osäker på var man ska placera negationen för att betydelsen ska bli klar. Det tredje problemet rör kombinationen av negativa uttryck. Meningar med flera negationer kan vara svåra att tolka: betyder *Ingen tvivlar på att hon inte kommer att lyckas* att alla tror att hon kommer att lyckas, eller att alla tror att hon kommer att misslyckas? Och betyder *Han är inte otrevlig* att han faktiskt är trevlig?

Negationshopp: Jag hoppas inte att ni har glömt av sista ansökningsdag

Problemet

Hur ska jag skriva: Jag hoppas inte att föreläsaren blev sur eller Jag hoppas att föreläsaren inte blev sur? Går båda bra, eller är det ena mer rätt än det andra?

Utredning

I svenska har negationen en ganska fast placering i satsens mittfält. Där kan den negera hela satser eller bara enskilda satsled. Om någon säger *Jag låste inte cykeln* innebär det precis motsatsen till *Jag låste cykeln*. Man brukar då säga att negationen har räckvidd över hela satsen. För att illustrera detta kan man använda sig av ett omskrivningstest:

2. *Jag låste inte cykeln* = *Det är inte så att jag låste cykeln*.

Genom omskrivningen *Det är inte så att ...* fångar man det faktum att hela satsen *Jag låste cykeln* negeras, det vill säga att den står innanför negationens räckvidd. I skriftspråk är det emellertid inte alltid så enkelt att avgöra vilket eller vilka led som negeras. Utan sammanhang kan en mening som *Stella lånade inte häftapparaten av Erik* tolkas på flera olika sätt. Lånade Stella inte någon häftapparat över huvud taget, eller lånade hon häftapparaten från någon annan än Erik, eller var det någon annan än Stella som lånade häftapparaten? Dessa möjliga tolkningar kan tydliggöras med en annan typ av omskrivning, nämligen utbrytningssatsen. Om vi kan bryta ut ett led och placera detta direkt efter negationen, utan att bety-

delsen ändras, kan vi anta att negationen gäller för just detta led. Med den tekniken får vi följande tre tolkningar:

3. *Det var inte Stella som lånade häftapparaten av Erik.*
4. *Det var inte häftapparaten som Stella lånade av Erik.*
5. *Det var inte Erik som Stella lånade häftapparaten av.*

I 3 är det underförstått att någon lånade en häftapparat, men det *var inte Stella*: negationen har alltså endast räckvidd över subjektet. I 4 är det i stället underförstått att Stella lånade något, men det *var inte häftapparaten*: negationen har endast räckvidd över objektet. I 5 slutligen, är det underförstått att Stella lånat en häftapparat av någon, men det *var inte Erik*. Räckvidd strålar alltså inte ut från negationen, utan fungerar snarare som en griparm på en pinne: den kan sträcka sig över satsled och negera enbart led längre bort från negationen, som till exempel *Erik*. Det är därför det kan bli flera tänkbara tolkningar av en negerad sats i skrift.

I talspråk uppstår sällan problemet att avgöra vad som negeras, eftersom betoningen brukar klargöra vilken tolkning som avses. Vill man markera att negationen endast gäller för subjektet brukar det räcka med att ge det kontrastbetoning: *STELLA lånade inte häftapparaten*. I skrift är det dock svårare. Som vi visat ovan går negationen räckvidd inte alltid att ”räkna ut” av dess placering – den står ju på samma plats oberoende av vilken tolkning som avses. För att få större tydlighet i skrift kan man behöva ta till andra konstruktioner, som är mer entydiga. Till exempel sådana som *Det var inte*-satserna i 3–5, där det blir tydligare vad som menas.

I många språk, inte bara svenska, finns en stark tendens att negera huvudsatsens verb med en negation som rent logiskt hör till bisatsen. Fenomenet kallas *negationshopp*, eftersom

negationen kan ”hoppa” mellan satserna. I exempel 6 och 7 är huvudsatsens verb kursiverat, och bisatsen understruken.

6. Jag *hoppas* **inte** att föreläsaren blev sur. ≈

7. Jag *hoppas* att föreläsaren **inte** blev sur.

I de flesta sammanhang antas den som yttrar 6 mena 7. Det är betydligt rimligare att hoppas att föreläsaren *inte* blev sur, än att *inte* hoppas att den blev sur. Trots det faller det sig ofta mer naturligt – åtminstone i talspråk och informellt skriftspråk – att placera negationen i huvudsatsen snarare än i bisatsen, där den rent logiskt skulle höra hemma. Andra vanliga verb som tillåter negationshopp i svenska är *tro*, *tycka*, *önska* och *vilja*. Variationsmöjligheten kan också uppstå när subjektet utgörs av en nominalfras som betecknar en tanke, önskan eller vilja. Många tolkar även satserna i 8 som att de betyder ungefär samma sak.

8. Min *tanke/önskan* är **inte** att vi ska ses digitalt i fortsättningen. ≈ Min *tanke/önskan* är att vi **inte** ska ses digitalt i fortsättningen.

Gemensamt för alla konstruktioner som tillåter negationshopp är att det spelar mycket liten roll för betydelsen var negationen placeras. Även om det finns en logisk skillnad mellan att *inte tro X* och *tro att inte X* är den faktiska betydelsemässiga skillnaden mycket liten. Med andra verb, som *veta* eller *ångra*, blir betydelsen däremot helt olika beroende på om negationen placeras i huvudsatsen eller bisatsen.

9. Jag *visste* **inte** att föreläsaren blev sur. ≠ Jag *visste* att föreläsaren **inte** blev sur.

10. Jag ångrar **inte** att jag stannade hemma. ≠ Jag ångrar
att jag **inte** stannade hemma.

Även om vissa reagerar eller irriterar sig på negationshopp är fenomenet förhållandevis vanligt, och inte bara i svenska. Det är inte heller något nytt fenomen: konstruktionen förekommer också i latin och diskuterades redan under antiken.

Rekommendation

Jag hoppas att föreläsaren inte blir sur är helt korrekt ur såväl logiskt perspektiv som språkbruksperspektiv. Det finns knappast heller något som talar emot den alternativa konstruktionen med negationshopp: *Jag hoppas inte att föreläsaren blev sur*. Den är naturligt förekommande i såväl tal som skrift, den har historisk grund och finns belagd i ett stort antal språk. Än viktigare är att den sällan eller aldrig leder till någon otydlighet eller förvirring i den skriftliga framställningen, trots att den ur ett formellt perspektiv kan ses som ologisk.

I exempelvis lagtext eller andra texter där minsta möjliga utrymme för misstolkning får lämnas, bör man dock låta negationen stanna i bisatsen: *Jag vill att de donerade medlen inte ska användas för att täcka overheadkostnader*.

Negation och mängduttryck: *Alla barn åt inte upp sina ärtor*

Problemet

Jag menar att *Alla barn åt inte upp sina ärtor* betyder att inga barn åt upp dem, men min kollega tycker att det betyder att det bara var några barn som inte åt upp sina ärtor. Vad betyder det egentligen, och hur ska jag uttrycka mig klart nog?

Utredning

Det är inte alltid helt enkelt att avgöra vilket eller vilka led som negeras. Extra besvärligt blir det när negationen samspelar med mängdbetecknande uttryck, såsom *några*, *många*, *alla*. Grundmönstret syns i följande exempel:

- 11. *Några barn* har inte ätit upp sina ärtor.
- 12. Inte *några barn* har ätit upp sina ärtor.

I exempel 11 gäller det för *några barn* att de *inte* ätit upp sina ärtor; i 12 gäller det för *inga barn* att de har ätit upp sina ärtor. Placeringen av negationen får i dessa fall en tydlig inverkan på uttryckets tolkning. Med totalitetsbetecknande mängduttryck, som *alla* eller *varje*, blir det inte alltid så. I de flesta kontexter verkar 13 och 14 betyda samma sak:

- 13. *Alla barn* har inte ätit upp sina ärtor.
- 14. Inte *alla barn* har ätit upp sina ärtor.

Den ”logiskt riktiga” tolkningen av 13 är ungefär ”Det gäller för alla barn att de *inte* åt upp sina ärtor”, det vill säga *inga barn* åt upp sina ärtor. Men en sådan tolkning känns ofta långsökt

och är sällan den som avses. I stället används både 13 och 14 för att uttrycka samma sakförhållande, det vill säga att *inte alla* har ätit upp sina ärtor – några åt, andra gjorde det inte.

Även i satser med pronomenen *varenda* och *varje* kan det bli svårt att uttrycka sig helt entydigt med negation.

15. *Nej, varenda Volvo ska inte in på kontroll.*

16. *Varje dag är inte vardag.*

Den vanliga tolkningen av 15 är att några Volvobilar, men inte *varenda*, ska in på kontroll – även om tolkningen logiskt sett borde vara att *inga* ska det (för varenda Volvo gäller att den inte ska in på kontroll). Samma sak i 16: den avsedda tolkningen är sannolikt att *inte varje* dag är en vardag, snarare än att *ingen dag* är vardag. De tolkningar som utifrån en logisk analys uppfattas som ologiska, är alltså de som i allmänspråket vanligen avses med den här typen av satser. Båda tolkningarna är alltså möjliga, vilket bäddar för språkriktighetsdiskussioner där logiken och det allmänna språkbruket ställs mot varandra.

Orsaken till att *alla ... inte* lätt tolkas som *inte alla* kan delvis kopplas till att det redan finns ett mängduttryck när ett negativt påbud gäller för alla, nämligen *ingen*. Det är alltså mycket tydligare att säga *Ingen åt upp sina ärtor* än *Alla åt inte upp sina ärtor*, om det är just det man menar.

Rekommendation

Konstruktionen *alla ... inte* i betydelsen *inte alla* är så vanligt förekommande att den sällan eller aldrig leder till missuppfattningar. Däremot finns det skäl att undvika konstruktionen *alla ... inte* i betydelsen *ingen*. Att tolkningen kan sägas vara logiskt korrekt vid närmare analys är inte argument nog,

eftersom konstruktionen för de allra flesta känns både onaturlig och långsökt som uttryck för något som inte gäller för någon.

Vill man vara helt säker på att negerade meningar inte ska missförstås är förstås det bästa att använda konstruktioner där det entydigt framgår vilket eller vilka led som negeras, och beroende på betydelse välja ett av dessa uttryckssätt:

Några barn *åt inte upp sina ärtor.*

Inga barn *åt upp sina ärtor.*

Flera negationer: *Ingen tvivlar väl på att det inte behövs?*

Problemet

När flera negationer förekommer i samma mening kan det lätt uppstå viss osäkerhet om vad som faktiskt menas: *Ingen tvivlade på att hon inte skulle lyckas.* Tar två negationer i samma sats ut varandra? Är en *inte oviktig aspekt* detsamma som en *viktig aspekt*?

Utredning

Dubbelnegation uppstår inte bara för att skribenten sätter två *inte* i samma mening, utan i svenskan finns ett ganska stort antal negerande adverb och pronomen, till exempel *ingen, aldrig, knappt*. Dessutom har vissa verb en inneboende negativ betydelse (*låta bli, undvika*), och många adjektiv kan negeras med hjälp av prefixen *o-* eller *miss-* (*olycklig, misslyckas*). I svenska är grundprincipen att två negativa uttryck "tar ut" varandra, ungefär som negativa tal inom matematiken

(”minus och minus blir plus”). Den som hävdar *Jag gör inte ingenting* vill därmed säga att hen gör *något*.

Generellt gäller också att en negerad sats är svårare att tolka än motsvarande positiva sats. En anledning till det är att ett negerat påstående i större utsträckning måste relateras till den föregående diskursen och kommunikationssituationen. För att ett påstående som *Jag är inte 42 år* ska vara informativt krävs att det bland samtalsdeltagarna finns en föreställning om att talaren är 42 år. Det krävs inga motsvarande föreställningar för att en positiv sats som *Jag är 42 år* ska fungera informativt. Med andra ord aktualiserar en negerad sats just det sakförhållande man vill negera.

Det är förhållandevis vanligt att använda negation tillsammans med negerande verb, som i följande exempel:

17. *Jag tvivlar inte på att vi kommer nå alla mål vi har framför oss.*

18. *Vi tvekar inte att stänga skolor om det behövs.*

När negationen står direkt intill det negerade uttrycket ger konstruktionen sällan upphov till tveksamheter. I 19 är *tvivlar inte* $\approx$ *är säker på* och i 20 betyder *tvekar inte* att man är fast besluten. Men när negationen hamnar längre ifrån det negerade verbet blir det mindre tydligt vad som faktiskt avses:

19. *Jag tvivlar på att han inte kan montera ett vattenlås.*

20. *Tror inte många tvivlar på att han inte skulle ha vunnit utan sin snöpliga galopp.*

Förmodligen menar skribenten i 19 att hen *är säker på* ”att han kan montera ett vattenlås”, men tolkningen försvåras av att negationen placerats i bisatsen snarare än i huvudsatsen.

Tolkningen av 20 försvåras av att vi har inte mindre än fyra negerande uttryck: *inte*, *tvivla*, *inte*, *utan* (= 'om inte'). Av sammanhanget i ursprungstexten framgick att den avsedda betydelsen var:

21. *Jag är säker på att de flesta antar att han hade vunnit om det inte vore för hans snöpliga galopp.*

Eftersom negerade satser kräver mer av läsaren/mottagaren än positiva satser, blir det svårtolkat med flera negationer på varandra, som i 21.

Med negerade verb förekommer ibland en överflödig negation som försvårar tolkningen, och lösningen brukar därför vara att stryka den:

22. *För att undvika att inte halka på isen är vi ute och plogar bort snö samt sandar.*

23. *På förekommen anledning vill vi återigen varna för att inte släppa in obehöriga personer i trappuppgångar och entréer.*

I 22 plogar man bort snö och sandar för att *undvika att någon halkar*, alternativt för att *försäkra sig om att någon inte halkar*. Uttrycket *undvika att inte* är alltså en sammanblandning av två uttryckssätt: *undvika att* och *försäkra att inte*. Samma slags blandning hittar vi i 23, som bokstavligt är en uppmaning att släppa in obehöriga. Det man vill är att *varna för att släppa in obehöriga* alternativt *uppmäna att inte släppa in obehöriga*.

Blandningar med negerade uttryck som 22 och 23 förekommer i såväl informella som mer offentliga texter, och kan ge upphov till irritation och (mindre sällan) missuppfattningar. I dessa fall finns också skäl att undvika konstruktionen. Givetvis gäller det inte för konstruktioner där negationen faktiskt uppbär betydelse, som i 24 nedan.

24. *Gå upp lite tidigare på morgonen, för att undvika att inte hinna med frukosten.*
25. *Gå upp lite tidigare på morgonen, för att försäkra dig om att hinna äta frukost.*

Exempel 24 är i princip synonym med 25: uppmaningen är att undvika *situationen* att inte hinna med frukosten, vilket är detsamma som att *försäkra sig om att hinna med frukosten*. I detta fall är alltså bruket av negation logiskt stringent, även om betydelsen framgår tydligare i 25, utan negationer.

Adjektiv som betecknar egenskaper och tillstånd kan negeras: man kan vara eller inte vara *frisk, glad, pigg, snäll*. I många fall finns etablerade motsatser: *frisk-sjuk, glad-ledsen, pigg-trött, snäll-elak*. I andra fall bildas motsatsen genom att det positiva adjektivet kombineras med det negerande prefixet *o-*: *trevlig-otrevlig, lycklig-olycklig, möjlig-omöjlig*.

I normalfallet utgör motsatsordet ett starkare påstående än motsvarande negerade adjektiv. Att vara *olycklig* är ett eländigare tillstånd än att "bara" vara *inte lycklig*. På samma sätt är något *obehagligt* värre än något som *inte är behagligt*.

Samtidigt är det vanligt att använda det svagare uttrycket men mena det starkare. När en positiv egenskap negeras leder det många gånger till en tolkning som motsvarar motsatsordet. Genom att säga *Han är inte snäll* menar man ofta *Han är elak*; säger man *Jag känner mig inte glad* menar man ofta att man är ledsen. När en negativ egenskap negeras betyder det däremot sällan motsatsen. Genom att säga *Han är inte elak* förnekar man hans elakhet utan att egentligen påstå något om hans snällhet. Det blir i viss mån upp till mottagaren att avgöra i vilken grad den positiva egenskapen gäller.

Negerandet av en negativ egenskap gör det därför möjligt att uttrycka ett positivt omdöme på ett indirekt sätt, till exempel:

26. *Ja, det är ju aldrig fel med efterrätt* ($\approx$ *Ja, det är alltid gott/bra med efterrätt*).
27. *Det vore inte dumt med kaffe* ($\approx$ *Det vore gott med kaffe*).
28. *Det var inte illa!* ($\approx$ *Det var riktigt bra!*)

I exempel som 26–28 är den mer omständliga konstruktionen med negation en vanlig strategi i informellt språkbruk för att göra ett påstående mindre framfusigt eller påträngande. Sådana yttranden är sällan problematiska ur språkriktighets-synpunkt. Mer problematiskt kan det bli när konstruktionen förekommer i formellare stilarter, om tydlighet behöver prioriteras framför indirekt artighet. Jämför meningarna i 29–30:

29. *Röjande av konfidentiell handling innebär en inte obetydlig skada för Sverige.*
30. *Jordbruket står för en inte obetydlig del av Sveriges totala utsläpp av växthusgaser.*

Vad är det som egentligen avses med *inte obetydlig* i ovanstående exempel? Innebär det en *betydande* del, eller något mittemellan: inte obetydlig, men inte heller betydande? Förmodligen används uttrycket här i betydelsen ”förhållandevis stor” – även om det finns visst tolkningsutrymme (kanske kan det till och med innebära ”betydande”). Andra vanligt förekommande konstruktioner med liknande oklar precisering är *inte ovanligt*, *inte oviktigt*, *inte omöjligt*, som i dessa exempel:

31. *En markprofil av brunjordskaraktär är inte ovanlig i dessa bestånd.*
32. *Det är inte oviktigt huruvida studenterna kommer att kunna försörja sig på sin utbildning i längden.*

33. *Det är inte omöjligt att det kan komma ytterligare åtgärder framöver.*

Sammanfattningsvis finns det sociala och/eller kommunikativa vinster med att använda dubbelnegerade adjektiv i informellt språkbruk: indirekta påståenden kan vara en strategi både för artighet och för att undvika tydliga ställningstaganden. Ibland kan det vara just det man behöver göra i en text, men i andra fall kan just dessa egenskaper göra konstruktionen mindre lämplig i skriftspråk med krav på tydlighet.

Rekommendation

Man bör inte stapla negationer på varandra: fler än två negerade uttryck i samma mening gör tolkningen onödigt svår, och kan leda till att man råkar påstå något man inte hade tänkt sig. Det är mycket tydligare att skriva *Jag är säker på att han kan montera ett vattenlås* än *Jag tviplar på att han inte kan montera ett vattenlås*.

Även vid negerandet av negativa adjektiv finns skäl att vara försiktig. I de flesta sammanhang går det lika bra – eller bättre – att använda motsvarande positiva adjektiv i stället; en *tydlig formulering* är bättre än en *inte otydlig*.

Avslutning

Det mest utmärkande för språkriktighetsfrågor som involverar negationer är konflikten mellan de tolkningar som utgår från ett rent logiskt tänkande och de tolkningar som görs i naturlig språkanvändning, där sammanhanget får spela stor roll för betydelsen. Språkvården utgår generellt från den senare typen av språkanvändning i sina rekommendationer. I texttyper

som avtal, lagar och beslut måste man dock ta hänsyn till att vissa läsare kan vilja använda den formella tolkningsmöjligheten. Sådana texter ska inte kunna tolkas på annat sätt än avsett, och därför kan man behöva anstränga sig extra för att hitta alternativa uttryckssätt som stämmer både med den allmänna språkkänslan och den formella logikens sätt att tolka.

Ordföljdsfrågor

Biskopen framhöll att det gäller inte frälsningens väg

Mycket i den svenska ordföljden är givet, så vi funderar sällan över det när vi skriver, men på några punkter blir även erfarna skribenter tveksamma. En mening som *Därmed har man också sagt att språkvård inte blir effektiv utan ekonomiska resurser* skulle också kunna skrivas *Därmed har man också sagt att språkvård blir inte effektiv utan ekonomiska resurser*. Vilken variant är bäst och rättast? Är det någon betydelleskillnad mellan dem?

I detta kapitel ska vi utreda två ordföljdsfrågor. För det första det fenomen som språkvetare brukar kalla V₃, det vill säga när två satsled står före det finita verbet, som i *Och då hon började backa*. För det andra huvudsatsordföljd i bisatser, som *att språkvård blir inte effektiv*. För att kunna göra det kommer vi i inledningen att gå igenom grundläggande svensk ordföljd och dess variationsmöjligheter.

I grammatiska beskrivningar och enligt många språkbrukares språkkänsla brukar de här ordföljdsvariationerna betraktas på ett sätt när de görs av förstaspråkstalare och på ett annat sätt när de görs av andraspråkstalare. Därför kommer detta kapitel också ta upp hur förstaspråks- och andraspråksanvändning bedöms utifrån standardnormen.

Svenskans ordföljd är tydlig och bestämd, men inom de fasta ramarna finns vissa variationsmöjligheter och ibland ruckar språkbrukarna lite på ramarna. Båda fenomenen kan ge upphov till språkriktighetsfrågor, och man behöver ganska mycket kunskap om svenskans ordföljdssystem för att utreda dem.

Den som har svenska som förstaspråk tänker möjligen inte så mycket på det, men jämför vi med många andra av världens språk, framstår svenskans ordföljd som något rigid. Svenskans mycket fasta ordföljd gör att ett ords plats, eller position, i satsen ger lyssnaren eller läsaren viktig information om hur ordets funktion i satsen ska förstås, utan att vi behöver markera den funktionen med en ändelse. I en mening som *Mormor har ringt morfar* förstår vi vem som gjorde vad. Den tolkningen bygger på de positioner orden har. Den som gjorde något, subjektet, står vanligen först och den som något hände med, objektet, kommer senare. Hela utsagans funktion som påstående, fråga, huvudsats eller bisats kan också utläsas av ordföljden.

Det man brukar tala om som ordföljd handlar egentligen om satsledsföljd, det vill säga hur olika satsled, som subjekt, objekt, adverbial, står i förhållande till varandra. Man brukar visa hur olika satsled följer efter varandra i huvudsatser genom att rita upp ett positionsschema.

fundament		finit verb (V2)	subjekt	satsadverbial	övriga led
Hon	kommer	<	säkert	i morgon	
I morgon	kommer	hon	säkert	<	

I schemat har varje satsled en position, som brukar kallas dess grundposition. Dessutom finns en position som kallas *fundamentet*. Den har en speciell roll genom att vara öppen för flera olika satsled. Satsled kan nämligen flytta från sin grundposition till fundamentet. I vanliga enkla påståendesatser flyttas vanligen subjektet till fundamentet. Det har subjektet gjort i den första meningen: *Hon kommer säkert i morgon*. Men fundamentet kan också fyllas med andra satsled, som i den andra meningen, där adverbialet i *morgon* har flyttats från sin grundposition till fundamentet: *I morgon kommer hon säkert*.

Det finita verbet är låst på sin plats. Man talar om ”verbet på andra plats” eller, kortare, V2. Det betyder att det finita verbet aldrig kan lämna sin position som satsens andra satsled, och just detta språkliga mönster har fått ge namn åt en grupp språk som inkluderar svenskan och andra germanska språk som fungerar på det här sättet; de beskrivs grammatiskt ofta som V2-språk.

Satsledsföljden markerar också om en huvudsats är ett påstående eller en fråga. I en ja- och nej-fråga, alltså frågor som saknar frågeord, är fundamentet tomt. För en talare av ett V2-språk signalerar detta att det sagda är en fråga med hjälp av denna avvikelse från den vanliga V2-ordföljden:

fundament	finit verb (V2)	subjekt	satsadverbial	övriga led
-	Är	porttelefonen	redan	kopplad till växeln?

Att markera vilka satsleden är i en sats, och vilken typ av sats det är, är alltså funktioner som på svenska i första hand löses med hjälp av ordföljden. I andra språk finns andra resurser, som ändelser eller partiklar.

Svenskans något strikta ordföljdsschema lämnar alltså vissa öppningar för att flytta runt led för att ge dem särskild tyngd eller anknyta till det tidigare skrivna: satsled kan då sättas först i meningen, på fundamentplats. För att utreda språkriktighetsfrågor som har med ordföljd att göra behöver man alltså förstå att det finns ett stabilt system, men att ordföljdsvariationer inom systemets ramar också har betydelse för att signalera vad som är viktigt och för textbindning.

Även om kunskap om ordföljdsschemat och variationen är nödvändig för att förstå frågorna, så är det ändå oftast språkbruket, det vill säga graden av etablering i standardskriften, som avgör vad som kan rekommenderas. Språkbruket är dock

inte så lätt att undersöka i ordföljdsfrågor, eftersom det sällan finns specifika ord att skriva in i sökrutan. Det är ju en underliggande struktur för hur ord ordnas som man letar efter, och det kan vara svårt, ibland omöjligt, att tänka ut hur man ska söka efter det i en korpus som kräver specifika sökord. Dessa frågor är alltså metodiskt svårare att kartlägga språkbruket i än många andra.

Därtill kommer föreställningar om vilka som använder vissa ordföljder, som kan påverka om en ordföljd kan rekommenderas eller inte. I ordföljdsfrågor är skillnaden i hur man värderar första- och andraspråkstales uttryckssätt särskilt närvarande, eftersom såväl grammatikforskningen och språkvården som språkbrukarna vanligtvis utgår från att infödda talare äger den rätta grammatiken för ordföljd. Det har ibland formulerats så, att det infödda talare säger, det är rätt svenska, oavsett om det är standardspråkligt eller ej. Det finns en utbredd föreställning om att bara infödda talare kan bedöma vad som är rätt. Det som talare som lärt sig svenska i vuxen ålder säger är rätt och svenska bara i den mån det liknar inföddas uttryckssätt. Normläget i svenskan som helhet avgörs alltså av förstaspråkstalarnas språkbruk. Standardskriftspråket är ju helt baserat på en liten delmängd av de inföddas språkbruk. I ordföljdsfrågor blir detta förhållande särskilt tydligt.

I nästa avsnitt utreder vi en ordföljdsvariation som kallas V₃, och som kommit att användas mer och i nya sammanhang de senaste decennierna: *och då hon började backa*. Den är associerad med andraspråkstalare av svenska, och med talare (såväl första- som andraspråkstalare) i flerspråkiga förorter. Den andra ordföljdsfrågan handlar om huvudsatsordföljd i bisats, och leder också in på skillnaden mellan talspråk och skriftspråk.

V2 och V3: Och då hon började backa

Problemet

Mina gymnasieelever skriver ibland med en ordföljd som jag funderar över: *Hon såg att rektor stod på trappan, och då hon började backa*. Både de som har svenska som andraspråk och som förstaspråk kan skriva sådana ordföljder. De pratar ju så och jag vet att språket förändras, men borde jag som svensklärare säga att det inte passar i skrift?

Utredning

Detta fenomen kallas V₃ (andra termer är *rak ordföljd*, *utebliven inversion*) det vill säga att subjektet får samsas med ett annat satsled i fundamentet före det finita verbet, vilket avviker från det V₂-mönster som beskrevs med schemat i inledningen. V₃ är associerat med nya talare av svenska. Att vi hör nya talare avvika från V₂-mönstret är inte konstigt, eftersom det är komplicerat. Det brukar inte heller vara nödvändigt för förståelsen. Vi förstår *Sen han ringde till sin morfar* även om vi förväntar oss *Sen ringde han till sin morfar*. Litteraturen har utnyttjat den här ordföljden som en symbol för både inläraresvenska och förtortssvenska. I gestaltande syfte kan författare låta romanfigurer tala med denna ordföljd, för att visa att de lärt sig svenska som vuxna, eller att de hör till en mycket flerspråkig förtort. Sociolingvistiska studier har också funnit att personer som till fullo behärskar V₂-mönstret i vissa situationer, i andra situationer kan använda V₃, just för att markera tillhörighet till förtorten.

Igår jag hade 4 st cartons alltså kartonger FULLA med kläder och visste inte hur jag skulle göra av med allt.

Grammatiker och språkvårdare har länge beskrivit V2-mönstret som något som talare behärskar genom att ha växt upp med svenska som förstaspråk. Schemat för ordföljd i påstående-satser är ett effektivt sätt att beskriva vad som är fast och löst i svenskans specifika ordföljdsmonster. Just detta faktum har också lett till att standardspråkliga meningar som faktiskt inte alls följer V2-mönstret har krävt en förklaring, eller möjligen en bortförklaring. En rad satstyper med lång historia i svensk standardskrift följer nämligen inte mönstret:

Det kanske Karlsson kände på sig, för han kom flygande så fort Lillebror stack ut näsan genom fönstret.

Han nästan svimmade av förskräckelse.

Släpps kvinnor i shorts in så ska män i shorts också släppas in.

Normalt så är de rädda för människor.

V2-avvikelser vid *kanske* brukar förklaras med att *kanske* som adverb är sammansatt av de två verben *kan* och *ske*, och att detta förklarar adverbets placering på andra plats i satsen – där hör ju just verb hemma. Att adverb som *nästan* och *bara* kan få satser att avvika från V2-mönstret har getts förklaringar som går ut på att den osynliga underliggande strukturen ändå följer V2. Det lilla adverbet *så* används för att samla ihop ett adverbial i fundamentet innan meningen fortsätter (*Släpps kvinnor i shorts in, så ...*). Vanligtvis är det långa adverbial, men *så* förekommer också efter korta adverbial. Då trängs såväl ett adverbial och därefter ytterligare ett *så* framför det finita verbet. Förstaspråksskribenters variationer på V2 och

V₃ har alltså alltid uppfattats som möjliga att förklara inom systemets ramar, och därför godtagbara.

De avvikelser från V₂-regeln som görs av förstaspråkstalare uppfattas alltså som systemenliga och förklarliga, men i vissa fall något talspråkliga. Men de avvikelser som görs av personer som lär sig svenska, eller personer som har förortsskoppling, uppfattas ofta som felaktiga, eller som en sorts grupptalspråk. Denna allmänna uppfattning har länge stått i samklang med grammatikforskningen. Stora delar av den har sedan 1950-talet förlitat sig mycket på språklig intuition hos ”infödda talare”. Infödda talare av ett språk har ansetts behärska språket på ett sätt som skiljer sig från språkbehärsksningen hos andraspråkstalare. Ordföljder som förstaspråkstalare använder har uppfattats som rätt just för att förstaspråkstalare använder dem, medan ordföljder som andraspråkstalare använder har uppfattats som rätt endast i den grad de liknar förstaspråkstalarnas. V₃-satser med *kanske*, *nästan*, *bara* och *så* har uppfattats som korrekt svenska eftersom infödda talare använder dem, medan andra sorters V₃-satser uppfattats som fel eftersom de har ansetts användas uteslutande av andraspråkstalare. Men i undersökningar från 1980-talet och framåt har det framkommit att många av de ungdomar i flerspråkiga storstadsmiljöer som använder V₃ har svenska som ett av sina starkaste språk. De kan vara födda i Sverige, och ha svensktalande föräldrar. Därmed blir ordföljder som *och då hon började backa* inte längre möjliga att döma ut med argumentet ”infödda talare säger inte så”, för det gör de.

Men även om *och då hon började backa*-ordföljden är vanlig i många tal, så förekommer den i princip aldrig i standardspråkliga texter. Där är det fortfarande endast en begränsad typ av V₃-ordföljder som ingår, med *kanske*, *nästan*, *så* och några andra adverb.

Rekommendation

Vår rekommendation är att använda V2-mönstret i standard-skriftsvenska, utom i de särskilda konstruktioner där det finns en lång skriftspråkstradition av V3-mönster. Det gäller framför allt vid adverb som *kanske*, *nästan*, *bara*, och delvis i så-konstruktioner. Att skilja mellan situationer där ordföljder som *och då hon började backa* kan användas och situationer där de inte passar är alltså något svensktalande som har denna ordföljd i sitt tal behöver lära sig, på samma sätt som de lär sig att skilja mellan många andra talspråkliga och skriftspråkliga drag.

Huvudsatsordföljd i bisats: *Då morrade VC-sköterskan att de ska inte tala om för oss vad vi ska göra*

Problemet

Jag har skrivit *Då morrade VC-sköterskan att de ska inte tala om för oss vad vi ska göra*, för så skulle jag säga det om jag berättade historien för någon. Min vän tycker att det i stället borde stå: *Då morrade VC-sköterskan att de inte ska tala om för oss vad vi ska göra*. Vad är rätt?

Utredning

Detta är en språkriktighetsfråga där den första utredningspunkten blir det grammatiska systemet. Bisatsordföljd skiljer sig från huvudsatsordföljd framför allt genom att det finita verbet och satsadverbialet kommer i en annan ordning, så ett annat schema används för att beskriva bisatserna.

I bisatsen finns inget fundament dit satsled kan flytta och

därför blir bisatsens struktur fastare än huvudsatsens; möjligheterna till variation i ordföljden blir färre. Bisatser utmärks också av att satsadverbial (som *inte*) placeras före det finita verbet, och inte efter, som i huvudsatser.

bisatsinledare	subjekt	satsadverbial	finit verb	övriga led
att	de	inte	ska	sitta där borta

De som läser svenska som andraspråk undervisas grundligt om detta, och även de som har svenska som förstaspråk brukar få lära sig denna skillnad mellan huvudsats och bisats. Båda grupperna får hjälp av minnesregeln BIFF. BIFF uttyds ”i Bisats kommer Inte Före det Finita verbet”. *Inte* i BIFF står för satsledet satsadverbial, så satsledsmönstret gäller även om andra ord fungerar som satsadverbial: *alltid*, *aldrig* och många fler:

VC-sköterskan morrade att de intelalltid/aldrig/lik förbannat ska tala om för oss vad vi ska göra.

Det vanligaste argumentet mot huvudsatsordföljd i bisats brukar vara just att det avviker från detta mönster. Men som så ofta med syntaktisk språkriktighetsargumentation så hänger det argumentet på hur man beskriver det syntaktiska systemet, och vilken typ av språkbruk beskrivningen utgår ifrån. Om man håller sig på en generell nivå, så faller *Då morrade VC-sköterskan att de ska inte tala om för oss vad vi ska göra* ur ramen. Men mer djupgående, detaljerade beskrivningar av språkssystemet kan beskriva en systematik för vilka bisatser som trots allt får huvudsatsordföljd, och sådana beskrivningar finns i *Svenska Akademiens grammatik*.

Grundregeln är att huvudsatsordföljd i bisats bara fungerar i de fall då bisatsen har tydlig påståendekaraktär, och därmed

liknar en huvudsats. Det brukar den ha vid anföringsverb som *säga*, *tänka*, *framhålla* och andra verb med liknande betydelser:

Jag säger till barnen att de behöver inte vara oroliga.

Naturligtvis finns teologiska skillnader mellan luthersk och katolsk tro, men biskopen framhöll att det gäller inte frälsningens väg.

Tänk på att det går aldrig att ge positiv kritik.

Ett tydligt mönster är att bisatser som kan ha huvudsatsordföljd oftast inleds med *att*, ensamt eller i kombination med *så* eller *för*: *så att*, *för att*:

Hon åkte tidigt för att hon ville inte komma för sent.

Huvudsatsordföljd förekommer också ibland i indirekta frågebisatser, om de har anföringskaraktär:

Vi frågar oss hur kan han inte märka alla förberedelserna.

Kriterierna hänger ihop. Att en bisats med hjälp av ett anföringsverb signaleras som någon annans uttalande sammanfaller ofta med att bisatsen fungerar som ett påstående eller en fråga. Det sammanfaller också ofta med att bisatsen inleds med *att*, eftersom många anföringsverb konstrueras med *att*: *säga att*, *tänka att*, *berätta att*.

Dessa mer detaljerade undersökningar visar också att huvudsatsordföljden kan användas i bisats för att signalera två betydelser. Den ena är en citatbetydelse, det vill säga att man signalerar att man återger uttalandet så som det sades.

Andrus: *Mormor kommer inte ikväll.*

Detta kan återberättas med olika ordföljder:

Med bisatsordföljd: *Andrus sa att mormor inte kommer ikväll.*

Med huvudsatsordföljd: *Andrus sa att mormor kommer inte ikväll.*

Med huvudsatsordföljd framstår anföringen mer som ett direkt citat, eftersom man ger intryck av att återupprepa Andrus ordföljd när han yttrade påståendet som en huvudsats.

Den andra betydelsen som huvudsatsordföljd i *att*-bisats kan ha är att skribenten ställer sig bakom påståendet, och med ordföljden signalerar att det ska uppfattas som sant. Det som hävdas med huvudsatsordföljd är bisatsens innehåll, det vill säga att mormor inte kommer, medan *Andrus sa* närmast fungerar som en källhänvisning; det visar vem informationen kom ifrån. Med bisatsordföljd rapporterar meningen helt enkelt vad Andrus sa. Skribenten förhåller sig då mer neutral till sanningshalten i den anförda informationen. Att det fungerar så ser man på att skribenten får svårare att invända mot informationen om den presenterats med huvudsatsordföljd än om den presenterats med bisatsordföljd. Jämför de här två meningarna med invändningar:

Med bisatsordföljd: *Andrus sa att mormor inte kommer, men det gör hon.*

Med huvudsatsordföljd: *Andrus sa att mormor kommer inte, men det gör hon.*

Här blir det mycket konstigare när skribenten själv invänder mot informationen i bisatsen med huvudsatsordföljd, än när hen invänder mot den med bisatsordföljd.

Huvudsatsordföljd i bisats är alltså en avvikelse från det grammatiska systemet på den mest generella nivån, men speci-

fikare beskrivningar visar att fenomenet också är systematiskt. Främst förekommer det i *att*-bisatser, där ordföljden signalerar att bisatsens funktion liknar huvudsatsens genom att utgöra ett påstående eller en fråga. Ofta uttrycker huvudsatsordföljden att detta är ett citat av en huvudsats någon annan uttalat. Huvudsatsordföljden kan också användas för att signalera att skribenten presenterar informationen som sann.

Hur beskrivningen av språkssystemet kommer att se ut beror inte bara på hur detaljerat man beskriver det, utan också på vilket språkbruk man utgår från när man analyserar det. Studier av språkbruket i tal och skrift visar att huvudsatsordföljd i bisatser inledda med *att* är mycket vanligt i tal, men ovanligt i skrift. Och när det förekommer i skrift så är det vanligtvis för att signalera att man återger någons muntliga uttalande:

När det gäller klagomål konstaterar tekniske chefen att de kan alltid framföras i kommunens telefonväxel.

Motiveringen är enligt uttalandet i danska tidningen Politiken att hon vill inte sluta som ett kräkmedel.

Men jag har pratat med uppfödaren och hon sa att hon var inte orolig för kylan utan mer för andra större fåglar och för katter.

Men det kan också dyka upp i mer formella sammanhang, där det inte framstår som ett citat av ett muntligt uttalande, utan där det kanske snarare är understrykandet av påståendekaraktären och sanningshalten som är den tydligaste funktionen.

Det som är så ofattbart smärtsamt att det går inte att formulera förblir outsagt, förmedlas genom antydningar och stämningar.

Det är klart att han kan alltid skapa oreda.

Att ordföljden skiljer sig i huvudsatser och bisatser i svenska är något som är svårt för andraspråkstalare. Det brukar ta lång tid och mycket övning att lära sig behärska bisatsordföljden i svenskan. Andraspråkstalare kan därför ha mer huvudsatsordföljd i alla typer av bisatser, inte bara *att*-bisatser och indirekta frågesatser. Huvudsatsordföljd i bisats är alltså i likhet med V3 associerat med inläraarsvenska och det används ibland i gestaltande syfte i romaner.

Det mönster vi i dag beskriver som typisk bisatsordföljd blev norm någon gång under 1700-talet. Därefter har standardskriften i hög grad följt det mönstret, men avvikelser har förekommit och verkar länge ha följt samma system, det vill säga att de förekommer i talspråkshärmande sammanhang, oftast i anförda *att*-bisatser, och med samma tendens till att skribenten ställer sig bakom sanningshalten i påståendet. Huvudsatsordföljd i *att*-bisats har alltså en lång historia i standardskriften, men den har alltid varit lågfrekvent och mest använts för återgivning av uttalanden.

*Hon skrattade — mycket högre än förr — tyckte Randulf
— och menade, att hon var inte rädd. (1892)*

*Och mamma försäkrar lugnande att de kan alltid spara.
(1917)*

Rekommendation

Det generella rådet blir att använda bisatsordföljd i skrivna bisatser, det vill säga att skriva *biskopen framhöll att det inte gäller frälsningens väg*. Med stor sparsamhet och försiktighet kan huvudsatsordföljd användas i anförda *att*-bisatser, i sammanhang där det är särskilt stilistiskt motiverat att skriva tal-

språkshärmande, som i repliker eller återgivet tal. Även då man vill markera att man ställer sig bakom sanningshalten i bisatsen kan huvudsatsordföljd vara ett subtilt stilmedel: *All forskning visar att reformen kommer inte öka sjuktagen*.

Avslutning

Svenskans ordföljd är på det stora hela ett mycket stabilt system, med inbyggd variationsmöjlighet på vissa punkter, främst möjligheten att placera olika satsled i fundamentet i huvudsatser. Men på några punkter finns också variation som kan uppfattas som språkriktighetsproblem.

I syntaktiska frågor tänker man sig att systemenlighet är ett tungt argument, men graden av systemenlighet hos en konstruktion beror i hög grad på hur detaljerat eller generellt man beskriver systemet. Generellt gäller bisatsordföljd i bisats, men på en mer detaljerad nivå kan man se att huvudsatsordföljd i vissa typer av bisatser används systematiskt och fyller speciella funktioner.

Ordföljdsfrågor är ofta grundade på förutsättningen att de konstruktioner som förstaspråkstalare använder inte ifrågasätts, även om de kan passa mindre bra i formell skrift, medan ordföljder som i stort sett endast andraspråkstalare använder klassificeras som fel. Denna skillnad i bedömning av konstruktioners korrekthet utifrån vem som använder dem är också vanlig i syntaxforskning. I normering vill man dock inte utgå från första- eller andraspråksdistinktionen, utan i stället från hur det standardspråkliga bruket ser ut. Det gör dock i praktiken att språkvården också utgår från förstaspråkstalarna som norm, eftersom de texter som får utgöra grunden för standardnormen i hög grad är skrivna eller granskade av förstaspråkstalare.

En metodisk utmaning i ordföljdsfrågor är att det är svårt att kartlägga språkbruket, eftersom det vanligtvis är knepigt att söka efter syntaktiska strukturer i korpusar.

En annan svårighet i att försöka ge användbara råd om ordföljd är att mottagaren måste ha en hel del kunskaper i satsanalys för att kunna tillämpa råden. Det är svårt för en skribent att utifrån ett ordföljdsråd förstå hur den ska skriva utan att ha intuition (och då behöver man kanske inte rådet) eller stor teoretisk kunskap om svensk satsledsföljd. För dem som verkligen behöver råden, blir de inte alltid särskilt hjälpsamma.

Stilperspektiv på rätt och fel

Gatan var öde, det fanns ingen där

I nom språkvården får man ofta svara på frågor om vilka ord och uttryckssätt som är de bästa, och råden omfattar nästan alltid en formulering om att man bör välja det skrivsätt som är mest lämpligt i en viss situation. I denna rekommendation ligger en mer eller mindre implicit uppmaning att reflektera över dels hur man som språkbrukare vill uppfattas, dels hur man bedömer det aktuella kommunikationssammanhanget vad gäller formalitetsgrad, genre och annat relevant. Det kan också uttryckas som att man väljer vilken stil man vill ge uttryck för i mötet med andra.

När olika skrivsätt är möjliga och ett språkriktighetsdilemma uppstår är frågan om stil ofta central. Det är från språkvårdens håll vanligt att man motiverar olika alternativ, exempelvis ordval, utifrån den stilart, stilnivå och stilvalör som man bedömer att de kan kopplas till: *informell, vårdad, ålderdomlig, slängig, byråkratisk*. Man påminner samtidigt gärna om att variation förekommer, även inom det som kallar standardsvenska, och att skilda uttryckssätt kan motiveras på olika grunder. Inte sällan landar man i ett svar om stilistiska avvägningar, snarare än om vad som kan anses vara rätt och fel.

Många av våra stilistiska val görs omedvetet genom den kunskap vi erfarenhetsmässigt har om vilka sociala och språkliga konventioner som utmärker en genre. Ibland kan man dock bli osäker som skribent. Det brukar ske när man skriver utifrån en ny position och skribentroll. Då kan man behöva stanna upp och reflektera: Skriver man privat eller offentligt? Var ska

texten publiceras – i en tidning, på en webbplats eller som ett styrelsemej! Vad ska texten lösa för problem? Vem ska läsa? Om man riktar sig till sina kollegor kan man kanske använda mer fackspråk än om man gör ett inlägg i föräldragruppens chatt eller debatterar publikt. Det är också i det här sammanhanget, när man analyserar situation, genre och kommunikationskanal, som det kan bli relevant att aktualisera en språklig norm inom standardskriftspråket som man kan förhålla sig till.

Kommunikationssituationen är med andra ord central när man utreder en stilfråga. Det är därför stilistik och retorik hör ihop. Retoriska och stilistiska val beror bland annat på att man vill påverka läsaren och lyssnaren i en viss riktning. Ordval, meningsbyggnad och andra sätt att markera en stil är verktyg man använder för att göra det. Man behöver också studera språkbruket i liknande texter. Vilket uttryckssätt är vanligast, och vilka varianter finns inom eller utom det som bedöms vara standard?

I det här kapitlet ska vi ta upp tre skilda typer av språkriktighetsproblem. För det första behandlas så kallade satsradningar. För sådana gäller att det kan råda olika uppfattningar om huruvida de är korrekta eller ej, beroende på sammanhanget. Satsradningar anses ofta vara felaktiga och brukar rättas i skolans skrivundervisning. Men satsradning förekommer också hos drivna skribenter, i tidningar och i skönlitteratur. Så här kan det se ut i en krönika i en dagstidning:

Många av hennes Instagramföljare (178 000) hade inte bara svårt att förstå kritiken mot hennes privata upprop för en Afghanistaninsamling, de flesta var faktiskt helt oförstående – och hon skickade hjärtan och tackade för sympatierna från sina följare på Instagram.

Exemplet omfattar en mening med fyra huvudsatser som

sammanfogas med kommatecken, tankstreck och samordnande konjunktioner. Varför fungerar satsradning här, men – oftast – inte i en skoluppsats? När är en satsradning stilmässigt föredömlig och när är den kommunikativt tveksam?

Stilfrågor i standardsvenska kan också ses i ljuset av den skriftspråkliga traditionen, och ett exempel på det utgör den andra typ av frågor som vi ska ta upp. Det handlar om utelämning av de temporala hjälpverben *har* och *hade*: *Hon messade att hon (hade) kommit fram*, liksom utelämning av infinitiven *ha*: *Hon borde (ha) kommit fram nu*. Bruket av *ha*-bortfall har historiskt sett varierat, och det har likaså värderats på skilda vis. Den värdering som gjordes på 1900-talet förefaller inte giltig i dag, och här kan man alltså se ett skifte i språkvårdstraditionen.

Slutligen behöver man i vissa frågor som rör stil ta hänsyn till skriftens och talets olika villkor, och ett prov på detta blir den tredje typen. Det gäller småord som exempelvis *så* och *då* som kan ha olika funktioner i skrift och tal. I meningar som *Förmodligen så är hon redan framme* och *Vid tre då var hon framme*, kan man från ett skriftspråkligt perspektiv påpeka att en utelämning av *så* och *då* gör stilen mer vårdad och stringent, medan man från ett talspråkligt håll betraktar småord av detta slag som diskursmarkörer som får ett samtal att flyta på lättare.

Satsradning: *Gatan var öde, det fanns ingen där*

Problemet

Jag arbetar som journalist och fick min text korrigerad på ett sätt som jag inte höll med om. Jag hade skrivit *Gatan var öde, det fanns ingen där*. Är det alltid fel, måste det skrivas *Gatan var öde. Det fanns ingen där*? Jag tycker att min ursprungliga version gav en mer levande bild av hur gatan tedde sig.

Utredning

Standardskriften använder stor bokstav och stort skiljetecken för att markera meningars början och slut. Vanligtvis omfattar en mening en huvudsats (eventuellt med tillhörande bisatser), eller flera huvudsatser samordnade med en konjunktion som *och*, *men* eller *eller*. Huvudsatser efter varandra utan konjunktion, skilda åt med ett kommatecken, kallas satsradning och betraktas ofta som fel.

Två ytterligheter brukar lyftas fram när man talar om satsradningar. Å ena sidan kan satsradningar uppfattas som ett medvetet val att använda den retoriska stilfiguren *asyndes*. Det är inte ovanligt i skönlitteratur och vissa medietexter, exempelvis *Jag kom, jag såg, jag segrade*. Å andra sidan kan satsradningar kategoriseras som fel i standardsvenska, om de uppfattas som ett omedvetet brott mot det förväntade skriftspråksmönstret. Det är vanligt i elevtexter, till exempel *Det är morgon, mobilen ringer, han går upp*. Med andra ord finns ett slags satsradning som i sitt sammanhang bedöms som en stilfigur, och en annan typ som ses som ett brott mot skriftnormerna. Naturligtvis finns det också mellanlägen. Satsradningar förekommer ofta när man vill tillföra en text ett berättande drag. För att uttala

sig om en enskild satsradning behöver man därför undersöka om den har de informationsstrukturella förutsättningar som behövs för att den ska bli stilistiskt effektiv.

I en mening kan två huvudsatser samordnas med en konjunktion som inleder den andra delen av meningen: *Det är vackert väder, men jag kan inte koncentrera mig. Hon är visst inte här nu, så jag kommer tillbaka en annan gång.* Huvudsatserna kan också fogas samman med semikolon och tankstreck: *Maten på tåget var en besvikelse; i stället för restaurangvagn fanns endast en bar. Maten på tåget var en besvikelse – i stället för restaurangvagn fanns endast en bar.*

En satsradning utgör ytterligare en variant av hur en mening med två huvudsatser kan se ut: satserna sätts ihop med ett kommatecken. *Maten på tåget var en besvikelse, i stället för restaurangvagn fanns endast en bar.*

Det finns en utbredd uppfattning att satsradningar hör hemma inom litteraturen och kulturjournalistiken men när skolelever bryter mot normen att sätta punkt mellan satser brukar vi tolka det som ett tecken på osäkerhet och ett bevis på att man ännu inte behärskar skriftspråket. Det verkar helt enkelt vara så att man behöver kunna mycket om något (i det här fallet skrivande) om man ska bryta mot en norm på ett lyckat sätt. I verkligheten förekommer satsradningar i många olika texter med bättre eller sämre stilistisk effekt. Satsradning kan också anses ingå i svenskans skriftspråksmönster: *Svenska Akademiens grammatik* behandlar satsradningar som ett särfall av samordning av huvudsatser.

Exemplen nedan visar hur både kända författare och gymnasieelever använder stildraget:

Jag hade hyst medkänsla nyss också, jag skulle absolut ha hjälpt barnet.

*Åter blev hon blossande röd, åter flammade ögonen,
hon vände och gick genast.*

*Han gick inte till morsan som låg och snarkade i sin
bäddsoffa, ett naket och fräknigt ben stack ut.*

Reine hörde ingen, han såg inget, han luktade ingenting.

*Jag bryr mig inte om vad du käkar, det viktiga för mig är
att du mår bra och har det bra.*

För det är just det, vi är alla människor.

Om hon stannade så var det slut, det visste hon.

En växling mellan konventionellt utformade meningar och meningar som avviker från grundmönstret, kan nyansera och lyfta fram ett innehåll. Variationen bidrar till en dynamik som man som skribent ofta vill ha. Analyserar man satsradningar i olika texter visar det sig också att de många gånger fyller en funktion i sitt sammanhang. Det gäller även elevtexter. För en elev som håller på att lära sig grunderna i skrivandet kan det dock vara bra att få respons på satsradningar som en del i den övriga skrivundervisningen. Draget får till exempel inte överanvändas.

Det krävs speciella innehållsrelationer mellan meningarna för att satsradningen ska fungera. De innehållsliga relationerna brukar av språkvårdare beskrivas som att den andra huvudsatsen ska utgöra en *förklaring*, *precisering* eller *modifiering* av den första. Den efterföljande satsen ska alltså utveckla den föregående.

Många av de satsradningar som förekommer, särskilt hos mindre vana skribenter, uppfyller inte det kravet, vilket är skälet till att de främst presenteras som ett problem. Här följer ett exempel på en mindre lyckad satsradning där man inte kan se att den andra satsen bygger på den första.

Projektet blev dyrt, det startade i vår.

En sådan satsradning fungerar alltså dåligt, och bör undvikas. Likaså brukar man mena att de båda satser som ingår inte får vara alltför olika till formen, om satsradningen ska kunna accepteras. Följande mening, hämtad ur en skoluppsats från åk 6, kan illustrera detta. Här sammankopplas en påståendesats med en imperativ.

*En bästa vän ska inte alltid tänka på sig själv, kom vi
går hem.*

Man för ofta fram satsradning som ett interpunktionsproblem, särskilt för barn i skolåldern. Här tänker man främst på frekventa satsradningar som görs mellan huvudsatser som innehållsligt inte tydligt hänger samman i termer av förklaring, precisering eller modifiering.

*Först åkte vi till sjön, sen badade vi, sen åt vi matsäck,
så åkte vi hem.*

*Jag är så törstig kan inte jag få springa ned och köpa en
fanta i kiosken.*

Men rätt använd kan satsradningen vara ett sätt att variera den grafiska meningen där punkt, eller samordning med en konjunktion eller huvudsats-bisats-struktur, är alternativ. I de exempel som ges nedan finns det en innehållslig över- och underordning som kan framhåvas på de här olika sätten. Satsradningen, som kommer sist i exempellistan, ökar tempot i beskrivningen.

Sågens klinga nådde stammens mitt. Trädet började ge vika.

Sågens klinga nådde stammens mitt och trädet började ge vika.

När sågens klinga nådde stammens mitt, började trädet ge vika.

Sågens klinga nådde stammens mitt, trädet började ge vika.

Ytterligare ett exempel kan visa hur en satsradning kan vara en tillgång för att framhäva vissa aspekter. Jämför följande där satsradningen sist i listan, i jämförelse med punkt eller *och*, framhäver att ekipaget fick bryta på grund av att hästen föll på tredje hindret. Detta orsakssamband kan naturligtvis också uttryckas med en subjunktion, till exempel *eftersom*, men i jämförelse med denna bidrar satsradningen till intensitet i beskrivningen.

Ekipaget fick avbryta loppet. Hästen föll på tredje hindret.

Ekipaget fick avbryta loppet och hästen föll på tredje hindret.

Ekipaget fick avbryta loppet eftersom hästen föll på tredje hindret.

Ekipaget fick avbryta loppet, hästen föll på tredje hindret.

Satsradning är alltså en resurs som kan användas när man vill förstärka ett händelseförlopp, och då gärna i berättande texter. Men den ger också ett mer informellt intryck, och man kan se att vana skribenter oftare använder satsradningar i mer informella och personligt hållna texter än i mer formella sammanhang.

Rekommendation

Standardskriftnormen har ett grundmönster som inte innefattar satsradning. Därför är satsradning ett stilmedel som bör brukas med försiktighet. Använd på rätt sätt kan den bidra med sådant som förklaring, precisering eller modifiering av satser som på något sätt hänger samman. Men det kan

också bli dåligt, och då uppfattas som följden av bristande normbehärskning. Det handlar både om relationen mellan de satser som kopplas samman och om frekvens: många satsradningar i en text kan uppfattas som normbrytande även om de var för sig är lyckade.

Ha-strykning: *Det verkar som vi äntligen kommit i mål!*

Problemet

I mitt arbete har jag i en text skrivit *Smittan avtar i takt med att fler vaccinerat sig*. En kollega menade att det borde formuleras *Smittan avtar i takt med att fler har vaccinerat sig*, för att låta lite ledigare och naturligare. Själv ser jag inte skillnaden. Vilken skillnad är det?

Utredning

Tempusen perfekt och pluskvamperfekt bildas i svenskan genom att man använder hjälpverbet *har/hade* och en speciell form av huvud verbet, supinum: *jag har druckit kaffe*, *jag hade druckit kaffe*. I en del satser kan man dock välja mellan att sätta ut *har* och *hade* eller att låta bli. *Frågan är nu avgjord efter att en lång diskussion (har) genomförts*, *Han visste inte om Ulla redan (hade) fikat på vägen*. Även den infinita verbformen *ha* kan i vissa sammanhang utelämnas: *Mäklaren borde (ha) sagt det*. Det här bruket är gammalt i svenskan och bedömningen av det har skiftat under olika tider.

Det finns grammatiska villkor för att utelämnas *har*, *hade* och *ha*. En sats minsta men nödvändiga beståndsdelar är ett subjekt och ett finit verb.

Barnen leker. Nu slutade leken. Barnen ville inte leka längre.

Ändå förekommer det satser i svenska texter där de finita tempusböjda hjälpverben *har* och *hade* har utelämnats. Kvar blir ett predikatsled med endast ett verb i infinit form. Det kan då se ut som i bisatserna nedan.

Det är något jag inte (har) hört tidigare.

När lektionen (hade) börjat saknades tre elever.

Det är endast i satser med bisatsordföljd som detta kan ske. Här är det själva ordföljden i satsen som avgör, så det går bra att utelämna hjälpverb i både vanliga bisatser underordnade en huvudsats och i fristående satser med bisatsordföljd.

Om hon bara (hade) kommit i tid!

Bara han inte (har) gjort bort sig igen!

Hjälpsverbetsbortfall påverkar inte betydelsen hos en sats. Valet att ta med eller utelämna hjälpverb i satser med bisatsordföljd är fritt, om man ser till vilken information man vill förmedla.

Med infinitiven *ha* är villkoren för utelämnning annorlunda. Här gäller att bortfall går bra när ett annat hjälpverb ingår i predikatsledet, som i exemplen nedan där hjälpverben *kunde*, *borde* och *skulle* föregår det infinita *ha*. Till skillnad från *har* och *hade*, kan *ha*-bortfall dessutom finnas i både huvudsatser och bisatser.

Hon kunde (ha) blivit lurad.

Han borde (ha) kommit innan dess.

De sa att du skulle (ha) varit här.

Man vet inte säkert hur bruket att utelämna temporala hjälpverb uppstått. Enligt den teori som dominerat länge lånades språkdraget in från högtyskan under 1600-talet. Fenomenet spreds så småningom till många genrer i skriftspråket och verkar också ha spritts till talspråket.

Bedömningen av *ha*-bortfallet har varierat under skilda tider. Under vissa tider förefaller det *ha* kopplats samman med en talspråksnära skrift. Ser vi till 1900-talets inflytelserika språkvårdare gäller tvärtom att utelämnandet av *har/hade* uppfattades som något främmande för det som sågs som "genuint" och "naturligt" språk. Man menade då att det var ett rent skriftspråksdrag, och att det gav en text en stel och formell prägel. Till exempel hävdade Erik Wellander i *Riktig svenska*: "Vill man skriva en riktigt ledig prosa så måste *ha* tillfogas. Det finns få drag som åt framställningen ger en så tydlig prägel av stelare skriftspråk som utelämnandet av detta hjälpverb."

Detta synsätt är inte giltigt längre. Även om det är vanligare med utelämning av *har* och *hade* i skrift i jämförelse med tal, är det fel att påstå att det inte förekommer i tal. Frekvensskillnaderna mellan tal och skrift är heller inte så stora att man kan tala om *ha*-utelämning som en stilistisk markör. Riksdagens protokollskrivare ansåg tidigare att man skulle lägga till hjälpverb där de saknades, för att göra texterna mer muntliga, men i dag skrivs protokoll både med och utan temporala hjälpverb. Inom mediespråkvården verkar man se två trender: en som innebär att man gärna lägger till hjälpverb i talade manus med syftet att göra texten mer talspråksnära, en annan att man inte längre uppfattar *ha*-bortfallets påverkan på stilen alls.

Utelämnande av *har/hade* kan inte heller sägas vara ett problem vad gäller tydlighet i kommunikationen. Även om två bisatser med utelämnat *har/hade* kan se identiska ut i perfekt

och pluskvamperfekt kan man från huvudsatsens predikatsled uppfatta vilket tempus som gäller. Dessutom visar det större textuella sammanhanget vanligen hur en sats ska förstås.

Rekommendation

De flesta språkbrukare förefaller i dag inte uppfatta vare sig utelämnandet eller användandet av *har/hade* som tydligt stilistiskt markerat, trots att man tidigare inom språkvården har beskrivit det som ett tydligt stildrag. Det är med andra ord oproblematiskt att hoppa över de temporala hjälpverben *har* och *hade* i satser med bisatsordföljd, och lika oproblematiskt att behålla dem. Inte heller från tydlighetssynpunkt kan invändningar mot utelämnandet göras: även om bisatsens predikatsled kommer att bestå av en ensam supinumform, kan man från den överordnade huvudsatsens finita verbform sluta sig till meningens tempus. Likaså går det bra att utelämnar den infinita formen *ha* i vissa syntaktiska konstruktioner utan att stilen påverkas.

Så och då: När det här är över, så får vi fira!

Problemet

När jag gick i skolan fick jag lära mig att småord som *så* och *då* är onödiga och betydelselösa i skrift, även om vi använder dem i tal. Men jag har märkt att jag ibland tycker att de behövs. Är de något som man alltid bör undvika om man vill göra sin text kort, klar och koncis?

Utredning

I en del meningar kan orden *så* och *då* strykas utan att innehållet ändras: *Vanligtvis (så) beror utslag på ändringar i kosten; Senare under helgen, (då) kommer ett kraftigt lågtryck in över landet.* I tal är småord av det här slaget vanliga, och fungerar som ett slags smörjmedel i interaktionen. På liknande sätt kan det fungera i skrift: ett *så* eller *då* kan till exempel hjälpa till att foga samman sats: *Efter det här mycket ansträngande passet så ska det bli gott med mat* eller rikta fokus mot något: *I morgon, då ska jag banne mig träna!* I de här två exemplen är varken *så* eller *då* nödvändiga men man kan motivera dem med hänvisning till att strukturen i meningarna blir tydligare.

Det finns också fall där ett *så* kan vara ett nödvändigt ord i en sats, exempelvis efter en uppmaning: *Lägg din beställning i dag, så får du fri frakt hem till dörren.*

Svenskan har en stabil meningsbyggnad. Ett av de grundläggande dragen är att det tidsböjda verbet kommer som andra satsled i påståendesatser. Platsen framför verbet kallas *fundament*. Efter det tidsböjda verbet följer sedan övriga satsled enligt en given struktur. På fundamentalsplatsen finner vi i de flesta fall satsens subjekt, men också andra satsled kan placeras där. Fundamentet kan utöver subjekt vara ett frågeord, objekt, predikativ eller adverbial – i princip kan alla satsled utom predikatet flytta från sin ordinarie plats i strukturen till fundamentalsplatsen. Om man vill framhäva något i ett yttrande, kan man testa att sätta det i fundamentet.

Vad tror du om att åka till mormor i helgen?

Han skulle aldrig erkänna ett fel.

Bilen måste vi komma ihåg att parkera om.

I morgon blir perfekt!

Fundamentet kan bestå av ett enda ord, som i exemplen ovan, eller av en flerordig fras eller en bisats, som i några av exemplen nedan. Oavsett formen på fundamentet utgör det för det mesta ett enda inledande satsled.

I de flesta fall [adverbial] beror utslagen på ändringar i kosten.

När barnen är mellan tre och arton månader [adverbial i form av bisats] beror utslagen oftast på ändringar i kosten.

De gröna tomaterna [objekt] ville hon inte äta, men resten slank ned.

I fundamentet placerar man gärna det som meningen ska handla om, ofta ett tema som man plockar upp från de direkta föregående meningarna. På så vis skapas samband i texten mellan sådant som förväntas vara givet för läsaren (temat på fundamentsplatsen) och sådant som man presenterar som nytt (resten av meningen). I exemplet *Utslagen beror oftast på ändringar i kosten*, är *Utslagen* meningens tema, medan *beror oftast på ändringar i kosten* det nya som sägs om temat.

Ibland dubbleras ett adverbialt fundament med småorden *så* och *då*. Det görs särskilt om fundamentet är långt.

När barnet är arton månader, så brukar utslagen avta.

Om ansökan kommer in mer än tolv månader efter den månad som sjuklön betalas ut, så kan du inte få någon ersättning.

Vid långa fundament är detta speciellt motiverat. I skrift brukar sådana långa fundament även markeras med komma-tecken, som i exemplen ovan. Men det är heller inte ovanligt att ett *så* stoppas in efter ett kort fundament.

Oftast så beror utslagen på ändringar i kosten.

Tyvärr så regnade det hela helgen.

Vid korta fundament uppfattas *så* lättare som onödigt, och kommatecken betraktas som normbrytande.

Gränsmarkören *då* används framför allt när fundamentet är temporalt eller har villkorsbetydelse, även om det inte är obligatoriskt. I skrift lägger man även här till ett kommatecken.

Om vi uppgraderar vårt internet, då kan fler använda det.

Mellan tre och arton månader, då kan utslagen uppkomma.

Och vid sju, då ska jag träna.

Dessa konstruktioner med gränsmarkerande *då* ger ett än mer informellt intryck än *så* efter korta fundament, och passar inte alltid i standardskrift.

Som nämnts finns det också vissa meningar där ett *så* är nödvändigt. Det är när en mening inleds med en uppmaning. Här lägger man dessutom gärna till ett kommatecken för att visa gränsen mellan delarna i satsen.

Ät upp tomaterna, så får du glass sen.

Mejla in din ansökan, så får du ett besked inom en vecka.

Det finns alltså en skala från *så* och *då* som tydliga informationsmarkörer till sådana *så* som är obligatoriska, och därför förekommer i alla genrer.

Rekommendation

En text kan uppfattas som pratig om den innehåller många *så* och *då*. Är inte syftet att ge texten en talspråksnära stil kan därför småord som dessa strykas. Är fundamentet långt kan

man dock överväga att lägga till en sådan gränsmarkör även i mer formell skrift.

I andra meningar fyller ett *så* en nödvändig funktion, exempelvis efter en uppmaning. Här används *så* oavsett textens stilnivå.

Avslutning

I det här kapitlet har tre tämligen olika frågor diskuterats utifrån stilistiska perspektiv och de rekommendationer som givits har också skiljt sig åt. Satsradningar har traditionellt betraktats som fel, men visar sig under vissa förutsättningar vara en stilistisk tillgång. *Ha*-bortfall har bedömts som en stilmarkör på varierande sätt under skilda tider, men förefaller numera vara en icke-fråga – någon egentlig stilistisk laddning tycks det inte ha för nutidens språkbrukare. I vissa fall kan *så* vara nödvändigt, men för det mesta signalerar *så* och *då* tal-språksnära skrift och bör användas med detta i åtanke.

Vad som förenar dessa frågor är således att föreställning-ar om stilvärden är en faktor att utreda. En språkriktighets-bedömning av dem måste därför i mycket stor utsträckning utgå från en kartläggning av det aktuella bruket, medan andra perspektiv får mindre vikt. Det är också uppenbart att frekvensen i den enskilda texten är en aspekt att ta hänsyn till, på ett sätt som inte är fallet för många andra språkriktighetsfrågor. En och annan satsradning kan bli en stilistisk finess i en text, men många sådana kommer att uppfattas som ett tröttsamt manér eller som ett uttryck för bristande behärskning av skriftspråkskonventionerna. På liknande sätt kan ett utbrett bruk av *så* och *då* uppfattas som pratigt, medan ett och annat *så/då* knappast väcker invändningar ens i

texter där förväntningarna är att framställningen ska vara koncis och kortfattad. Detta att "lagom är bäst" är något som gäller för de flesta stilfrågor, och även något som skiljer dessa från andra språkvårdsfrågor som handlar om vad som ses som rätt och fel mer generellt. Då brukar ju i stället enhetlighet och konsekvens rekommenderas.

Slutligen kan man säga att alla tre problemen kan uppfattas som skapade av dem som har som uppgift att upprätthålla skriftspråksnormen, som lärare och språkvårdare. Satsradningar tillhör det som många svensklärare rättar i elevernas texter. Det finns goda skäl för det; att lära sig att använda skiljetecknen korrekt är tveklöst centralt för dem som lär sig skriva. Men samtidigt skapas lätt en bild av att alla satsradningar alltid är felaktiga. På liknande sätt kan ambitionen att skriva kort och klart tolkas som att alla ord som kan strykas utan att innebörden ändras är överflödiga. Att till synes betydelselösa småord kan ha andra funktioner, som att markera struktur, kan då komma i skymundan, vilket kan leda till att orden undviks även när de skulle kunna ha underlättat läsningen. *Ha*-strykningar har språkvårdare visat intresse för tidigare (och det är tveklöst ett intressant inslag i svenskans syntax). Den stilistiska värdering som då gjorts har sedan levt vidare inom språkvården, trots att en majoritet av språkbrukarna inte noterat fenomenet. Också det kan uppfattas som typiskt för stilistiska frågor. En god stilist blir man ju i hög grad genom att överta värderingarna hos dem som har fått makten att skilja mellan vad som är fint och fult – men de värderingarna kan också ruckas på.

SLUTORD

Språkriktighet i ett föränderligt språksamhälle

I boken har vi gett rekommendationer i en rad språkriktighetsfrågor. Vår förhoppning är att dessa ska vara till hjälp för många som vill ha råd. Ännu viktigare är dock de utredningar och resonemang som har redovisats. Många rekommendationer är färskvara, men sättet att undersöka språkriktighetsfrågor och tänkesätten är betydligt hållbarare.

En förändring som påverkat råden är hur språkbrukslandskapet har utvecklats. För några decennier sedan gick huvudlinjen mellan tal och skrift, och språkvården var framför allt inriktad mot skriften. Numera är den gränsen mindre tydlig. Skrift som sms, chattar och inlägg på sociala medier har tillfällig och vardaglig karaktär, och vinner inte alltid på normering. Vi har därför tydligare behövt beskriva och avgränsa vad Språkrådet strävar efter att normera – standardskriftsvenskan.

Sammantaget visar utredningarna i boken tydligt att språkriktighetsbedömningar inte är någon matematisk uträkning med ett klart svar som förblir rätt under lång tid framöver. Många aspekter måste tas hänsyn till, olika perspektiv behöver beaktas i olika frågor, och såväl språkbruket som samhällets värderingar förändras. I vårt interna arbete har vi talat om att vi ska tillämpa princippluralism: att ta fasta på och vara öppna med att i olika typer av frågor väger olika principer olika tungt. Det menar vi är en viktig tanke: rekommendationerna kan föråldras, och det ibland ganska snabbt. Men det princippluralistiska tänkesättet håller länge.

Tips på resurser

På Isofs webb isof.se/lastips-svenska finns mycket information om olika normkällor, som ordböcker, språkråd, språkmedier och grammatikhandledningar. Här ges endast några av de viktigaste resurserna.

Korpusar

För språkbruksundersökningar används stora sökbara textsamlingar, korpusar. Fritt tillgängliga korpusar av myndighetstext, tidningstext, skönlitteratur och sociala medier med mera finns på Språkbanken spraakbanken.gu.se/korp. Språkbanken ger också många fler sökmöjligheter, bland annat att söka på konstruktioner i Svenskt konstruktikon, på spraakbanken.gu.se/karp.

Kungliga biblioteket, kb.se, har också fritt tillgängliga textsamlingar med olika typer av språkbruk från skilda tider, som mediedatabasen smdb.kb.se.

Det finns även betaltjänster, som till exempel Mediearkivet på retrievergroup.com/sv/product-mediarkivet.

Normkällor

Ords böjning, stavning, betydelse och historia är fritt tillgängliga genom elektroniska versioner av Svenska Akademiens ordböcker på svenska.se. Där finns också *Svenska Akademiens grammatik* att ladda ner.

Språkrådets rekommendationer i svenska språkfrågor finns i Frågelådan på <https://frageladan.isof.se>.

Fackspråkliga termer kan man söka efter i Rikstermbanken, rikstermbanken.se.

Det finns många tidigare språkriktighetshandledningar för svenskan. Några viktiga verk är Erik Wellanders *Riktig svenska* (fyra upplagor mellan 1939 och 1973) och *Språkriktighetsboken* 2005, utgiven av Svenska språknämnden. Därtill finns flera samlingar av språkspalter, exempelvis Bertil Moldes *Svenska idag* (1992), *Mera svenska idag* (1997) med sverigesvenskt perspektiv och Mikael Reuters *Reuters rutor* 1, 2 och 3 (1992, 1996, 2007) med finlandssvenskt perspektiv.

Mer språkvårdslitteratur

I Olle Josephsons *Språkpolitik* (2018) finns ett avslutande avsnitt med en kommenterad litteraturlista om språkvård och språkpolitik, och i Ulf Telemans två verk *Ära, rikedom och reda* (2002) samt *Tradis och funkis* (2003) förtecknas stora delar av den svenska språkvårdshistoriens litteratur och normkällor.

Medförfattare

Kristian Blensenius

Johan Brandtler

Maria Bylin

Anna Maria Gustafsson

Susanne Haugen

Louise Holmer

Åsa Holmér

Charlotta af Hällström-Reijonen

Mikael Kalm

Ola Karlsson

Johanna Ledin

Lena Lind Palicki

Lisa Loenheim

Karin Milles

Sofia Tingsell

Karin Webjörn

Sandy Åkerblom

Den här boken handlar om den typ av språkriktighetsfrågor som inte enkelt kan slås upp i ordböcker och skrivregelsamlingar. Hur ska man skriva:

- hon är klubbens snabbaste simmare/simmerska
- de/dem som har symptom rekommenderar vi att ta kontakt med sjukvården
- hon bad arbetskamraterna att förmedla råden till hennes/sin efterträdare
- de trodde inte att det skulle bli så dyrt/de trodde att det inte skulle bli så dyrt?

Språkriktighet leder lätt tanken till en skiljelinje mellan rätt och fel. Så kan råden användas, men egentligen besvarar de en fråga som kan formuleras annorlunda: Vad räknas som en del av den svenska standardskriftsvenskan? I den här boken visar vi hur Språkrådet kommer fram till sina svar på mer komplicerade frågor om språkriktighet och standardsvenska.

Boken ger exempel på hur man kan arbeta med språkriktighetsutredningar, och är relevant för alla som intresserar sig för språkriktighet. De som själva gör språkriktighetsutredningar och ger språkråd får metodinspiration. De som förmedlar råden vidare i skolor och på utbildningar ser hur de är tänkta och i vilka texttyper de är relevanta. De som tillämpar språkråd i sitt skrivande får det lättare när de förstår tankarna bakom råden.